

ชีวิตในวัง สมัย
พระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ของหม่อมศรี
กฤดากร ณ อยุธยา

ชีวิตในวัง
สมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อธิบายภาพปก

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ต.จ. ฉายที่กรมฝิ่น หลังจากงานเสกสมรส
และได้รับพระราชทานตราจุลจอมเกล้ากับเข็มอักษรพระนามสมเด็จพระพันปีหลวง

ผู้ออกแบบปก

ชัยชาญ มาตรศิลป์

ชีวิตในวัง
สมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ของ

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

มูลนิธิจิมทอมป์สัน

๖ ซอยเกษมสันต์ ๒ ถนนพระราม ๑ ก.ท. ๕

จัดพิมพ์อุทิศแด่

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ต.จ.

พ.ศ. ๒๕๒๑

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ฯ

เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ โดยเลขาธิการพระราชวังเป็นผู้เชิญไปวางหน้าหีบศพ

ต่อมาเมื่อถึงกำหนดจัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมหลวงบัว กิติยากร เป็นผู้แทนพระองค์ ไปในงานพระราชทานเพลิงศพ ตลอดจนได้พระราชทานผ้าไตรจำนวน ๑๐ ไตร สำหรับทอดที่หน้าหีบศพอีกด้วย

พระมหากรุณาธิคุณดังได้กล่าวมาข้างต้น หากหม่อมศรีพรหมา กฤดากร จะหยั่งทราบโดยญาณวิถีใดได้ ก็คงจะมีแต่ความปีติชื่นชมโสมนัสด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ เป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าและครอบครัวของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายบังคม ณ เบื้องพระยุคลบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ และขอเทิดทูนพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่นี้ไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อม เพื่อเป็นสรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลแก่วงศ์สกุลชั่วกาลนาน

ข้าพระพุทธเจ้า [signature]

ข้าพระพุทธเจ้า [signature]

ขอเดชะ

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในล้นเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๗ ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ได้กราบถวายบังคมลาถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๒๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ และชายา นำพวงมาลาไปวางหน้าหีบศพ และประทับเป็นองค์ประธานในการสวดพระอภิธรรมเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๒๑

และเมื่อถึงกำหนดจัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มหาดเล็กอัญเชิญธูปเทียนไปพระราชทานเพลิงศพด้วย

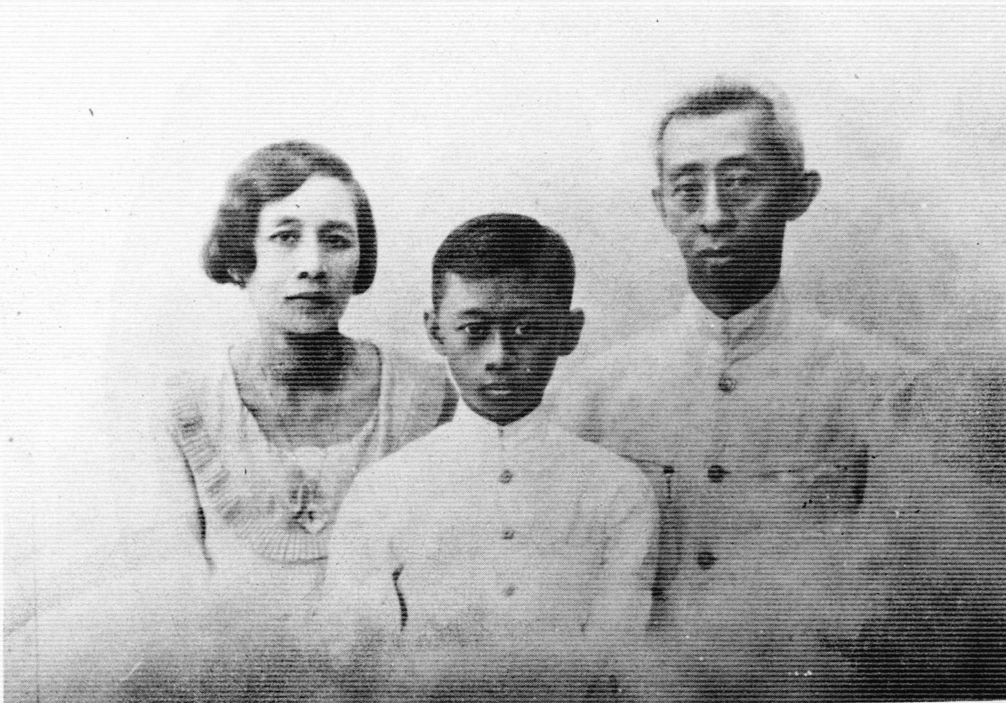
หากหม่อมศรีพรหมา กฤดากร จะหยั่งทราบโดยญาณวิถีใดได้ ก็คงจะชื่นชมโสมนัสด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่เปรียบมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าและครอบครัวของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า ม.ร.ว. อนุพร กฤดากร
ข้าพระพุทธเจ้า ม.ร.ว. เพ็ญศรี ประดิษฐพงศ์

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา ม.ร.ว.อนุพร และม.ร.ว.เพ็ญศรี

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา และ ม.ร.ว.อนุพร เมื่อบุตรจะไปเรียนอังกฤษ

ม.จ.สิทธิพรและหม่อมศรีพรหมาที่บางเบิด

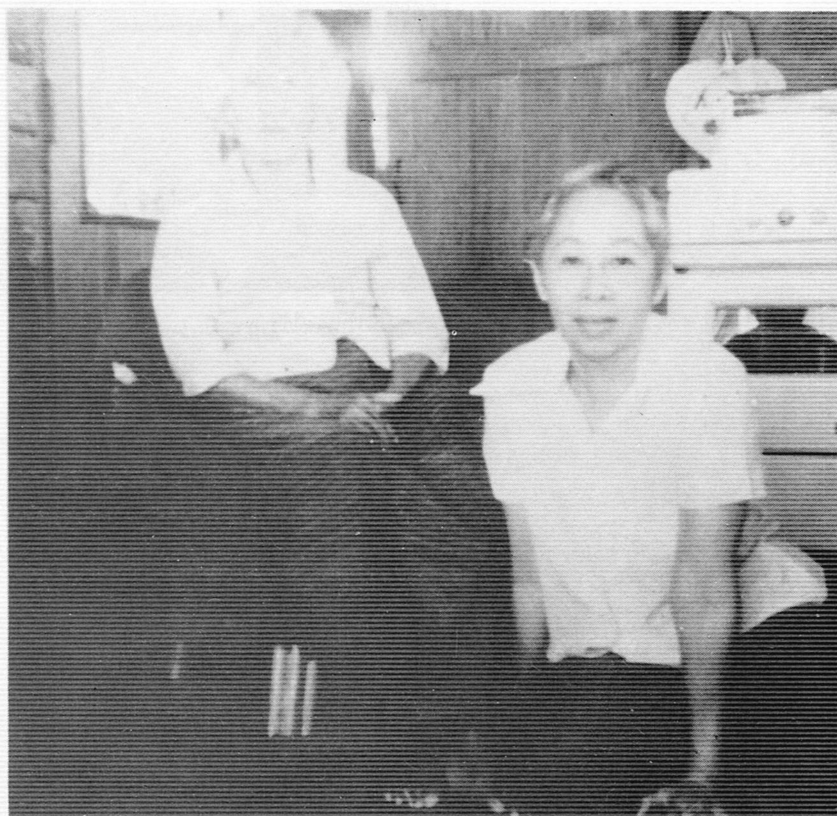
หม่อมศรีพรหมาเลี้ยงอาหาร นิสิตคณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ที่พระเจริญวิศวกรรม พาไปเยี่ยมที่บางเบิด

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา
กับบุตรสะใภ้และหลานย่าที่หัวหิน

หม่อมศรีพรหมากับธิดา ที่บ้านเมืองนนท์

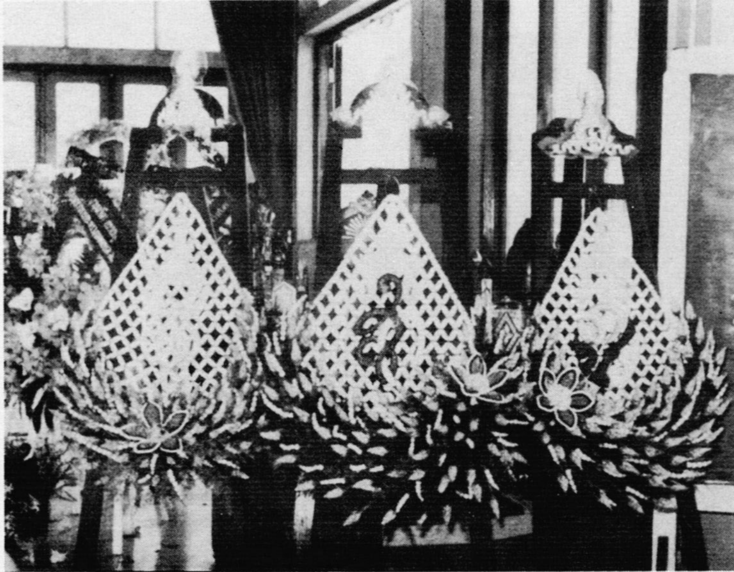

หม่อมศรีพรหมากับมิสซิสฟรอส ประธานคณะกรรมการการต่อสู้เอาชนะความอดอยากยากแค้น แห่งชาติออสเตรเลีย ถ่ายเมื่อหลังงานพระศพ **ม.จ.สิทธิพร**

รูปนี้ท่านจดไว้ว่าฉายเมื่อ ๒๘ กันยายน ๒๕๑๗

พวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
และของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗
ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาพระราชทานมาวางไว้ที่หน้าหีบศพ

พระราชนันทมุนี และพระเปรียญวัดชลประทานรังสฤษฎิ์
พิจารณาผ้ามหาบังสุกุลของหลวงที่พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ

ม.ล.บัว กิติยากร ผู้แทนพระองค์ จุดไฟหลวงในงานพระราชทานเพลิงศพ

รำลึกพระคุณ

ตลอดเวลาที่หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ล้มป่วยด้วยโรคชราเป็นเวลา ๑๖ เดือน ได้รับความกรุณาจากญาติมิตร นำอาหารคนป่วยมาเยี่ยมเสมอ ๆ ตลอดจนไปเฝ้าปรนนิบัติจนวาระสุดท้าย หม่อมศรีได้ถึงแก่กรรมลงโดยสงบเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๒๑ เวลา ๒๐.๑๕ น. ที่บ้านเลขที่ ๖๙/๔๒ ซอยโรงพยาบาลบำราศนราดูร นนทบุรี

ในงานศพเป็นเวลา ๕ วันที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์ ปากเกร็ด นนทบุรี ได้รับความกรุณาอย่างยิ่งใหญ่จากญาติและมิตร ช่วยสละแรงและปัจจัยในการบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรมศพ ตลอดจนได้เสด็จและไปร่วมเป็นเกียรติในวันพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๒๑

บุตรหลานของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ขอกราบพระบาทขอบพระทัยเจ้านายทุกพระองค์ และขอบคุณญาติมิตรผู้มีเกียรติทั้งหลาย ที่ได้ไปร่วมในงานบำเพ็ญกุศลและพระราชทานเพลิงศพของหม่อมศรี และกราบขออภัยในความบกพร่องไม่เรียบร้อยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างงาน กับขอขอบคุณคณะกรรมการมูลนิธิจิมทอมป์สัน ที่กรุณาช่วยจัดพิมพ์หนังสือเป็นอนุสรณ์ถึงหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขอส่วนบุญกุศลซึ่งท่านได้ตั้งจิตอธิษฐานทำให้แก่หม่อมศรี จงดลบรรดาลให้ท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุขความเจริญยิ่งยืนนาน

บุตรและหลาน

ไว้อาลัยแด่แม่

ถึงแม้จะทราบว่าคนเราเกิดมาต้องแก่ เจ็บ และตายไปตามวิถีทางของกฎธรรมชาติ แต่ลูกก็สุดที่จะทำใจปลงตกไปได้ ในเมื่อวันและเวลาของแม่มาถึง ที่จะต้องจากลูกไปโดยไม่มีวันกลับคืนมา

เมื่อจัดงานศพแม่เสร็จไปแล้ว ลูกได้พยายามสกดสติอารมณ์เอาทางพระเข้าช่วย ดับความโศรกเศร้าอันใหญ่หลวงสุดจะพรรณนา แต่ลูกก็ไม่สามารถชนะใจได้ ลูกยังเข้าไม่ถึงพระธรรม

การสูญเสียผู้บังเกิดเกล้าเป็นความโศรกเศร้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในชีวิต

แม่ได้อบรมสั่งสอนลูกให้เป็นคนดี ทำมาหากินโดยซื่อสัตย์ สุจริต พยายามพึ่งตัวเองให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ยามใดที่ลูกมีทุกข์แม่ก็ช่วยปลอบโยนและคอยช่วยเหลืออยู่เสมอมิได้ขาด ต่อไปนี้จะไม่มีแม่คอยเป็นกำลังใจอีกแล้ว ลูกโชคดีที่มีแม่อยู่ด้วยจนอายุเลยครึ่งคน

แม่มีสุขภาพดีมาตลอดเวลาเพราะรักษาตัวดี รับประทานอาหารง่าย ๆ และถูกอนามัย จนมาล้มลงเมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๙ แต่อาการปวดเจ็บไม่ปรากฏชัด จนได้ฉายเอกซเรย์ดูเมื่อเดือนกรกฎาคม โดยการสั่งของนายแพทย์ธำรงค์รัตน์ ปรากฏว่ากระดูกสะโพกหัก ต้องเข้าทำการผ่าตัดที่โรงพยาบาลพระมงกุฎ เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๕๑๙

หลังผ่าตัด แม่มีโรคแทรกซ้อนแทบจะเอาชีวิตไม่รอด ต้องขอบคุณนายแพทย์หลายท่านที่โรงพยาบาลพระมงกุฎที่รักษาแม่อย่างเต็มความสามารถจนหายกลับบ้านได้ในเดือนกันยายน

เนื่องด้วยแม่เป็นผู้มีกำลังใจเข้มแข็ง ไม่ยอมแพ้ จึงหายเป็นปรกติ แต่เดินไม่ได้ ลุกนั่งเองไม่ได้ ต้องมีผู้ดูแลประจำตลอดเวลา แม่ไม่เคยบ่นให้เป็นที่สงสารของญาติมิตรผู้กรุณาไปเยี่ยม ว่าอยากตายหรือเสียใจในโชคชะตาที่ต้องเป็นคนพิการเลย แม่อยากจะอยู่ดูหลานเติบโต และได้อยู่อย่างสงบเสงี่ยมเจียมตัวมาตลอด ๒ ปี

เมื่อกลางเดือนมิถุนายน ๒๕๒๑ แม่มีอาการอุดตันของเส้นโลหิตสมองด้านขวา แพทย์หญิงคุณหญิงศรีจิตรา บุนนาค แนะนำให้เข้ารักษาตัวในโรงพยาบาลบำราศนราดูรเพราะใกล้บ้าน ผู้อำนวยการได้รับไว้และให้แพทย์ดูแลรักษา อยู่ห้อง ไอ.ซี.ยู เป็นเวลา ๒ อาทิตย์ก็หายกลับบ้านได้ และมีอาการดีขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นปรกติ รับประทานอาหารได้มาก หน้าตาสดใส อารมณ์ดี สนุกสนานกับเด็ก ๆ ในบ้าน ถึงแม้ว่าสมองของท่านจะเลอะเลือนบางเวลา แต่ความเก่าท่านยังจำได้แม่นยำ

ลูก ๆ ได้ถามว่าถ้าแม่มีอาการอุดตันอีกจะให้ทำอย่างไร แม่ไม่ประสงค์จะเข้ารักษาตัวในโรงพยาบาลอีก เพราะคิดว่าไม่มีประโยชน์ ไม่ต้องการจะถูกแทงด้วยเข็มเวลาให้น้ำเกลือ ไม่ต้องการเครื่องช่วยชีวิตทางวิทยาศาสตร์ ขอตายที่บ้านเพราะบ้านหลังนี้ปลูกไว้เพื่อตาย และแม่รักบ้านมาก แม่อยู่อย่างมีความสุขจนถึงคืนวันที่ ๔ สิงหาคม แม่มีอาการอุดตันอีก จึงพาเข้าโรงพยาบาลบำราศ ฯ อีกครั้ง แต่แพทย์ช่วยอะไรไม่ได้ เพราะเส้นโลหิตท่านเปราะหมด ให้น้ำเกลือไม่ได้ ลูกจึงตัดสินใจรับกลับมารักษากันเองที่บ้าน

พอท่านรู้สึกตัว พูดได้บ้างก็ยังมีสติสั่งเสียเรื่องการทำศพ เพราะท่านคงจะทราบดีว่าป่วยครั้งนี้คงต้องตาย ท่านให้จัดการศพของท่านให้เสร็จภายใน ๓ วัน เวลาจะตายให้จับมือแม่ให้อยู่ในท่านมัสการ ต่อนั้นมาสมองของท่านเลอะเลือนหนัก พูดเพ้อตลอดเวลา จนพูดไม่ได้ อาหารได้แต่อาหารเหลว จนวันที่ ๒๐ กันยายน แม่ไม่รับอาหารใด ๆ เลย และมีอาการปวดเมื่อยทั้งตัว พลิกตัวไม่ได้ เป็นแผลที่หลัง พี่หญิงวงศ์ศิริ ลาบเกษร ได้กรุณามาเฝ้าปรนนิบัติอยู่ตลอดเวลา จนท่านสิ้นลมไปเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๒๑ เวลา ๒๐.๑๕ น. โดยไม่มีอาการทุรนทุรายเลย มือเท้าเย็นไปเรื่อย ๆ จนหยุดหายใจ เป็นการตายอย่างธรรมชาติ ตามที่ท่านประสงค์ทุกประการ

ขณะที่แม่ทุพลภาพ ลูกได้เรียนแม่ว่าไม่ต้องห่วงเรื่องการตาย การทำศพ เงินที่แม่มีเหลืออยู่เล็กน้อยให้ใช้เสียให้หมดในขณะที่มีชีวิตอยู่ ตายแล้วก็เอาไปไม่ได้ ส่วนงานศพของแม่ พี่น้องลูกหลานจะช่วยกันทำ ท่านก็หายห่วงไปบ้าง เวลาท่านป่วยหนัก ท่านไม่ได้หมดสติ เรียนอะไรให้ทราบก็เข้าใจทุกอย่าง จน ๒ วันก่อนสิ้นใจที่ท่านอยู่ในอาการโคม่า แม่ได้ตายไปโดยไม่มีเงินเหลือสักบาทเดียว

งานศพของท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ฯ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีในล้นเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๗ อย่างสมเกียรติ ยังความปลาบปลื้มให้แก่บุตรหลาน อย่างหาที่เปรียบมิได้

ท่านอาหญิงผจงรจิตร และน้อง ๆ ได้กรุณาจัดดอกไม้ประดับหีบศพและบนเมรุในวันพระราชทานเพลิงอย่างสวยงาม ลูกหลานขอขอบพระทัย

และขอบใจน้อง ๆ ในความกรุณานี้ ดอกไม้เป็นสิ่งที่แม่รักที่สุด หากท่านมีญาณใด ๆ ที่จะทราบได้ ท่านคงจะปลาบปลื้มดีใจเป็นที่สุด

ลูก ๆ ได้พยายามจัดงานศพแม่ตามที่แม่สั่งให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ถึงแม้จะเลยกำหนดวันที่แม่กะไว้ไปบ้าง ก็เนื่องจากเหตุสุดวิสัย

แม่และพ่อมีความสัมพันธ์ต่อกันลึกซึ้ง ยากจะหาพ่อแม่ใดเปรียบได้ ขอให้วิญญาณของแม่ไปพบกับพ่อสมประสงค์ และประสบแต่สันติสุขในสัมปรายภพเทอญ

จากลูกของแม่

คำปรารภ

หนังสือนี้ มูลนิธิจิมทอมป์สันมีแก่ใจจัดมาให้เป็นของชำร่วยด้วยความหวังดี เพื่อที่บุตรธิดาของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร จะได้ถวายจ่ายแจกท่านผู้มีพระคุณ ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลมารดามาแต่ท่านยังมีชีวิต ตราบมาจนถึงงานพระราชทานเพลิงศพท่าน

นอกไปจากนี้แล้ว มูลนิธิ ฯ ยังได้ขออนุญาตนำเอารูปและเรื่องไปปรุงแต่งประวัติ เพิ่มเติมออกไป เพื่อจำหน่ายให้มหาชนคนรุ่นหลังที่ไม่รู้จักท่านผู้วายชนม์ ได้มีโอกาสรู้จักท่านเป็นต่างหากออกไป ทั้งนี้เพื่อถอนทุนคืนจากที่ลงไปเป็นค่าตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ถ้าได้กำไรจากการจำหน่ายอีกเล่มหนึ่งนั้นก็จะมอบให้ทายาทของผู้วายชนม์สำหรับบำเพ็ญกุศลอุทิศแด่ท่าน โดยผ่านมูลนิธิสิทธิพร กฤดากร หรือเนื้อหาบุญแห่งใดตามแต่ใจปรารถนา

การรวบรวมหนังสือเล่มนี้ และอีกเล่มหนึ่งซึ่งให้ชื่อว่า *อัตชีวประวัติ* ของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา อยู่ในความรับผิดชอบของนายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ซึ่งเป็นผู้ประสานงานระหว่างทายาทกับมูลนิธิ หากท่านต้องการหนังสืออีกเล่มหนึ่งนั้น ซึ่งมีเพิ่มบทสัมภาษณ์ท่าน ประกอบกับเรื่องการถนอมรักษาอาหาร ที่ท่านเคยเรียบเรียงลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *กสิกร* ขอได้หาซื้อได้จากมูลนิธิดังกล่าว หรือที่ร้านศึกษิตสยาม ๑๗๑๕ ถนนพระราม ๔ สามย่าน ก.ท. ๕ ซึ่งเป็นตัวแทนจำหน่าย ข้อความที่ขาดหายไปในเล่มนี้มีเพิ่มเติมในอีกเล่มหนึ่งอย่างบริบูรณ์ที่สุด เท่าที่จะค้นมาเติมได้

ว่าเฉพาะเล่มนี้ ตั้งชื่อตามที่ท่านผู้วายชนม์เขียนไว้ที่หน้าแฟ้มอันรวบรวมเรื่องอัตชีวประวัติท่านไว้ ดังได้จำลองลายมือท่านลงไว้ที่ใบปกหนังสือนี้ด้วยแล้ว แม้เนื้อเรื่องจะรวมตลอดเลยนอกวังออกไปจนเมืองนอกด้วยก็ตาม หวังว่าท่านที่ได้รับหนังสือนี้ไป คงได้รับความรู้เกี่ยวกับท่านผู้วายชนม์ตามสมควร หากมีอะไรขาดตกบกพร่อง หรือไม่เป็นที่พอใจท่านขอได้โปรดตำหนิหรือทักท้วงไปยังผู้รวบรวมและเรียบเรียงด้วย จะเป็นที่ขอบพระคุณ หากมีคุณความดี หนึ่งใด อันเกิดจากการตีพิมพ์หนังสือนี้แล้วไซร้ ขอท่านได้โปรดรำลึกนึกถึงหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ผู้เป็นต้นเค้าที่มาของหนังสืออนุสรณ์นี้ด้วยเทอญ

ประวัติ

ชื่อ หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

เกิด วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

บิดามารดา พระเจ้าสุริยะพงศ์ผริตเดชผู้ครองนครน่านกับหม่อมศรีคำ แล้วพระพรหมสุรินทร์ ซึ่งต่อมาเป็นพระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรักษ์) กับคุณหญิงอุ๋น ขอตัวไปเป็นบุตรบุญธรรม

คู่สมรส หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร โอรสองค์ที่ ๔ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์กับหม่อมสุภาพ

บุตรธิดา หม่อมราชวงศ์อนุพร และหม่อมราชวงศ์หญิงเพ็ญศรี

การศึกษา คุณหญิงอุ๋นสอน **มูลบทบรรพกิจ** จนจบเล่ม ๑ สามารถหัดอ่านหนังสือต่าง ๆ ด้วยการผสมคำเองได้ แล้วจึงไปเข้าโรงเรียนในกรุงเทพ ฯ บ้าง ก็พอดีพระยามหิบาลบริรักษ์เดินทางไปรับตำแหน่งอัครราชทูตไทยประจำประเทศรัสเซีย การศึกษาจึงเป็นอันยุติไปเพราะต้องเตรียมตัวไปต่างประเทศ การศึกษาในระหว่างอยู่ต่างประเทศไม่ได้กระทำอย่างจริงจังมากนัก เพราะทั้งบิดามารดาต่างมีงานราชการมาก ได้จ้างครูชาวต่างประเทศมาสอนภาษาอังกฤษให้ที่สถานทูต อาศัยว่าหม่อมศรีพรหมาเป็นคนเฉลียวฉลาด มีมานะ มีไหวพริบดีและมีความจำอันดีเยี่ยม แม้จะได้รับการศึกษาน้อย แต่ก็สามารถอ่านออกเขียนได้เร็ว มักจะถ่อมตนอยู่เสมอๆ ว่าเป็น

ผู้ที่ไม่มีการศึกษา เรียนอะไรก็ไม่จบ ดีกรีก็ไม่มีสักใบ แต่บทความที่หม่อมศรีพรหมาเขียนตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *กสิกร* ก็เป็นข้อพิสูจน์ที่ดีในตัวเองแล้วว่าเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเพียงใดในด้านการเขียนความคิดความอ่าน

การทำงาน เมื่อหม่อมเจ้าสิทธิพรกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ในพ.ศ. ๒๔๖๓ เพื่อไปค้นคว้าหาความรู้ทางการเพาะปลูกที่ทรงสนพระทัยอยู่ ได้ลงมือทำไร่ทดลองที่ฟาร์มบางเบิด ห้วยสัก จังหวัดประจวบคิรีขันธ์ ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากบางสะพานนัก โดยใช้หลักทางวิทยาศาสตร์ที่ค้นคว้าในวิชาเกษตรกรรม ปฏิบัติจริงและหาข้อบกพร่องข้อแก้ไขไว้ จนฟาร์มบางเบิดเป็นฟาร์มตัวอย่างที่สำคัญแห่งหนึ่ง มีชื่อเสียงในการผสมไก่เล็กฮอร์น และเพาะปลูกแตงโมพันธุ์ต่างประเทศ จนรู้จักกันดีในชื่อของแตงโมบางเบิด เป็นฟาร์มแห่งแรกในประเทศไทยที่ปลูกพืชคลุมต่าง ๆ ด้วยการปลูกหมุนเวียนในที่ดินแห่งเดียว เป็นแห่งแรกที่ได้ทำการอนุรักษ์ดินไม่ให้หน้าดินถูกชะล้างไป และได้สั่งพันธุ์ปศุสัตว์มาเลี้ยงเป็นการค้า ทำปุ๋ยพืชสด ปุ๋ยหมักเพื่อบำรุงดินให้อุดมสมบูรณ์สำหรับพืชอื่น ๆ ต่อไป ใช้ยาปราบศัตรูพืช สั่งเครื่องมือทุ่นแรงบางชนิดจากต่างประเทศมาใช้ จนเป็นเหตุให้เกิดวิวัฒนาการทางการเกษตรจนถึงปัจจุบันนี้ อาจจะกล่าวได้ว่าความสำเร็จและชื่อเสียงเกียรติยศของฟาร์มบางเบิด ครั้งหนึ่ง มาจากความเสียสละทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์ ความ

ช่วยเหลือทั้งแรงกายและแรงใจของหม่อมศรีพรหมาผู้เป็นชายา ซึ่งตลอดเวลาที่ผ่านมา ก่อนไปอยู่ที่ฟาร์มบางเบิด หม่อมศรีพรหมามีชีวิตคุ้นเคยอยู่แต่ในวัง ไม่เคยตรากตรำทำงานหนักในที่กลางแจ้ง เช่นการทำไร่มาก่อน แต่หม่อมศรีพรหมาก็ไปร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยความเต็มใจ เรียนรู้การทำไร่และปรับตัวเองให้เข้ากับชีวิตชาวไร่ เป็นทั้งเพื่อน คู่คิดและภรรยา ในขณะที่หม่อมเจ้าสิทธิพรทรงทดลองค้นคว้าตามหลักวิชาในการทำไร่ หม่อมศรีพรหมาก็รับหน้าที่รับผิดชอบดูแลการทำสวนและเลี้ยงไก่ นอกเหนือไปจากหน้าที่การงานภายในบ้าน ความรู้ที่ได้จากการค้นคว้าทดลองก็มิได้ปิดบังรู้เพียงคนเดียว แต่เผยแพร่ฝึกฝนและสนับสนุนส่งเสริมให้ชาวบ้านในแถบนั้นได้รู้จักได้ใช้ นอกจากนั้นยังเขียนบทความเกี่ยวกับการเกษตร ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *กสิกร* เพื่อเผยแพร่ไปยังพี่น้องชาวไร่ชาวนาให้กว้างขวางยิ่งขึ้นไปอีก ผลิตผลจากฟาร์มบางเบิดที่เหลือจากการขายและคัดเลือกทำพันธุ์แล้ว ก็แจกจ่ายแบ่งปันให้แก่เพื่อนบ้านและคนงาน ถ้าเหลือมากหม่อมศรีพรหมาก็จะอัดลงขวดเก็บไว้รับประทานได้เป็นเวลานาน เป็นการถนอมรักษาอาหารแบบหนึ่ง ซึ่งหม่อมศรีพรหมาเป็นคนแรกที่ได้ศึกษาหลักและวิธีการถนอมอาหารโดยไม่ต้องใช้ตู้เย็น รวมทั้งทดลองปฏิบัติจนได้ผลเป็นที่น่าพอใจ และได้เผยแพร่สิ่งที่ได้ปฏิบัติแก้ไขแล้วก็ออกเผยแพร่ในหนังสือพิมพ์ *กสิกร* เช่นเดียวกัน

เมื่อหม่อมเจ้าสิทธิพรถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้ถูกกักขังที่บางขวางและเกาะตะรุเตา เกาะเต่า เป็นเวลานานถึง ๑๑ ปีนั้น หม่อมศรีพรหมาต้องต่อสู้ดิ้นรนเพียงตัวคนเดียว ต้องดูแลไร่และเลี้ยงบุตรธิดาที่ยังเล็กอยู่ทั้งสองคนด้วยความมานะอดทน โดยมิได้ท้อถอยอาลัยต่อชะตากรรมที่เกิดขึ้นแต่อย่างใด แม้ว่าในช่วงแรกจะรู้สึกเสียใจอยู่บ้างก็ตาม แต่แล้วก็กลับมีสติคิดถึงงานในไร่ คนงาน ค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ที่จะต้องรับผิดชอบ ในไม่ช้าหม่อมศรีพรหมาก็ทำการทดลองค้นคว้างานทางเกษตรต่อไปจากที่หม่อมเจ้าสิทธิพรได้ทรงทำทิ้งค้างไว้ และได้จดหมายรายงานผลการทดลองรวมทั้งขอข้อแนะนำข้อแก้ไขในปัญหาต่าง ๆ โต้ตอบกับหม่อมเจ้าสิทธิพรตลอดมา จนกระทั่งหม่อมเจ้าสิทธิพรได้รับอิสรภาพ เหตุการณ์หนึ่งซึ่งอยู่ในความทรงจำของหม่อมศรีพรหมตลอดมาก็คือ การขึ้นศาลในภาวะที่ประกาศใช้กฎอัยการศึก เพราะถูกกลั่นแกล้งเรียกร้องเอาเงินค่าปิดปากจากเจ้าหน้าที่ในอำเภอผู้มีนิสัยชอบการคอรัปชั่น แต่หม่อมศรีพรหมาก็ใช้สัจจะ ความกล้าและความดี ต่อสู้จนชนะคดีในที่สุด

งานชิ้นสำคัญที่หม่อมเจ้าสิทธิพรและหม่อมศรีพรหมาร่วมกันทำจนหม่อมเจ้าสิทธิพรสิ้นชีพิตักษัยไปแล้วก็ยังไม่สำเร็จ คือ โครงการตัวอย่างทดลองใช้ปุ๋ย และการอบรม

ลูกหลานชาวนาให้รู้จักใช้ปุ๋ย เนื่องจากเห็นว่าประชากรของประเทศและโลกเพิ่มขึ้นมาก ที่ดินสำหรับการเพาะปลูกคงมีขนาดเท่าเดิมหรือน้อยลง ไม่อาจให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นตามจำนวนประชากรได้ จำเป็นต้องเพิ่มผลผลิตทางด้านวิทยาศาสตร์แทน และชาวนาเองใช้ปุ๋ยไม่ถูกต้องและไม่ถูกวิธี หม่อมศรีพรหมาได้ต่อสู้ในเรื่องนี้อยู่จนตลอดอายุ โดยร่วมมือกับกลุ่มชาวนาที่ได้มารับการอบรมนี้ แต่เนื่องจากทุนทรัพย์มีน้อย การทำโครงการและการใช้ปุ๋ยจึงไม่เผยแพร่ไปได้มากตามที่คาดหวังไว้ สิ่งที่หม่อมศรีพรหมาเป็นกังวลมากที่สุดคือ ลูกหลานชาวนา ซึ่งจะไม่สนใจอาชีพการทำนาและประพฤติตนเป็นเด็กเกเร ติดยาเสพย์ติด แม้สิ้นท่านสิทธิพรแล้ว หม่อมศรีพรหมาก็ยังได้พยายามฝึกลูกหลานชาวนาตั้งแต่อายุ ๗ ปีลงมาให้รักและรู้จักประโยชน์จากการเพาะปลูก ซึ่งถือเป็นทรัพย์สินในดินที่ใครขยันก็จะเก็บเกี่ยวไปได้ หม่อมศรีพรหมากระทำไปด้วยความหวังดี ด้วยความจริงใจและด้วยความรัก มิได้เห็นแก่ลาภยศสรรเสริญแต่ประการใด สมควรได้รับการสดุดีในความดี ณ ที่นี้

อวสานต์ หม่อมศรีพรหมา มีอายุอยู่มาจนถึง ๙๐ เศษจึงป่วยลงด้วยโรคชรา ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน และได้รับพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ ณ วัดชลประทานรังสฤษฎ์ นนทบุรี

อัตชีวประวัติ

ของ

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

รูปเจ้าศรีพรหมารูปนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงถ่ายด้วยฝีพระหัตถ์และตั้งไว้ในห้องพระบรรทม
บนพระที่นั่งอัมพรสถานจนสวรรคต

พระเจ้าสุริยพงศ์ผริตเดช (สุริย ณ น่าน)
สวมชฎาในฐานเจ้าประเทศราช
ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประถมาภรณ์ช้างเผือกและปฐมจุลจอมเกล้า

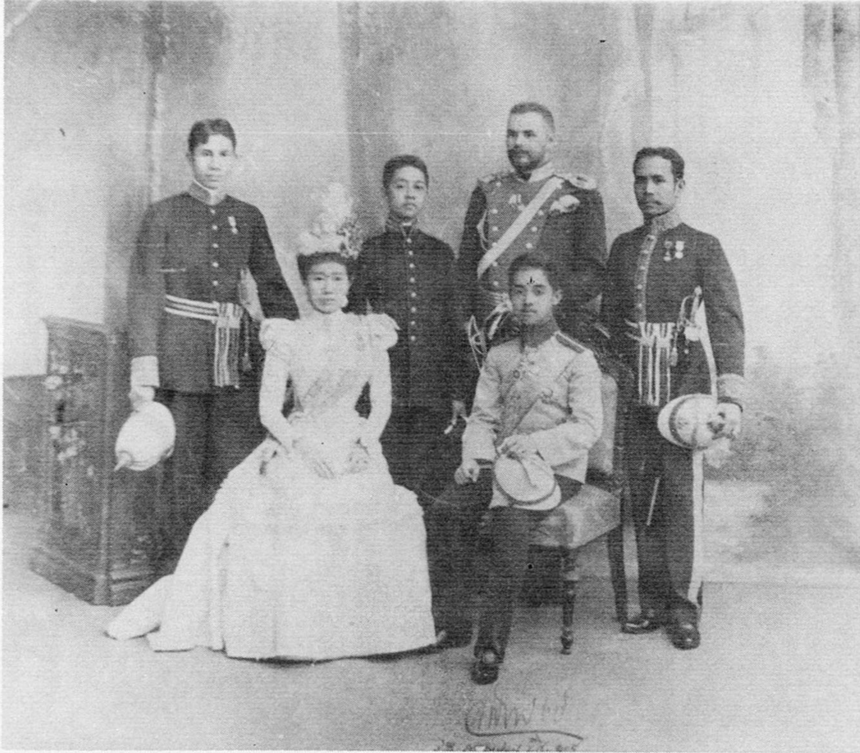

พระยาและคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์และอุ่น ภูมิรัตน์)

รูปแฟนซีงานสงกรานต์ ในรัชกาลที่ ๕ พระเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายด้วยฝีพระหัตถ์

	พระนามและนาม	**แต่งเป็น**
	ยืน	
๑.	สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า	หลวงแม่เจ้า
๒.	เจ้าจอมมารดาเลื่อน ร.๕	
๓.	พระองค์เจ้านารี ร.๔	เทวดาคู่แห่
๔.	ม.จ.พร้อมเพราพรรณ ชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร	"
๕.	พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชตสมโภช ร.๕	"
๖.	พระองค์เจ้าวาณี (ร.๔)	"
๗.	เจ้าจอมมารดาจิ๋ว (ร.๕)	
๘.	พระวิมาดา กรมพระสุทธาสินีนาฏ	ท่านผู้หญิงพระบาท
	นั่งเก้าอี้	
๙.	เจ้าจอมมารดามรกฎ (ร.๕)	
๑๐.	ม.จ.สุมลมาลย์มงคล ชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช	เถ้าแก่สารวัต
๑๑.	เจ้าจอมเอิบ บุนนาค (ร.๕)	
๑๒.	เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (ร.๕)	
๑๓.	สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง	
๑๔.	พระองค์เจ้าศศิพงศ์ (ร.๕)	
๑๕.	เจ้าจอมมารดาทับทิม (ร.๕)	
๑๖.	หม่อมศรีพรหมา กฤดากร	เถ้าแก่สารวัต
๑๗.	ม.จ.นารถนพคุณ ทองแถม (ร.๔)	
	นั่งกับพื้น	
๑๘.	พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา	
๑๙.	เจ้าจอมมารดาเหม (ร.๕)	
๒๐.	ม.จ.ปลื้มจิตร์ จิตรพงศ์ (ร.๔)	
๒๑.	พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี (ร.๕)	
๒๒.	กรมหลวงสมรรัตน์สิริเชฐ (ร.๔)	
๒๓.	พระองค์เจ้าอรุณวดี (ร.๔)	
๒๔.	เจ้าจอมเรียม บุนนาค (ร.๕) (หมอบ)	กรมโขลน ยายอิ่ม

(นั่ง) สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

คุณหญิงอุ้น มหิบาลบริรักษ์

(ยืน) พระยามหิบาลบริรักษ์ อัครราชทูตสยาม ประจำพระราชสำนักเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก

กัปตันครูล้อฟ พระอภิบาลทูลกระหม่อม

นายพุ่ม นักเรียนไทยโดยเสด็จ ซึ่งภายหลังแปลงสัญชาติเป็นรุสเซีย

หลวงอภิรักษ์ฯ (พระยาสุรินทร์ฯ) เลขานุการสถานทูต

เจ้าศรีพรหมา ฉายที่เฉลียง พระที่นั่งวิมานเมฆ ในรัชกาลที่ ๕

เจ้าศรีพรหมาและม.จ.อุไรวรรณ ทองใหญ่ อายุรุ่นเดียวกัน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงถ่ายพระราชทานเมื่ออายุ ๑๗ ปี

— ๑ —

เมืองน่าน

ข้าพเจ้าเป็นธิดาคนหนึ่งของพระเจ้าสุริยพงศ์ผริตเดช เจ้าครองนครน่านและแม่เจ้าศรีคำ ซึ่งเป็นหม่อมน้อยของท่าน ข้าพเจ้าทราบไม่ละเอียดนักเรื่องประวัติของแม่เจ้าศรีคำ ทราบแต่ว่าเมื่อครั้งขบถเจ้าอนุเวียงจันทร์พระเจ้าน่านได้ตามเสด็จกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปปราบขบถ ตอนกลับนครน่านได้ต้อนเชลยมาหลายพันคน พระเจ้าน่านได้ส่วนแบ่งเชลยมาพันคน ในจำนวนนี้มีแม่เจ้าศรีคำและพี่ชาย ซึ่งข้าพเจ้าเรียกว่าลุงฟูรวมอยู่ด้วย ภายหลังพระเจ้าน่านได้ยกแม่เจ้าศรีคำขึ้นเป็นหม่อมน้อยของท่าน

ข้าพเจ้าเกิดเมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ มีพี่น้องร่วมมารดา ๕ คน เป็นชาย ๓ คน หญิง ๒ คน พี่ชายเสียชีวิตหมดตั้งแต่เล็กๆ ข้าพเจ้าจำไม่ได้ พี่สาวชื่อเจ้าบัวแก้วและข้าพเจ้าศรีพรหมาเป็นคนสุดท้อง

ข้าพเจ้าจำความได้ คะเนว่าอายุราว ๆ ๓ ขวบ ข้าพเจ้าเรียกบิดาว่าเจ้าหลวง เวลาพูดกับคนอื่นเรียกเจ้าชีวิต ข้าพเจ้าเป็นลูกรัก เวลาเจ้าหลวงออกขุนนาง ข้าพเจ้าจะต้องติดตามออกไปด้วยเสมอ

ขณะที่ออกรับขุนนางพร้อมเจ้าหลวงครั้งหนึ่ง มีน้องของเจ้าหลวงศักดิ์เป็นอาของข้าพเจ้า มียศเป็นเจ้าอุปราช และพระพรหมสุรินทร์เจ้าเมืองน่านรวมอยู่ด้วย ข้าพเจ้าเป็นเด็กค่อนข้างซน อยู่ไม่สุข เที่ยวไต่นั่งตักเจ้าหลวงบ้างเจ้าอุปราชบ้าง ตาสอดส่ายมองไปเห็นรองบาทหนังของเจ้าอุปราชไม่มีเชือกผูก ปล่อยอ้าไว้ ข้าพเจ้าคงจะทักออกไปว่า รองเท้าทำไมไม่มี

เชือกผูก จำได้ว่าเจ้าหลวง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ (ลูกคนโตของเจ้าหลวง) และพระพรหมสุรินทร์หัวเราะกันขึ้น อาจจะเป็นเหตุนี้ที่ทำให้พระพรหมสุรินทร์สนใจในตัวข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าได้ใช้ชีวิตในวัยเด็กใกล้ชิดเจ้าหลวงมากกว่าแม่ ตอนนั้นมีน้องรุ่นราวคราวเดียวกันคนหนึ่งชื่อเจ้าเทพมาลา เป็นลูกแม่เจ้ายอดเหล้า จะเทียบเจ้านายทางใต้ แม่เจ้ายอดหล้าก็คือมเหษี เราสองคนนี้ พ่อเป็นพี่เลี้ยง ทั้งอาบน้ำและป้อนข้าวให้เอง ข้าพเจ้าจำได้ว่าตอนหน้าหนาว เวลาตื่นนอนเช้า พี่เลี้ยงพาไปอาบน้ำเย็น หนาวเกือบตาย เสร็จแล้วพาขึ้นเฝ้าเจ้าหลวง ท่านประทับรออยู่ที่เฉลียงใหญ่หน้าห้องบรรทม ที่นั้นมีแม่เตาไฟติดฟืนไว้ผิง และในขณะเดียวกันท่านก็ปิ้งข้าวเหนียวเสียบไม้เสวยและป้อนลูกด้วย ข้าวเหนียวปิ้งนี้เรียกว่า "ข้าวอั่วปลา" ประกอบด้วยข้าวเหนียวนึ่งแผ่ออกเป็นแผ่น โรยเกลือ ทาน้ำมันหมู เอาปลาชนิดหนึ่งปิ้งสุกแล้วถอดก้างออก วางลงบนข้าว ม้วนข้าวห่อให้มิดตัวปลา เอาไม้เสียบแล้วปิ้งที่แม่เตาไฟ ระหว่างปิ้งใช้ใบตองฉีกชุบน้ำมันหมูทาไปพลาง ปิ้งไปจนกรอบ รับประทานร้อน ๆ อร่อยมาก แต่ก่อนจะได้รับประทาน เจ้าหลวงจะต้องให้ข้าพเจ้าและน้องเทพมาลาทำอะไรสักอย่างหนึ่งเพื่อแลกข้าวจี่นี้ เช่นจ๊อย (ร้องเพลง) และฟ้อนไปด้วย ต้องฟ้อนรอบแม่เตาไฟหลายรอบกว่าจะได้รับประทาน

ข้าพเจ้ามีชื่อเล่นว่า "จอด" ซึ่งเจ้าหลวงตั้งให้ คนใช้เรียกว่า "อีนายจอด" ข้าพเจ้าได้ตามเจ้าหลวงออกรับแขกบ่อย ๆ และได้ฟังผู้ใหญ่พูดกันพอจับเค้าได้ว่า ขณะนั้นฝรั่งเศสกับประเทศเรามีข้อพิพาทเกี่ยวกับเขตแดน

พระพรหมสุรินทร์เป็นเจ้าเมืองน่าน ต้องทำหน้าที่เจรจากับฝรั่งเศส โดยมีคุณนายอุ๊นภรรยาเป็นล่าม เพราะท่านรู้ภาษาฝรั่งเศสดี ตอนนี้เองคุณพระและคุณนายได้พบข้าพเจ้าบ่อยๆ เวลามาที่คุ้ม มักจะเอาลูกกวาดและน้ำอบไทยมาฝาก ข้าพเจ้าเป็นคนขี้โอ่ ชอบของหอม เลยติดคุณนายมาก เวลาข้าพเจ้าอยากไปหาคุณนายที่จวนเจ้าเมืองและไม่มีใครพาไป ข้าพเจ้าจะอาละวาดตีโพยตีพาย ข้าพเจ้าชอบดูยี่เก อายุเพียง ๓ ขวบก็รู้จักติดพระเอกยี่เก เจ้าของวิกชื่อนายพร้อม เวลาได้ยินเสียงกลองยี่เกตุ้ม ๆ ต้อม ๆ ข้าพเจ้าเป็นชาวเหนือก็จริง แต่ไม่ชอบข้าวเหนียว นอกจากข้าวจี่ ชอบรับประทานข้าวจ้าวกับมะม่วงสุก ข้าพเจ้าเป็นเด็กซน มักจะชอบเที่ยวไปกวนผู้คนเวลามีงาน เช่นงานก๋วยสลาก ผู้คนมักจะมาช่วยงานจัดของสลากกันเต็มนอกชานที่หอคำ แม่จึงจับตัวใส่ห้องโบราณที่มีธรณีสูงประมาณ ๑ ศอก แต่จะเทียบกับตัวเด็กเล็ก ๆ ๓ ขวบก็แค่อก ถ้าจะออกจากห้องต้องปีนธรณี แม่จึงเอาเมี่ยงมาวางเรียงไว้บนธรณี เพราะข้าพเจ้าเกลียดเมี่ยง ไม่ยอมแตะต้อง จึงไม่กล้าปีนออกมา ได้แต่ร้องไห้กรี๊ด ๆ เหมือนมีลางสังหรว่าจะไม่อยู่เมืองเหนือ จะต้องไปอยู่กับคนอื่น ซึ่งเป็นชาวเมืองใต้ และก็เป็นจริง โดยพระพรหมสุรินทร์และคุณนายอุ๊นขอข้าพเจ้าจากเจ้าหลวงมาเป็นบุตรบุญธรรม

ค่ำวันหนึ่งข้าพเจ้าแอบได้ยินแม่เจ้ายอดหล้า แม่เจ้าศรีคำ และพี่ ๆ ผู้ใหญ่ ปรึกษากันว่า "คืนนี้เขาจะมาเอาตัวอีนายไป" ข้าพเจ้ารู้สึกใจหายและรู้ในจิตสำนึกว่าจะต้องเป็นพระพรหมสุรินทร์และคุณนายที่จะมาเอาตัวไป ข้าพเจ้าไม่แสดงให้ใครทราบว่าข้าพเจ้ารู้ แต่ข้าพเจ้ามุดเข้ามุ้ง ทำเป็นนอนหลับ ไม่ออกไปวิ่งเล่นอย่างเคย ข้าพเจ้านอนคว่ำเอามือยึดหูเบาะที่นอนไว้แน่น แต่ไม่ร้องไห้ กลัวใครจะว่าอ่อนแอ

ในที่สุดก็มีสาวใช้ของคุณนายสองคน ชื่อนางสอนกับนางโมรา เข้ามาแกะมือข้าพเจ้าออกจากเบาะ อุ้มตัวข้าพเจ้าขึ้นบ่า พาวิ่งออกจากคุ้มไปจวนเจ้าเมือง ตอนนี้เองที่ข้าพเจ้าร้องไห้สุดเสียงไปตลอดทาง พอถึงจวนเจ้าเมือง ยี่เกนายพร้อมกำลังแสดงอยู่ คุณนายลงทุนจ้างยี่เกมาแสดงให้ดู แต่ข้าพเจ้าไม่ยอมดู อ้าปากร้องเรียกแต่ "อีแม่คำเอ๊ย มาเอาเฮาจิ่ม" ตั้งแต่ย่ำค่ำจนฟ้าสาง หมดแรงหลับอยู่บนบ่านางโมรา

เจ้าหลวงเป็นบิดาที่เห็นการไกล อยากให้ลูกได้รับการศึกษาและเบิ่ดหูเบิ่ดตา ท่านเป็นคนธรรมะธรรมโม จึงได้ตัดสินใจให้ลูกรักกับพระพรหมสุรินทร์และคุณนาย แม่เจ้าศรีคำเศร้าโศรกตัดใจไม่ได้ถึงเป็นบ้าวิ่งเข้าป่า เจ้าหลวงต้องปลอบโยนว่า "อย่าเศร้าโศรกไปเลย เราคนธรรมะธรรมโม ให้ทานลูกได้บุญเหมือนพระเวสสันดรให้กัณหาชาลีไปกับชูชก" เจ้าหลวงพาแม่เจ้าศรีคำขึ้นช้างออกเที่ยวป่าไปตามท้องที่ต่าง ๆ จนคลายความคิดถึงลูก

ข้าพเจ้าตื่นนอนขึ้นที่จวนเจ้าเมืองประมาณบ่ายสองโมง พอลืมตาขึ้นรู้สึกตัวนอนอยู่บนเตียงไม้ มีลูกกรงรอบ แช่มชื่นสบายดี มีผู้ใหญ่นั่งเฝ้าคือน้องคุณนายอุ๊นชื่อน้าเง็ก และป้าจี๊ด เพื่อนของน้าเง็ก พอลงจากเตียงก็เห็นของเล่นหลายอย่าง จำไม่ได้ว่ามีอะไรบ้าง ที่จำได้ดีก็คือโรงงิ้วเล็ก ๆ มีตัวงิ้วอยู่ ๓ ตัว ถือหอกบ้าง ถือทวนบ้าง ทำท่าเต้นงิ้ว เลยนั่งเล่นเพลินไป ไม่ได้รับประทานข้าว รับประทานแต่นมตราแหม่มทูนหัวกับขนมปังหน้าแว่น

ข้าพเจ้าเรียกคนนายอุ๊นว่า "คุณแม่" เรียกคุณพระพรหมสุรินทร์ว่า "คุณป๊ะ" หมายความว่าคุณพระ แต่ยังพูดไม่ชัดก็เลยกลายเป็น "คุณป๊ะ" และเรียกติดปากไปจนโตอายุ ๑๔ ปี

คุณแม่ล่อใจให้อยู่ด้วยเครื่องแต่งตัว มี "สายสร้อยตัว" และจี้ระย้าเพชรซีก เลยชอบใจ ตกลงอยู่กันเป็นแม่เป็นลูก คุณแม่ปั้นหม้อดินและเชิงกรานให้เล่นหุงข้าวหุงแกง เห็นคุณแม่ปั้นหม้อ ข้าพเจ้าก็ปั้นบ้าง นั่งปั้นปากเบี้ยวปากบูด เป็นที่ขบขันของคุณพ่อ เมื่อปั้นแล้วก็เผาในเตาที่เผาหินทำแป้ง

ระหว่างที่คุณพ่อรับราชการอยู่ที่น่าน คุณแม่ทำแป้งหิน แป้งสารภีและน้ำอบไทยขาย การทำแป้งหินต้องไปเอาหินอ่อนมาจากเขา จำไม่ได้ว่าเขาชื่ออะไร ขนใส่เกวียนมาเผาในเตาก่อด้วยดินเป็นรูปเหมือนชามคว่ำ วางหินและฟืนสลับกันไปเป็นชั้น ๆ เผาไปประมาณ ๓–๔ วัน จึงต่อยหินมาทิ้งลงในน้ำที่ใส่โอ่งมังกรไว้ เมื่อหินร้อน ๆ ตกลงไปในน้ำ ๆ จะเดือดเหมือนน้ำโซดา รอจนฟองหมด เอามือจับหินดู ถ้าหินละลายเนียนเป็นแป้งก็ใช้ได้ ถ้ายังไม่เนียน ยังเป็นเม็ด เหมือนเม็ดทราย ต้องเผาต่อไปอีก และเอามาลองแช่น้ำดูอีกจนเนียนใช้ได้ จึงกรองด้วยผ้าขาวบาง แขวนไว้จนเสด็ดน้ำ เอาออกจากห่อผ้า ใส่โอ่งเคลือบ เอาน้ำหล่อพอท่วมแป้ง ปิดฝาไว้ เมื่อไรคนใช้ว่างก็ควักแป้งออกมาหยอดเป็นเม็ด ๆ ลงบนกะด้งที่ปูด้วยใบตองตากแดด ต้อนนั้นข้าพเจ้าอายุระหว่าง ๓–๔ ขวบ ก็หยอดกับเขาด้วย และพยายามหยอดจนได้ดีเท่าผู้ใหญ่ ใคร ๆ ชมว่าทำได้สวย เม็ดสม่ำเสมอ ไม่ใหญ่ไม่เล็ก เรียงแถวตรงตามแนวใบตอง ถ้าจะเอาแป้งกลิ่นสารภี เด็กต้องตื่นแต่เช้า ไปเก็บดอกสารภีต้นใหญ่ที่หน้าคุ้มหลวง และมาปลิดเอาแต่เกษร มาบดด้วยหินบด จนละเอียด แล้วเอาไปปนกับแป้ง แล้วหยอดตากแดด แห้งแล้วตวงถ้วยตะไลขาย ข้าพเจ้ายังเล็ก ไม่ทราบคุณแม่ขายถ้วยละเท่าไร

ที่จวนเจ้าเมือง มีลูกช้างอยู่ตัวหนึ่ง ยังเล็กมาก กินอาหารเองยังไม่เป็น มีพี่เลี้ยงชื่อตาแย้ม ลูกช้างตัวนี้กำพร้าแม่ มาอยู่ที่จวนตอนไหนอย่างไรข้าพเจ้าไม่ทราบ จำได้แต่ว่าข้าพเจ้าตื่นขึ้นแต่เช้าก็ไปช่วยตาแย้มเลี้ยงลูกช้าง ตาแย้มแกตำหยวกและหุงข้าวสวยคลุกเกลือ ปั้นเป็นก้อนให้ข้าพเจ้าป้อน ข้าพเจ้าต้องเอาข้าวใส่เข้าไปในปากลูกช้างจนสุดแขน ในคอลูกช้างนุ่มนิ่มมาก คุณพ่อเอานมใส่ขวดวิสกี้มาให้ทุกเช้า ไม่ทราบว่านมอะไร ข้าพเจ้าต้องเอาขวดใส่เข้าไปในปากลูกช้างจนมิดคอขวด แล้วเทนมลงในคอดังคล็อก ๆ จนหมดขวด พอป้อนอิ่มแล้วบางวันข้าพเจ้าก็ขึ้นขี่หลัง มันก็เดินไปตามบริเวณจวน ใต้ถุนจวนต่ำ พอพ้นหลังช้างนิดหน่อย วันหนึ่งข้าพเจ้าขึ้นขี่หลังแล้วช้างเกิดคึก วิ่งลอดใต้ถุนจวน ข้าพเจ้ารู้ตัวทัน ก้มลงกอดคอมันไว้แน่นจึงไม่กลิ้งลงมาจากหลัง พี่เลี้ยงชื่อแม่ใจ และพวกผู้ใหญ่ที่ได้เห็น ตกใจมากคิดว่าข้าพเจ้าจะถูกตงครูดตกจากหลังช้างเสียแล้ว แต่พอช้างวิ่งหลุดออกไปอีกด้านหนึ่งของจวน มีข้าพเจ้ากอดติดหลังออกไปด้วย ต่างโล่งอกดีใจไปตาม ๆ กัน แม่ใจร้องไห้

ต่อมาอีกไม่นานลูกช้างตัวนี้ได้ล่องลงมากับแพซุงของคุณหลวงจิตรจำนงค์ เพื่อถวายทูลกระหม่อมเอียดน้อย (พระปกเกล้า รัชกาลที่ ๗) ที่กรุงเทพ ฯ โดยใครเป็นผู้ถวาย ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เพราะยังเด็กมาก จำได้แต่ว่าคุณแม่กับข้าพเจ้าได้ล่องมากรุงเทพฯด้วย แต่มาโดยเรือปทุน มีคนถ่อ ๒ คน แล่นเทียบไปกับแพซุง ในเรือมีคุณแม่ ข้าพเจ้า พี่เลี้ยงชื่อแม่ใจและคนถ่อเรือ ๒ คน ส่วนอาหารการกิน อาศัยรับประทานกับคุณหลวงจิตรจำนงค์ ในกะต๊อบบนแพซุง ซึ่งเป็นที่อาศัยนอนของคุณหลวงด้วย ลูกช้างก็อยู่บน

แพซุงนี้ด้วย ตาแย้มคนเลี้ยงล่องลงมาด้วย ตามสายตาเด็ก รู้สึกว่าแพซุงใหญ่ยาวเหลือเกิน

เมื่อก่อนนี้การเดินทางต้องระวังไข้ป่า (มาลาเรีย) คุณแม่จึงให้ข้าพเจ้ารับประทานยาควีนินน้ำวันหนึ่งเว้นวันหนึ่ง ข้าพเจ้ามักอาละวาดเพราะยาขมมาก กว่าจะกรอกยาได้ ข้าพเจ้าร้องไห้ดิ้นรนจนยาหก ต้องล่อด้วยมะตูมเชื่อม ถ้าไม่ได้มะตูมเชื่อมไม่ยอมรับประทานยา เราไปแยกทางกับคุณหลวงจิตรจำนงค์ที่ปากน้ำโพ คุณแม่กับข้าพเจ้าล่องเรือมากรุงเทพ ฯ ตามลำพังส่วนลูกช้างล่องแพตามหลังมากับคุณหลวง

ข้าพเจ้าไปจำได้อีกครั้งหนึ่ง ตอนที่คุณแม่พาเข้าไปรอรับลูกช้างอยู่ที่ประตูยามค่ำ อยู่ทางด้านพระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย ข้าพเจ้าเห็นสมเด็จพระพันปีกับทูลกระหม่อมเอียดน้อยเสด็จออกไปรับลูกช้างทางด้านในของประตูยามค่ำ ตามฤกษ์กำหนดไว้เวลาเช้าราว ๆ ๒ โมง ลูกช้างมีผ้าแดงขาวร้อยกะดึงผูกคอ ตาแย้มต้องไปส่งถึงโรงช้างที่ในประตูวิเศษไชยศรี และเข้าใจว่าต้องอยู่จนลูกช้างคุ้นกับคนเลี้ยงใหม่ ลูกช้างตัวนี้ไม่ทราบว่าต่อมาได้พระราชทานชื่อว่าอย่างไร

คุณแม่พาข้าพเจ้าไปพักอยู่กับเจ้าคุณปู่ พระยาไกรโกษา ที่บ้านท่าเตียนซึ่งเป็นวังพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ เดี๋ยวนี้ พักอยู่ประมาณ ๒ เดือน ก็เดินทางกลับน่านอีก โดยทางเรือ

กลับขึ้นไปน่านคราวนั้น คุณแม่เตรียมเก็บข้าวของเพื่อย้ายลงมากรุงเทพ ฯ เพราะคุณพ่อได้แต่งตั้งให้ไปเป็นเจ้าเมืองชลบุรี ก่อนย้ายลงมาคุณพ่อต้องไปราชการที่เชียงของ จังหวัดเชียงราย เอาคุณแม่และข้าพเจ้าไปด้วย โดยไปทางเรือของหลวง มีตราราชสีห์อยู่ที่หางแมงป่องท้ายเรือ

ขณะนั้นโจรผู้ร้ายชุกชุม สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงประทานเรือหลวงให้คุณพ่อไปราชการ เพราะมีตราราชสีห์ โจรผู้ร้ายจะได้เกรงกลัว

ข้าพเจ้าแอบได้ยินคุณแม่พูดว่าจะไปขุดนิลเชียงของ ข้าพเจ้าคิดในใจว่าจะต้องตามไปขุดด้วย นึกวาดภาพว่าในดินที่เชียงของคงจะมีนิลมีพลอยเยอะแยะ คุณพ่อแต่งตัวนุ่งผ้าโจงกะเบน ใส่เสื้อราชปะแต้น กวักมือเรียกผู้ใหญ่บ้านที่อยู่ฝั่งตรงข้ามแม่น้ำ ให้เอาเรือชะล่าเล็กมารับ เพราะน้ำตื้น ผู้ใหญ่บ้านลงน้ำเข็นเรือมา คุณพ่อจะไปราชการฝั่งตรงข้าม ข้าพเจ้าจะไปขุดนิล ขอตามไปด้วย คุณพ่อไม่ให้ไป เพราะจะต้องไปทำงาน ข้าพเจ้าไม่ยอม ร้องไห้ตีโพยตีพาย ฉุดเสื้อคุณพ่อไว้ คุณพ่อชักฉุน พูดไม่พึ่งเสียงก็เลยตีเอา ๒ ฉาด คุณพ่อไม่เคยตีข้าพเจ้าเลย ข้าพเจ้าก็เลยเสียใจร้องไห้สะอึกสะอื้น คุณแม่นั่งดูเฉยไม่ว่าอะไร พอคุณพ่อลงเรือชะล่าไปแล้วคุณแม่บอกว่า "นิ่งเสียเถอะ แล้วเราไปกัน ๒ คน ป๊ะไปราชการ เราไปด้วยไม่ได้หรอก" ข้าพเจ้าจึงได้นิ่ง แต่จนแล้วจนรอดก็ไม่ได้ไปขุดนิล แต่ว่ามีชาวบ้านนำหินมาให้คุณแม่ที่เรือ เมื่อกลับไปถึงน่าน คุณแม่เอาหินไปติดกับขี้คลั่งแล้วฝนกับหินเหมือนหินลับมีด จนหินรอบนอกหลุดไปหมดเห็นเม็ดพลอย บางเม็ดก็ไม่ดี บางเม็ดก็ดี สีสวยมาก มีสีน้ำเงิน สีแดงสีม่วงและสีชมภู

เมื่อก่อนคุณแม่ล่องกลับลงมากรุงเทพ ฯ กับข้าพเจ้า คุณพ่อยังติดราชการ ต้องตามลงมาทีหลัง วันหนึ่งมีฝรั่งเศสคนหนึ่ง ชื่อ มองซิเออร์ปาวี มาหาคุณพ่อที่จวน เข้าไปพูดธุระกันในออฟิส แล้วออกมาที่นอกชานข้าพเจ้าเดินเล่นอยู่แถวนั้น นึกในใจว่า ฝรั่งคนนี้จมูกยาวจริง ๆ ไม่เคยเห็นจมูกใครยาวเท่านั้น มองซิเออร์ปาวีถามข้าพเจ้าว่า อายุเท่าไร ข้าพเจ้าตอบ

ไม่ถูก หันมองคุณพ่อ ๆ บอกให้บอกเขาเอง ข้าพเจ้าอึกอักอยู่พักใหญ่เพราะประหม่า คุณพ่อเตือนให้ตอบเขา ข้าพเจ้าก็เลยตอบไปว่า อายุ ๑๑ ขวบ คุณพ่อและมองซิเออร์ปาวีหัวเราะกันใหญ่

มองซิเออร์ปาวีส่งของเล่นให้ข้าพเจ้าชิ้นหนึ่ง ข้าพเจ้าดีใจมาก ของเล่นเป็นกล่ำปลีหัวโต สีเขียว เวลาไขลานมีกลีบกล่ำปลีเปิดออก มีเสียงเพลงดังหนองแหน่ง กระต่ายสีขาวมีตาแดงโผล่หัวออกมาจากกลีบกล่ำปลี พอเพลงหยุด มีเสียงดังแกร๊ก กระต่ายก็หดหัวผลุบลงไป กลีบกล่ำปลีก็หุบ พอไขลานใหม่ เพลงก็ดังขึ้นอีก กระต่ายก็โผล่ขึ้นมาอีก ข้าพเจ้ารักของเล่นชิ้นนี้มาก

กงศุลฝรั่งเศสที่น่านชื่อมองซิเออร์เดอร์ฟองตูลีส คนนี้พูดไทยได้บ้าง มองซิเออร์ปาวีเป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสในการปักปันเขตุแดนแม่น้ำโขง

— ๒ —

ชีวิตในวัง
สมเด็จพระปกเกล้า ฯ เมื่อทรงพระเยาว์

โดยที่เวลานี้ประชาชนกำลังได้สดับตรับฟังพระราชประวัติย่อ ๆ ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ เนื่องแต่การอัญเชิญพระบรมอัฐิของพระองค์มาสู่ประเทศเรา ผู้เขียนซึ่งเห็นพระองค์แต่พระชนม์พรรษาราว ๔ ปี และได้มีโอกาสเล่นด้วยพระองค์ ตั้งแต่ผู้เขียนอายุ ๙ ปี จนถึง ๑๒ ปี จึงคิดอยากเขียนอะไรอันเกี่ยวกับพระองค์ท่านมาสู่กันฟัง บางทีอาจจะเป็นการช่วยเหลือผู้ที่คิดจะเขียนพระราชประวัติพระเจ้าแผ่นดินไทยเรา ให้ได้วินิจฉัยแลเข้าใจพระอุปนิสัยของพระองค์อีกแง่หนึ่งได้ ฉะนั้นเรื่องสั้น ๆ นี้อาจเป็นประโยชน์ได้บ้าง

ขณะที่เขียนเรื่องนี้ ผู้เขียนมีอายุ ๖๐ ปีแล้ว เมื่ออายุประมาณ ๙ ปี คุณแม่ได้นำไปถวายตัวต่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๕ แห่งพระราชวงศ์จักรี โดยเหตุที่คุณแม่จำเป็นต้องไปต่างประเทศ เพราะพระยามหิบาลบริรักษ์ สามี จะต้องไปรับหน้าที่ทูตที่ประเทศรัสเซีย

จึงบ่ายวันหนึ่ง คุณแม่ก็ได้นำตัวผู้เขียน พร้อมทั้งธูปเทียนแพแลดอกไม้ ใส่พานเข้าไปในวัง คอยเฝ้าสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ที่อัฒจรรย์ของพระที่นั่งสุทธาศรี พอบ่ายราว ๕ โมงเย็น สมเด็จก็เสด็จออกรับแขกที่ตรงอัฒจรรย์ขั้นสุดนั้นเอง ถ้าเป็นบ้านธรรมดาก็ว่าตรงหัวบันไดได้ แต่

บันไดพระที่นั่งกว้างใหญ่ ปูด้วยหินขาวกับดำงดงาม เมื่อทรงทราบความประสงค์ว่าจะพาลูกมาถวายฝาก ก็ทรงรับรองด้วยพระอัธยาศัยอันอ่อนหวาน ผู้เขียนแม้จะยังเป็นเด็กอยู่ ก็ยังรู้สึกกระแสแห่งความเมตตาแผ่มาสู่ เมื่อมองเห็นพระพักตร์และพระเนตรที่หวานแลคมของพระองค์ ทรงรับดอกไม้ธูปเทียน แล้วสั่งรับกับข้าหลวงคนหนึ่งว่า "ไปตามพ่อเอียดน้อยมา" พอสักประเดี๋ยวก็ได้เห็นเด็กชายน้อย ๆ รูปร่างแบบบางผิวขาว ทรงฉลองพระองค์แบบเสื้อกางเกงติดกันอย่างฝรั่งสีขาว ไว้พระเมาฬี(จุก) มีพวงมาลัยสวมรอบ ปักปิ่นพลอยอะไรอยู่กลาง เพชรรอบ มานั่งลงข้างสมเด็จ ผู้เขียนเข้าใจเอาเองว่าคงเป็นลูก คือสมเด็จพระปกเกล้า ฯ เมื่อทรงพระเยาว์พระชนม์พรรษาระหว่าง ๓–๔ ปี ชาววังจะเรียกพระองค์ว่าทูลกระหม่อมเอียดน้อย สมเด็จรับสั่งด้วยว่า "แม่ได้ข้าหลวงใหม่ พ่อเอียดเอาไปเล่นด้วยไหมจ๊ะ" ทูลกระหม่อมเอียดน้อยทรงยิ้มอย่างหวาน แต่ไม่รับสั่งตอบว่ากระไร รู้สึกว่าทรงอายหน่อย ๆ แต่ประทับเคียงสมเด็จแม่เฉย ๆ อยู่ ทำพระเนตรหยิบหน่อย ๆ เมื่อสมเด็จทรงปราศรัย แล้วก็เสด็จเข้าห้องน้ำเงินซึ่งติดต่อกับพระที่นั่งสุทธาศรี ณ ห้องนี้เป็นที่ประทับเล่น และรับแขกเจ้านายฝ่ายใน ผู้เขียนก็ได้ถูกนำไปยังห้องพักอยู่ชั้นล่างของพระที่นั่งนั้นเอง มอบให้คุณชม ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ คุณแม่ก็อำลากลับไป

ผู้เขียนถูกพาไปนอนที่ห้องนอนใหญ่ อยู่ชั้นล่างของพระที่นั่งเทพดนัย เรียกว่าห้องหม่อมเจ้า เพราะห้องนั้นมีหม่อมเจ้าชายและหญิงบรรทมหลายองค์ ซึ่งอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ อันเป็นพระราชกรณียกิจ ซึ่งได้ทรงกระทำให้แก่ผู้ที่นำบุตรธิดามาถวายไว้ ที่เป็นกำพร้า ที่บิดามารดาต้องจาก

ไปรับราชการไกล ๆ เช่นตัวผู้เขียน หรือไปตามจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งห่างไกลจากพระนคร ซึ่งสมัยนั้น ที่ห่างไกลจริง ต้องไปแรมเดือนจึงจะถึงก็มี พระองค์ก็ทรงอุปการะดูแล ให้กินอยู่นุ่งห่ม เล่าเรียน ยังมีเงินเดือนพระราชทานให้ด้วย เช่นตัวผู้เขียนได้ชั้นต้น ๑ บาทต่อ ๑ เดือน พระองค์ประดุจร่มโพธิ์ใหญ่ที่อยู่กลางเมือง สำหรับทุกคน มีสิทธิ์จะเข้าภายใต้ร่มเงาเพื่อความร่มเย็นฉะนั้น นอกจากพระราชวงศ์แล้ว บุตรหลานข้าราชการก็ได้ทรงรับไว้มิใช่น้อย ในห้องหม่อมเจ้าจึงเต็มไปด้วยเด็กทั้งเจ้าแลไม่ใช่เจ้าทั้งหญิงทั้งชาย จะจารนัยนามทั้งหมดก็จะยาวมากเกินจุดประสงค์ไป จึงขอกล่าวถึงเพียงบางท่านเท่านั้น หม่อมเจ้าที่เป็นชายคือ หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ ชยางกูร หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี หม่อมเจ้าดำรัสดำรงค์ เทวกุล หม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล หม่อมเจ้าปิยบุตร จักรพันธุ์ หม่อมเจ้าพงษ์ภูวนารถ ทวีวงศ์ หม่อมเจ้าหญิงมี หม่อมเจ้าหญิงพาณีอนงค์ (เรียกกันว่าแจ๊ด) หม่อมเจ้าเก๋ง ทวีวงศ์ แลหม่อมเจ้าทัศนีย์อนงค์ลักษณ์ สวัสดิวัฒน์ พระพี่นางต่างชนนีกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี เป็นพระธิดาองค์ใหญ่ของสมเด็จกรมพระสวัสดิ์ ฯ ที่ไม่ใช่เจ้ามี ม.ร.ว หญิงชั้น ชยางกูร มีคุณหญิงขจร ภะรตราชา เดี๋ยวนี้ คุณวาศ ธิดาพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (พึก) คุณหญิงอิงคมนตรี ที่ต้องไปนอนตามที่ต่าง ๆ ก็ยังมีเพราะที่ไม่พอกัน ผู้เขียนได้รับคำบอกเล่าจากคุณชมพี่เลี้ยงว่า ต้องขึ้นเฝ้าสมเด็จทุกวันเวลาบรรทมตื่น และถ้าทูลกระหม่อมรับสั่งให้หาไปเล่น ก็ต้องไป

ผู้เขียนจะอยู่ในวังได้กี่วันจำไม่ได้ ไม่ได้จำด้วยกัน เพราะไม่ทราบว่าจะได้มาเขียนเรื่องเมื่ออายุ ๖๐ ปี แต่ก็ได้มีคนมาตามให้ขึ้นไปเล่นกับทูลกระหม่อม ที่พระที่นั่งเทพดนัย ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับพระที่นั่งสุทธาศรี มี

ดาดฟ้าชั้นกลาง มีเฉลียงเดินติดต่อได้ โดยผ่านห้องน้ำเงินที่กล่าวมาแล้ว การขึ้นไปเล่นก็เล่นอย่างธรรมดา มีก่อบ้านด้วยไม้ เขาทำขายเป็นหีบ ๆ เล่นตุ๊กตาทหารเป็นหีบ ๆ เล่นหุงข้าวแกงถ้วยเตาฝรั่ง เล่นตีกลองเป่าแตร แล้วแต่ทูลกระหม่อมจะมีพระประสงค์จะเล่น แต่ที่เล่นสนุกที่สุดก็คือเล่นตีต่างว่าเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพราะได้เล่นกับทูลกระหม่อมเอียดเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (กรมขุนนครราชสีมา) พระเชษฐาของพระปกเกล้าฯ ตามธรรมดาพระเชษฐาจะทรงเล่นกับหม่อมเจ้าชาย เล่นเป็นทหารและโปลิศ จะไม่ทรงร่วมกับพระอนุชา เพราะมีแต่ผู้หญิง ยังทรงเรียกว่าพวกจู๊ดจี๊ดเสียอีก พวกผู้หญิงก็ตั้งแง่แสนงอน ไม่อยากจะไปแตะต้อง แต่วันหนึ่งเหตุการณ์จะผันแปรไปอย่างไรไม่ปรากฏ จำไม่ได้ พระเชษฐาได้ทรงชวนพระอนุชาว่าเล่นเป็นหม่อมป๋ากับแม่เล็กกันไหม อธิบายกันสองสามคำเป็นการตกลง ว่าให้พระอนุชาองค์น้อยเป็นนายหลวง พาพระมเหษีและเจ้าจอมไปประพาสทะเลและเกาะต่าง ๆ ด้วยเรือพระที่นั่งจักรี ตอนนี้พวกผู้ชายอาจจะเกิดอยากเล่นกับผู้หญิง จึงคิดหาเรื่องให้มาเล่นรวมกันจนได้ และได้ช่วยกันจัดเรือพระที่นั่ง โดยนำเอาเรือกลไฟลำใหญ่ของเล่นยาวประมาณ ๑ เมตรกว่า ๆ มาตั้งกลางห้อง เอาหีบของเล่นต่าง ๆ มาล้อมเรือ ตีวงกว้างจนทุกคนเข้าไปนั่งและยืนได้ ทรงมอบพระอนุชาให้จัดการภายใน คือหาตัวมเหษีและเจ้าจอม ส่วนพระเชษฐาเองจะเป็นกัปตัน หม่อมเจ้าชายเหล่านั้นทำหน้าที่ต่าง ๆ ตามระเบียบในเรือเท่าที่จำได้ โดยเคยตามเสด็จพระราชดำเนิน ตอนนี้จะเห็นได้ว่าพระอนุชา แม้จะยังทรงพระเยาว์มาก ก็สามารถกระทำหน้าที่เลือก แม่เล็ก คือสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งได้แก่หม่อมเจ้าหญิงทัศนี ซึ่งตามธรรมดาก็โปรดปรานอย่างยิ่งอยู่แล้ว จนขาด

ไม่ได้เลย ถ้าไม่จำเป็น ถวายข้าวเสวยก็ต้องท่านหญิงใหญ่องค์เดียวเท่านั้น เจ้าจอมตัวโปรดในเวลานั้นคือเจ้าจอมชุ่ม พี่พระยาบุรุษรัตนราชวัลลภ ผู้เขียนได้รับตำแหน่งนั้น และคนอื่น ๆ ก็รับหน้าที่ต่าง ๆ กันไป ฝ่ายในพระอนุชาทรงควบคุม ฝ่ายหน้าเป็นหน้าที่พระเชษฐา ถ้าถึงเกาะอะไรที่โปรดก็จะพาพระมเหษีและราชบริพารลง เช่นถึงเกาะพะงัน ก็จะเสด็จที่น้ำตก สรงน้ำและเก็บรังนกนางแอ่น หอยปู ของเหล่านี้จะใช้ขนมปังหีบ ลูกกวาด ช้อคโกแล๊ต ผู้เขียนเป็นคนไปเบิกมาจากคุณชมพี่เลี้ยง ซึ่งเป็นต้นห้องเก็บสัมภาระทั้งหมดของสมเด็จ เล่นแล้วก็รับประทานกันทันทีเลย แลต่อแต่ร่วมวงกันได้แล้ว ต่อไปทุก ๆ วันอาทิตย์ ซึ่งเป็นวันหยุดทรงพระอักษร และหยุดเรียนของบรรดาหม่อมเจ้าและมิใช่เจ้าชายหญิง ก็ได้ร่วมเล่นอื่น ๆ กันตลอดมา เช่นเทศน์มหาชาติ พระเชษฐาและหม่อมเจ้าชายที่ไม่ขี้อายบางองค์ จะรับหน้าที่เป็นพระเทศน์ องค์อื่นก็จะเป็นอุบาสก อุบาสิกา ต่างก็จะต้องจัดหาเครื่องกัณฑ์ แล้วแต่ปัญญาและความสามารถของแต่ละคนไป ใครแต่งดีกว่าเพื่อน ก็จะได้รางวัล ฉะนั้นทุกคนจะไปค้นหาฝาหีบไม้ ฝากระป๋องขนมปัง มาตกแต่ง ติดด้วยใบไม้ก้านไม้ ด้วยขี้ผึ้ง ต่างว่าเป็นต้นไม้ แสดงภาพตอนชูชกพากัณหาชาลีไปดังนี้เป็นต้น พระเวสสันดรประทานกุมาร กัณฑ์มัทรีไปป่า ลูกกวาด ช้อคโกแล๊ค ถูกไปเบิกมาใช้ ขี้ผึ้งเป็นของหายากที่สุด เพราะผู้เก็บซึ่งเป็นคนแก่หวง เห็นว่าเบิกมาพอแล้ว จะไม่ให้อีก แต่ก็ขัดรับสั่งทูลกระหม่อมไม่ได้ แกเลยใส่กุญแจห้องเสีย โดยตัวแกอยู่ข้างใน ให้คนใช้ใส่กุญแจขังตัวเองไว้ ลวงว่าไม่อยู่แล้ว ผู้รับใช้คือหม่อมเจ้าชายไปเลาะดูที่ห้อง เพื่อจะย่องเบาเอาขี้ผึ้งมาบ้าง แต่หน้าต่างก็ติดลูกกรงเหล็กเข้าไม่ได้ ปีนป่ายหาทางก็มองเห็นผู้

รักษาของ คือพระนมยิ้ม เคยเป็นพระนม (แม่นม) เจ้าฟ้าตรีเพชร พระเชษฐา สิ้นพระชนม์ไปแล้ว นอนอ่านหนังสือธรรมอยู่ อ้อนวอนขอแก ก็ไม่ให้ หม่อมเจ้าชายเหล่านั้นทรงบันดาลโทสะ ปรึกษาว่าจะเอาเทียนจุดไฟ เสียบไม้ไปจี้ให้ลุกขึ้นหยิบและก็ได้ทำกันทันที เป็นการกระทำที่ต้องให้ พระนมยิ้มต้องลุกขึ้นมาหยิบขี้ผึ้งส่งให้ทันที และรีบเรียกคนใช้ให้ไขกุญแจ มิฉะนั้นอาจจะถูกไฟครอกตายในห้อง พวกผู้ชายได้ขี้ผึ้งมาติดแต่งกัณฑ์เทศน์ ดีใจกัน โห่ร้องเกรียวกราว โดยไม่ต้องเกรงว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและ สมเด็จพระราชินี ซึ่งบรรทมอยู่ชั้นบนใกล้ ๆ นั่นเอง เพราะทั้งสองพระองค์ บรรทมกลางวันตื่นบ่าย การเล่นเช่นนี้ สำหรับเด็ก ๆ อายุ ๔-๕-๗-๘-๙ ปี อย่างแก่ไม่เกิน ๑๒ โดยการนำของทูลกระหม่อมทั้ง ๒ พระองค์ พระชนม์ ราว ๘ พระองค์หนึ่ง ได้เป็นไปอย่างมีระเบียบเป็นเรื่องเป็นราว เลียนแบบ ที่ทรงเห็นจริงจากราชประเพณีของพระราชบิดามารดา มิได้ทรงเล่นนอกลู่ นอกทาง ซึ่งถ้าจะทรงเล่นก็เล่นได้ จึงนับได้ว่าทรงกระทำอย่างใช้พระ ปรีชาญาณอยู่มาก สำหรับสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ซึ่งถ้าเป็นลูกชาวบ้านบาง คน ยังกินนมและยังไม่เป็นภาษีภาษาอะไร พระองค์ก็ทรงกระทำหน้าที่ของ พระองค์ ที่ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์สมมุติได้ตามหน้าที่เป็นอย่างดี คือพระราชบิดาทรงรับสั่งกับพระราชชนนีฉันใด พระองค์ก็ทรงจำได้ และ ทรงแสดงได้อย่างใกล้เคียงที่สุด เพราะองค์ที่ได้ตำแหน่งมเหษี ก็โปรดปราน อยู่เป็นอย่างยิ่งแล้ว และจุ๋งจิ๋งกันได้สนิทสนมดี

ควรสังเกตอีกอย่างว่า ยังมีสมเด็จพระเชษฐาอีกพระองค์หนึ่งคือ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย (ทูลกระหม่อมติ๋ว) ซึ่งผู้เขียนมิได้กล่าวถึง แต่พระองค์ก็ประทับอยู่ในส่วนหนึ่งของพระที่นั่งองค์

นั้นเอง ที่ผู้เขียนมิได้กล่าวถึง ก็เพราะพระองค์ไม่โปรดที่จะเล่นอย่างที่เล่นกัน โปรดประทับเงียบ ๆ กับคนมีอายุ ปั้นรูปสัตว์ต่าง ๆ ด้วยขี้ผึ้ง ซึ่งกระทำได้เป็นอย่างดี จึงไม่สมัครเข้าร่วมวงกับพระเชษฐาและพระอนุชา บางทีก็เสด็จมายืนทอดพระเนตร สักพักสักครู่เท่านั้น จึงไม่มีเด็กหญิงชายคนใดได้ไปเฝ้าเล่นกับพระองค์ เพราะซุกซนเกินไป นั่งไม่ติด อย่าว่าแต่จะปั้นสัตว์เป็นตัวมาเลย

ผู้ที่สนใจในพระอุปนิสัยของพระองค์พระปกเกล้า ฯ ควรสังเกตว่าพระองค์มีน้ำพระทัยกว้างขวาง ไม่ถือสาในพระเชษฐา ที่เคยทรงเหยียดว่าเป็นผู้หญิง อยู่กับพวกจู๊ดจี๊ด เมื่อทรงชวนเล่นด้วยก็ทรงรับด้วยน้ำพระทัยนักกีฬา ทำหน้าที่เต็มความสามารถ ใครบ้างในขณะนั้นจะเล็งเห็นภายหน้าว่าพระองค์เจ้าจะได้ครองราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชหฤทัยกว้างพอที่จะยอมสละพระราชอำนาจให้ปวงชนชาวไทยเราโดยเต็มพระราชหฤทัย เพื่อความก้าวหน้าและรุ่งเรืองของประเทศชาติ เป็นผู้พระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ปวงชนเป็นพระองค์แรก ฉะนั้นข้อความที่ผู้เขียนได้เขียนมานี้ สำหรับผู้สนใจใคร่ทำเป็นพระราชประวัติ อาจหยิบยกพระอุปนิสัยและน้ำพระทัยอันกว้างของพระองค์มาประกอบการเขียนได้บ้าง ผู้ที่รู้แท้เห็นจริง จะเว้นความเศร้าสลดมิได้ ในวันที่พระบรมอัฐิได้มาสู่พระนคร แลผู้ที่รู้เช่นนั้นจงมาช่วยถวายพระพร ให้พระวิญญาณของพระองค์ ไปสิงสถิตย์อยู่ในที่อันมีแต่บรมสุข และถ้าพระวิญญาณของพระองค์จะเสด็จลอยเลื่อนมาได้ ก็ขอให้พระองค์เสด็จมาเยือนชาวไทย และหากจะทรงบันดาลให้เป็นไปได้ ก็ขอบันดาลให้เป็นไปสมพระราชประสงค์ที่ตั้งพระราชหฤทัยไว้ ให้เมืองไทยประสบแต่ความสงบสุขชั่วกาลนานเทอญ

— ๓ —
อันเนื่องมาแต่
ทูลกระหม่อมหญิงศิราภรณ์โสภณ (เล็ก) สิ้นพระชนม์

ก่อนที่จะเล่าต่อถึงชีวิตในวัง ผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณเจ้าคุณอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ ในความหวังดีของท่านต่อผู้อ่าน และต่อข้าพเจ้าโดยเฉพาะที่ท่านได้ชี้แจงข้อผิดพลาดของข้าพเจ้าในเรื่องนามพระอาจารย์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ คำเตือนทำให้ข้าพเจ้ามีใจเขียนต่อไป โดยมีความหวังว่าหากจะผิดพลาดอะไรต่อไป ท่านจะกรุณาสละเวลาช่วยชี้แจง จะขอบพระคุณยิ่ง โดยที่ผู้เขียนอยู่ในที่ห่างไกลจากการติดต่อ จำได้เท่าใดก็เขียนไปอย่างนั้น ไม่มีโอกาสสอบสวน ทั้งไม่ใคร่มีเวลาที่เรียกว่าว่าง จึงขอเขียนเพียงชนิดนิยายเล่าสู่กันฟัง

สิ่งหนึ่งในหลายสิ่งในชีวิตผู้เขียนเมื่อยังเยาว์ ซึ่งยังผลุบ ๆ โผล่ ๆ อยู่ซึ่งจะได้ยกมาเล่าในที่นี้ คือวันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงศิราภรณ์โสภณ เรียกกันว่าทูลหม่อมฟ้าหญิงเล็ก พระองค์ท่านเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน เมื่อผู้เขียนเข้าไปอยู่ในวัง ท่านเริ่มทรงพระประชวรแล้ว ไม่เคยเห็นท่านเลย เห็นแต่พระรูปซึ่งน่ารักมาก แลดูว่าจะรุ่นราวคราวเดียวกันด้วย ยังไว้พระเมาฬีอยู่

วันนั้นเป็นวันครึ้มฝนตลอดวัน ชาววังโจษกันว่าพระอาการหนักมาก อาจสิ้นในวันนี้ และก็ได้สิ้นในบ่ายวันนั้นจริง ๆ เด็ก ๆ ที่ห้องหม่อนเจ้า

มีความสนใจเป็นพิเศษ เห็นจะเป็นที่รู้สึกว่ารุ่นราวคราวเดียวกัน มีความรู้สึกเศร้าใจในข่าวนี้ตามกัน พอจวนใกล้ค่ำซึ่งกะว่าจะต้องเชิญพระศพออก เด็ก ๆ ก็ชวนกันไปคอยดูที่หน้าตำหนักที่ประทับ ซึ่งเรียกว่าพระตำหนักเฉย ๆ แม้สมเด็จพระชนนี ก็เรียกว่าสมเด็จพระตำหนัก ส่วนสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เรียกกันว่าสมเด็จที่บน ฝนก็เริ่มลงเม็ดปรอย ๆ เด็ก ๆ ไม่ย่อท้อต่อฝน แต่ยังห่วงผมจุก จึงแอบเข้าใต้ชายคาตำหนักเสด็จพระองค์จุฑารัตน์ ซึ่งอยู่เยื้องกัน เพื่อคอยดูเชิญพระศพออก พวกขบวนเชิญพระศพทั้งพระโกศ ลองใน และพระเสลี่ยง พวกที่เรียกว่าเปิ่งพรวดก็มาคอยที่ชานชาลาพระตำหนัก พวกภูษามาลาที่จะจัดการกับพระศพ มีพระอัมพันเป็นหัวหน้า ก็ได้ขึ้นไปพร้อมแล้ว เจ้านายต่างกรมทรงคำทั้งพระองค์ ก็ทยอยเสด็จเข้ามา เพื่อสรงน้ำพระศพ ยิ่งเย็นลง อากาศก็ยิ่งมืดครึ้ม ฝนก็หนักลง เด็กยืนคอยปากสั่นมือเขียวอยู่ ต่างกรมองค์ไหนรู้จัก ก็กระซิบกระซาบกัน ไม่มีใครพูดดัง พอได้เวลาพลบค่ำพอดี เสียงปี่อูแอก็ขึ้น เปิ่งพรวดก็ตี ปี่ก็เป่า อย่างละห้อย นั่นหมายความว่าเอาพระศพลงพระโกศ เด็ก ๆ บอกกันว่าใจหาย หยุดพูดโจษกันพักหนึ่ง พอเสร็จพิธีก็เชิญพระโกศมาขึ้นพระเสลี่ยง เคลื่อนออกจากชานพระตำหนัก ที่พระโกศมีคนประคองหน้าหลังข้างละคน แต่งตัวเหมือนเทวดา เรารู้จัก คือจำได้ว่า หม่อมเจ้าดำรัสดำรง เทวกุล กับหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ซึ่งอยู่รวมกันที่ห้องหม่อมเจ้า ถูกเรียกไปประคองพระโกศ ขบวนเชิญพระโกศบ่ายหน้าไปทางออก คือประตูเทวาพิทักษ์ ว่าจะเอาไปไว้ที่หอ จะเป็นชื่อนิเพทพิทยาหรือธรรมสังเวช หอนี้แหละ พอพระโกศผ่าน เด็กออกจะเบ้ ๆ น้ำตาก็ไหลปนน้ำฝน บางทีจะเป็นด้วยบรรยากาศ เพราะไหนจะเสียงคนร้องไห้

บนพระตำหนักเซ็งแซ่ เสียงปี่เสียงเปิงพรวดที่เป่าอย่างเศร้า เห็นเจ้านายผู้ชายซับน้ำพระเนตรด้วยผ้าซับพระพักตร์ ทรงดำเนินตามพระศพออกมาทั้ง ๆ ฝนพรำ ๆ ในแสงไฟฟ้าซึ่งไม่สู้สว่างอยู่แล้ว ทำให้สลุบสลัว หนาวฝนหนาวลมหนาวใจ สั่นสะท้านไปตาม ๆ กัน พวกชาววังที่เป็นข้าหลวง เชิญของที่จะเอาไปใช้ที่หอ ตามขบวนไป่ ร้องไห้กันกระซิก ๆ ชาววังที่ตามไปดูตามส่ง รวมทั้งเด็ก ๆ ซึ่งจะกลับที่อยู่ คือห้องหม่อมเจ้า ก็ตามมาท้ายขบวนแล้วก็ต่างคนต่างแยกกันไป ภายหลังทราบว่าสมเด็จพระชนนีทรงกรรแสงไม่ได้พระสติ และต่อนั้นมาก็ทรงระทมพระทัย ทรุดโทรมมาก ต่อนั้นมาอีกไม่ช้าไม่นาน ทูลกระหม่อมพระองค์น้อย (คือสมเด็จเจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย พระบิตุลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเหมือนกัน) ก็ทรงพระประชวร ว่าประชวรบิด หมอไทยหมอฝรั่งรักษาไม่ทุเลา เด็ก ๆ เคยเดินผ่านที่ประทับคือที่นอกประตูพิมานชัยศรี ไปโรงเรียนวังนอก แต่ไม่ทราบตรงไหน เมื่อทรงประชวรมาก ๆ เราเดินย่องกันเมื่อถึงตรงนั้น แล้วท่านก็ได้สิ้นสุดลงไปอีกพระองค์หนึ่ง แต่โดยที่ไม่เป็นผู้หญิง และไม่รุ่นราวคราวเดียวกัน เด็กก็ไม่ใคร่เศร้า เป็นแต่นึกสงสารสมเด็จพระราชชนนี ที่สูญเสียพระราชบุตรไปใกล้ ๆ กันถึงสองพระองค์ ทราบว่ากว่าจะพ้นความเศร้าก็เป็นเวลานานจนผู้เขียนไปต่างประเทศแล้ว เมื่อทูลกระหม่อมพระองค์น้อยสิ้นพระชนม์จะเชิญพระโกศไปหอ ก็มีหม่อมเจ้าประคองพระโกศสององค์ ทราบว่าหม่อมเจ้าทองฑีฆายุ ทองใหญ่องค์หนึ่ง กับหม่อมเจ้าสมบูรณ์ศักดิ์องค์หนึ่งเป็นที่น่าคิดว่าพระโกศรัชกาลที่ ๘ ของเรา ทำไมไม่ให้หม่อมเจ้าประคอง

สำหรับเด็ก ความรู้สึกใด ๆ ก็ชั่วคราว แล้วก็สนุกสนานกันไปอีกชนกันไปใหม่ ความที่ซนจนได้ชื่อว่าเด็กห้องหม่อมเจ้าที่เป็นหญิงจะซน

เท่าเป็นชาย ในกรมพระชัยนาทนเรนทร เมื่อทรงพบกับผู้เขียนที่รัสเซีย เยอรมนี รับสั่งว่านี่คนซนที่หนึ่ง เวลานั้นผู้เขียนมิได้ทูลคัดค้านแต่ประการใด แต่ความจริงซนกว่าก็มี พูดถึงความซน บางท่านอาจอยากรู้ว่าซนอะไรกันนักหนา จะเล่าให้ฟังเป็นบางอย่าง เล่ามากก็เปลืองหน้ากระดาษเปล่า ๆ

วันไหนนึกสนุก เด็ก ๆ ก็รวมหัวกันเล่นตั๊ดต่างว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอ ธรรมเนียมในวัง ถ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอหรือพระเจ้าลูกเธอ เจ้านาย พระมเหษี พี่นาง น้องนาง จะเสด็จลงจากพระตำหนักไปไหน จะต้องมีข้าหลวงเชิญโคมลาน ที่มีเครื่องพัดลมเบ้ากันหม้อน้ำมัน ต้องไขลานที่ก้นจึงเรียกว่าโคมลาน นำหน้าไปก่อน ถ้าไม่เป็นเจ้า เป็นเพียงเจ้าจอม โคมลานจะตามหลัง เด็ก ๆ จะชวนคนใช้ ให้อุ้มอย่างรับเสด็จเจ้านาย เด็กอื่นจะไปฉวยโคมที่เขาจุดไว้ใช้การมานำ บ้างก็จะทำเป็นข้าหลวงตามหลังไปตามถนน โปรดเข้าใจว่าถนนในวังมีโปลิศผู้หญิงเฝ้าเป็นระยะทุกถนน เรียกว่าโขลน มีนายจ่า ๑–๔ บั้ง ควบคุม มีผู้กำกับ เรียกว่านายจ่าเอก โท ตรี ยศใหญ่เต็มที่ได้เป็นหลวงแม่เจ้า เท่าที่ผู้เขียนทราบ ยศหลวงแม่เจ้าหมดไป ไม่เห็นมีอีก คนสุดท้ายชื่อจ่าเขียน ถ้าเจ้านายผ่านตรงผู้ใด โขลนผู้นั้นจะต้องลุกยืนขึ้น คำนับโค้งตัวอย่างผู้ชาย มีผลัดยามกันอย่างทหาร พวกเด็กพระเจ้าลูกเธอปลอมจะเที่ยวไปตามถนน โขลนเข้าใหม่ไม่รู้จัก คิดว่าเจ้านายจริง ก็ลุกขึ้นโค้งคำนับ เด็กก็จะพากันหัวเราะคิกคักไป เมื่อไรไปโดนคนเก่า ๆ ที่รู้จักเจนความซนดี เมื่อเสียรู้เด็ก ก็จะร้องว่า "คุณ ๆ เล็ก ๆ นี่แหละชอบหลอก เดี๋ยวจับตัวไปเวรประจำการเสียนี่" ทีนี้จะพากันวิ่งอุตลุด แต่ไม่ใช่เพราะกลัว แต่เพราะหมดสนุก กลับไปนอนกันที สถานที่

เวรประจำการกรมโขลนอยู่ใกล้ประตูยามค่ำ โปรดเข้าใจว่าพวกเด็ก ๆ ที่โอหัง ไม่ค่อยกลัวใคร พวกโขลนจึงไม่ค่อยอยากว่า เพราะสมเด็จท่านไม่ว่า

เมื่อถึงสมัยถีบรถจักรยาน สมเด็จก็ช่างตามใจเด็ก ทรงซื้อรถประทานพอสมตัวด้วยกันทุกคน แล้วก็หัดกันเอง กว่าจะเป็นก็ได้แผลกันคนละหลาย ๆ โน ตามหน้าตา แข้งเข่า ผลสุดท้ายก็ถีบกันได้ทุกคน ขณะนั้นทรงสร้างสวนดุสิตใหม่ ๆ พระมเหษีทุกพระองค์ เจ้าจอมมารดาบางคน ได้พระราชทานเนื้อที่เป็นส่วนตัวส่วนพระองค์ ของใคร ๆ สร้าง ฉะนั้นสมเด็จจึงเสด็จไปประพาสสวนของพระองค์แทบทุกวันก็ว่าได้ วันเสาร์เด็ก ๆ ได้ตามเสด็จกัน เสด็จรถพระที่นั่ง เรียกว่ารถแลนดอ คือปิดรอบด้าน หลังคาเป็นเก๋ง ปิดเปิดได้ เทียมม้าเทศคู่ มีทหารเป็นราชองครักษ์ ขี่ม้าเทศตามเสด็จ มีรถที่นั่งรอง ซึ่งมีคุณท้าวกับข้าหลวงสาว ๑–๒ คน มีรถกรมวังอีก ๑ คัน มีทางเสด็จ ๒ ทาง ถ้าเสด็จทางสะพานเสี้ยว ซึ่งบัดนี้รื้อเสียแล้วไปออกบางลำภู ข้ามสะพานเทเวศร์ ถ้าออกทางสะพานผ่านพิภพ ไปนางเลิ้งข้ามสะพานเทวกรรม บางทีถ้าเสด็จสายอื่น เรียกกันภาษาเด็กว่าเปิดลม ที่อ่อนแอก็จะเหนื่อย ที่แข็งแรงก็สนุก ถ้าใครล้าหลังก็จะต้องถูกฉุดขึ้นรถกรมวัง ฉะนั้นไม่มีใครยอมล้าหลัง เหนื่อยก็อดเอา กลัวขายหน้า ว่าสู้เพื่อนไม่ได้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จเหมือนกัน เสด็จรถเทียมม้าอย่างสมเด็จกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ แลรถพระที่นั่งรองก็มีสำหรับพระเจ้าลูกเธอองค์อื่น ๆ บางคราวจะมีฝ่ายในที่กำลังโปรด ใช้คำว่ากำลังขึ้น ตามเสด็จ เช่นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ เสด็จย่าพระองค์ภาณุ ฯ แต่เสด็จรถต่างหาก มิได้ร่วมในรถพระที่นั่ง หากจะรับ

สั่งด้วยกลางทาง ก็จะรับสั่งให้รถมาใกล้ พอเสร็จธุระแล้ว ก็ถอยกลับไปตามหลังรถพระที่นั่งตามเดิม คราวหนึ่งม้ารถพระที่นั่งพระเจ้าอยู่หัวตื่นตกใจพารถไปลงคลองหลอด จมื่นไวยวรนารถ เรียกกันว่าพระนายไว คือเจ้าคุณเทเวศร์เดี๋ยวนี้ เป็นผู้ขับ พวกเราทราบว่าไม่ทรงได้รับอันตรายใด ๆ แต่สมเด็จตกพระทัยมาก เมื่อทรงทราบข่าว ถ้าหากว่าเป็นสมัยโบราณ ก็จะต้องกระทำอย่างพันท้ายนรสิงห์ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงกริ้วกราดแต่ประการใด รับสั่งกับสมเด็จว่ามันก็สุดความสามารถของมัน ชี้ให้เห็นน้ำพระทัยอันเที่ยงธรรม แลกว้างขวาง สมเป็นพระปิยมหาราชของชาวไทยเรา

การที่ได้รถถีบของตัวเอง ทำให้เด็กตื่นเต้นดีใจเป็นที่สุด รักรถเกือบตาย ทั้งได้ไปเที่ยวไกลตามเสด็จ แต่การมีเด็กไป ทำให้ผู้ใหญ่บางคนมีความรำคาญ บางทีก็จะถึงเกลียดเราด้วยซ้ำ เพราะความซุกซนนั่นเอง เช่นราชองครักษ์บางท่านผู้ไม่ชอบเด็ก คือจำได้ว่าชื่อคุณพระราญรอนและคุณพระราชวรินทร์ ท่านทั้ง ๒ นี้มีรูปลักษณะเรียกตามศัพท์เดี๋ยวนี้ว่ารูปหล่อในสายตาของหญิงชาววัง แต่ในสายตาของเด็กว่าไม่หล่อเท่าใด และยังแถมว่าเป็นผู้ใหญ่ใจแข็ง ไม่ยิ้มแย้มกับเด็กบ้าง ไม่เคยเล่านิทานให้ฟังเลย ฉะนั้นมิตรจิตมิตรใจก็ไม่มีต่อกัน เลยเกิดการเกลียดแกล้งขึ้น พวกเด็กจะพยายามเอาล้อหน้าของรถ ชนขาหลังของม้า ทำให้ม้าสะดุ้งเกือบเผ่นล้ำรถพระที่นั่งไป สมเด็จจะชายพระเนตรอันมีสีเขียว ๆ ฝ่ายพวกเด็กก็จะได้รับถ่ายทอดของแสงเขียวมาจากคนบนหลังม้า เราทำไม่รู้ไม่ชี้กันเสีย ทำให้ผู้อยู่บนหลังม้าต้องระวัง คอยเหลียวหลังมาดูในท่าอกตั้งเอวตรง เลยได้ฉายาว่ากวางเหลียวหลัง จากพวกเด็กเกเรเหล่านั้นขอดค่อน แต่มาคิดดูเดี๋ยวนี้หาเป็น

การขอดค่อนไม่ แต่กลายเป็นให้เกียรติ เพราะฉายาเหมาะสมกับรูป ถ้าเด็กรู้อย่างนี้คงให้ไปอย่างอื่น ท่ากวางเหลียวหลังเป็นท่างาม ผู้รักเด็กคือคุณหลวงศัลยุธโยธาหาร ภายหลังเป็นพระยาภักดีภูธร บิดาคุณเอกริน บุษริน ภายหลังก็ได้พบกับผู้เขียนที่รัสเซีย เมื่อท่านไปเป็นพระอภิบาลทูลกระหม่อมจักรพงษ์ภูวนาถ และเลยได้มารดาคุณเอกรินมา เราก็คงเป็นเพื่อนกันดีที่นั่น คุณหลวงศัลยุทธช่างเล่านิทานดี และเล่าไม่จบจนบัดนี้เรื่องหนึ่ง เรื่องมีว่านก ๒ ตัว ผัวเมีย ทำรังบนต้นไม้ พอรังเสร็จตัวเมียไข่และไข่ ๓ ฟอง และเมื่อลูกนกแตกจากไข่ ส่วนตัวผู้เช้าขึ้นก็ไปหาเหยื่อมาป้อนเมีย แล้วตัวเมียก็ไปบ้าง ถ้าท่านหยุดเล่า เด็กซึ่งล้อมหน้าล้อมหลังก็จะว่าแล้วไง ท่านก็จะว่าตัวผู้บินไป เด็กจะว่าแล้วไง ท่านก็ว่าตัวเมียบินมา พอดีเรียกรถพระที่นั่งเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง เด็กยังติดใจอยากจะฟังต่อ คราวหน้าเล่าต่อนะคะ อาทิตย์หน้าก็พลันมาถึง พอรับแจกข้าวห่อทั่วกันแล้ว รับประทานเสร็จดิบดี ก็เตือนต่อนิทาน ขึ้นต้นท่านก็ว่าตัวผู้บินไป ตัวเมียบินมา เด็ก ๆ อ้าปากฟังโดยรู้เท่าไม่ถึงการ ฟังไป เอ ไม่เปลี่ยนบทบ้างเลย คนหนึ่งในหมู่เชาว์ไวสักหน่อย พอท่านจะต่อตัวผู้บินไป ก็ชิงว่าเสียก่อน ที่ปัญญาเขลา พึ่งรู้ ก็เฮกันผสมโรง เลยว่ากันเสียเอง ตัวผู้บินไป ตัวเมียบินมา คุณหลวงนั่งยิ้มฟัง พวกไม่เอาใจใส่กับนิทาน เห็นเอ็ดอึงเลยต้องหันมา รวมทั้งกรมวังและเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ผสมโรงกับเด็ก เลยเป็นการสนุกเฮฮาไป

แม้สมเด็จจะประทับคุยกับภรรยาข้าราชการบางคน ที่พระตำหนัก ไม่ไกลกันเท่าไร แต่โดยที่ทรงชินพระกรรณต่อการเซ็งแซ่ของเด็ก จึงไม่ทรงรำคาญ ถ้าบางคราว ทรงเห็นดังผิดปกติ ก็จะทรงใช้ให้มาถามดู เช่นวัน

หนึ่งมีการออกงิ้ว เนื่องมาจากในจำนวนพวกเด็ก เด็กคนหนึ่งชื่อคุณวาศน์ เธอเป็นเครือจีน ลูกพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (พัก) เธอได้พระราชทานหมวกใหม่ สมัยนั้นเด็ก ๆ ใส่หมวก สมเด็จทรงสั่งมาจากห้องแบดแมน เมื่อเขานำมากองเพื่อถวายทอดพระเนตรที่เฉลียงห้องน้ำเงิน ท่านรับสั่งให้เด็กไปเลือกเอาตามชอบใจ บางคนก็ชอบทรงนั้น บางคนก็ชอบทรงนี้ เพราะมีหลายอย่างหลายขนาด เด็กก็จะเลือกที่ตนเห็นดี ส่วนการจะเหมาะสมกับหน้านั้นไม่ต้องคิดถึงกัน คุณวาศน์เธอบังเอิญไปชอบรูปที่คล้ายหมวกชีโบที่เจ๊กลากรถใส่ บางคนก็จะเลือกหมวกสานทรงแบน อย่างเด็กนักเรียนผู้ชายฝรั่งใส่ ผู้เขียนเป็นเจ้าของผมจุก ก็จุกขึ้นมาค้ำ หมวกก็ลอยลมอยู่ หากว่ามีสายยึดรัดจึงไม่ตก แต่ก็ออกจะง่อนแง่น เด็กไม่ทุกข์ร้อน ได้หมวกใหม่คนละใบ ใส่ถีบรถตามเสด็จอย่างสบาย วันเกิดเรื่อง ท่านราชองครักษ์ท่านหนึ่ง ท่านเหลือบไปเห็นหมวกชีโบของคุณวาศน์ จึงถามว่านี่หมวกใครเหมือนหมวกเจ๊กลากรถ มีคนตอบว่าของแม่วาศน์ เด็กคนหนึ่งนึกสนุกก็เอามาใส่ แล้วร้องว่าว้ากตุ้งแช่ เป็นเชิงล้อ คุณวาศน์เธอเป็นเด็กขี้โมโหเกิดไล่ทุบกัน เลยถึงปล้ำปลุก ทุกคนเห็นสนุก เลยช่วยร้องแชงตุ้งแชงยิ่งทำให้เจ้าของหมวกโมโหจัดขึ้น ไม่ยอมเลิก จนสมเด็จรับสั่งให้คนมาดูเขากลับไปทูลตามเหตุการณ์ ท่านก็เพียงทรงพระสรวลเท่านั้น

อีกคราวหนึ่งก็ก่อวิวาทกับเจ๊กออกร้านใบ้หวย สมัยนั้นถ้ามีการออกร้าน ก็มักจะมีการพนัน แทงอะไรต่ออะไร ดูเหมือนไม่มีการห้ามปรามกันเลย ปล่อยฟรี จำได้ว่ามีการเปิดตลาดใหม่ ชื่อตลาดยอด คงจะเป็นของฝ่ายในคนหนึ่ง เพราะพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ แต่ต่างขบวนกัน เด็กก็แน่นอนจะต้องไปได้บ้าง แต่ไม่ได้ตามเสด็จ รับสั่งให้ผู้ใหญ่พาไป มีนายนาค

นายห้องเครื่องผู้หนึ่ง คุณทองเจือ ทองแถมผู้หนึ่ง คือเจ้าคุณไพชยนตร์ เดี๋ยวนี้ พระราชทานเงินไปซื้อของเล่นคนละสี่ห้าบาท พอถึงตลาด เด็กก็จะซื้อของเล่นต่าง ๆ ไปถึงร้านเจ้าที่มีพนันให้แทง โดยใบ้ให้พึ่ง แล้ววางอัฐลงบนผ้าสีเขียว เป็นลวดลายสีต่าง ๆ เช่นผ้าพระอภัย นางมัจฉา สินสมุทร นางผีเสื้อ และรูปอื่น ๆ เจ๊กเรียกให้เด็กแทง เราก็ไปยืนออกันพึ่งเจ๊กใบ้ เจ๊กว่าเสียงโครม ๆ คราม ๆ มาตามคลื่น พระอภัยให้สะอื้นถึงมัจฉา เด็กพวกนี้ไม่มีหัวพนัน จึงไม่ใคร่มีปัญญาในทางนี้ ปรึกษากันว่าวางตรงไหนดีบ้างก็ว่าไม่รู้จะวางอะไร วางพระอภัยบ้าง นางมัจฉา สินสมุทร นางผีเสื้อกันไปเดา ๆ โดยไม่รู้จะคิดเอาเหตุผลอะไร พอวางเสร็จ เจ๊กเปิดแผ่นภาพที่ออก เป็นนางผีเสื้อ เด็กตกตลึง ไม่เข้าใจว่าทำไมออกนางผีเสื้อ เจ๊กก็รวบเอาอัฐเด็กที่แทงไม่ถูกไปหมด เกิดต่อว่ากันว่าทำไมออกนางเสื้อ ไม่เห็นจะตรงคำใบ้ตรงไหนเลย หาว่าเจ๊กโกง และจะไม่ยอมให้อัฐ แต่เจ๊กก็กวาดเอาไปแล้ว เจ๊กออกฉิว เลยโต้ว่า ก็นางผีเสื้อมันมาดังโครมคราม พระอภัยก็คิดถึงนางมัจฉา สวยนี่ เด็กพึ่งแล้วไม่เห็นด้วย คงว่าเจ๊กโกงอยู่นั่นเอง เพราะไม่เข้าใจในเรื่องของการใบ้ ผลสุดท้ายก็บ่นว่าเจ๊ก และต่างก็ไปจากร้าน ดูอะไรอื่นต่อไป ดูลิเก ละคร ซื้อของเล่น ควรแก่เวลารวบรวมเด็กกลับพระราชวังพอค่ำ ก็เป็นที่น่าประหลาด ว่าสิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็เก็บมาจำขึ้นในบางเวลา แม้ขณะนั้นจะไม่เห็นด้วยกับเจ๊ก เมื่อมาคิด ๆ ดูภายหลัง ก็เห็นจะต้องเห็นพ้องกับเจ๊ก ถ้าหากจะมีผู้จำเหตุการณ์ได้แลนำมาตีปัญหากัน แต่นิทานที่ยังไม่จบนั้นไม่มีปัญหา แม้ท่านผู้เล่าจะได้ล่วงลับไปแล้ว นกน้อยสองตัวก็ยังคงบินไปแล้วก็บินมาอยู่จนบัดนี้ ผู้เขียนยังได้

เห็นอยู่เกือบจะทุกวันตามต้นไม้ใกล้ ๆ ฟาร์มบางเบิด บนพุ่มหม่อนที่ฟาร์มบางเบิด จะมีนกน้อยพากันมาทำรังด้วยใยกาบมะพร้าว โตไม่เกินปากถ้วยน้ำชา แล้วมันก็จะไข่ไว้สามใบ แล้วก็ฟักออกเป็นตัว ตัวผู้ก็บินไปหาเหยื่อ ตัวเมียก็บินมา นกชนิดนี้เชื่องคน ไปดูมันก็ไม่ตื่น เรียกว่านกกะบวด ตัวโตราวหัวแม่มือเท่านั้น ถ้ามนุษย์รู้จักคุณค่าของพฤกษชาติ ไม่ทำลายเสียหมด นิทานเรื่องนกนี้ก็จะยืนยงไปชั่วกาลนาน

– ๔ –

อันเนื่องมาแต่การต้อนรับพระราชินี

ผู้เขียนมีความนึกคิดในขณะนี้ เหมือนประชาชนชาวไทยทั้งหลาย คือรู้สึกว่าความหวังในความวัฒนาถาวรของประเทศ ได้มีเหตุให้มีหวังยิ่งขึ้นในเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จนิวัตรพระนคร และได้พาคู่หมั้นของพระองค์มาด้วย ซึ่งท่านผู้นั้นในไม่ช้าก็จะได้ทรงรับพระอิสสริยยศเป็นพระราชินี เมื่อสถานการณ์เช่นนี้ได้อุบัติขึ้นแล้ว ชาวไทยที่ได้พลาดความหวังมาถึง ๓ รัชกาลแล้วก็มีแววแห่งความหวังว่าจะได้สมประสงค์ของทุกคนที่ใคร่เห็นชาติบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นแน่นหนา ผู้เขียนอยู่ถึงบ้านนอกคอกนาก็ไม่เว้นที่จะรู้สึกเช่นนี้ หากไม่มีอื่นใดจะแสดงถึงความปีติยินดีนอกจากความนึกคิดอันถ่ายทอดได้ จึงคิดว่าเขียนเรื่องเมื่อเก่า ๆ ให้คนรุ่นใหม่ ๆ ฟังบ้าง อย่างน้อยก็คิดว่าฟังนิยาย แต่นิยายที่ได้มีจริง ๆ มาเมื่อครึ่งศตวรรษแล้ว

ผู้เขียนได้เขียนถึงเหตุที่เข้าไปถวายตัวไว้ใน *ข่าวบ้านเมือง* เรื่องสมเด็จพระปกเกล้าเมื่อยังทรงพระเยาว์ไว้บ้างแล้ว คิดว่าจะกล่าวซ้ำไปถ้าเขียนอีกที จึงจะขอกล่าวเอาเมื่อตอนที่ได้อยู่เป็นปกติแล้ว เด็ก ๆ ทุกคนในวัย ๙ – ๑๐ ขวบ จากบ้านไปอยู่ ณ ที่ใดที่มีเพื่อนรุ่นเดียวกันเล่นด้วยหลาย ๆ คน ได้อยู่ดีกินดี เด็กนั้นก็จะพลันหาย คิดถึงบ้านคิดถึงก็เป็นครั้งคราว ยิ่งได้เห็นสิ่งที่ไม่เคยเห็น คือพระที่นั่งมีห้องใหญ่โตมโหฬาร มีสิ่งต่าง ๆ ปีดเงินปีด

ทอง เห็นเจ้านายมากมายแต่งพระองค์งาม เห็นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน แน่นอนจะต้องตื่นเต้น ลืมบ้านได้ชั่วคราว ผู้เขียนอยู่รวมกับหม่อมเจ้าหญิงชายและบุตรขุนนางหลายองค์หลายคน ได้รับพระกรุณาพิเศษ เพราะไม่มีบิดามารดาอยู่ในประเทศ ทรงจัดมอบให้ผู้ใหญ่ดูแลความเป็นอยู่ ได้รับความดูแลอย่างดี ผู้นั้นคือคุณชม ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ คุณชมเคยเป็นพระพี่เลี้ยงสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเมื่อทรงพระเยาว์ และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เมื่อผู้เขียนเข้าไปถวายตัว ทั้ง ๒ พระองค์เสด็จเมืองนอกแล้ว และบิดามารดาเลี้ยง คือพระยาและคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์ก็ได้ออกไปเป็นทูตในรัสเซีย ซึ่งสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประทับเล่าเรียนอยู่

ทุก ๆ เวลาเย็นพี่เลี้ยงที่ดูแลรวมทั้งหมดจะเตือนว่าบรรทมตื่นแล้ว ต้องไปอาบน้ำขึ้นเฝ้า พวกเด็ก ๆ ก็จะกรูกันวิ่งไปทางอัฒจันท์พนักงาน (เวลานี้ยังอยู่) เข้าห้องน้ำ ชิงกันอาบน้ำอย่างเอ็ดตะโร ตามวิสัยเด็กกำลังซน พี่เลี้ยงจะจับตัวถูไคล ถูสบู่ ทาขมิ้นที่มีปูนปนจนตัวแดงแจ๋ แล้วจะลงส้มมะขาม กลายเป็นเหลืองจ๋อย ที่มีแผลก็จะแสบเนื้อเต้น บ้างก็จะประหลาดใจว่าทำไมอาบน้ำเองไม่เป็น ความจริงอาบน้ำได้แต่ไม่ถูตัวกันจึงต้องถูกจับถูตัว เสร็จแล้วก็จะปล่อยทยอยมาแต่งตัวที่ห้องหม่อมเจ้าอีก เพราะห้องนั้นทั้งห้องนอนทั้งห้องกินและแต่งตัว เป็นห้องใหญ่ ๆ มาก พี่เลี้ยงเกล้าจุกก็มีต่างหาก ทุกคนมิใช่เกล้าเป็น ที่จุกลุ่ยหลุดก็จะต้องเกล้าใหม่ ซึ่งไม่ชอบใจกันสักคน เพราะต้องนั่งนิ่ง ๆ มิฉะนั้นจุกเบี้ยว ถ้าขืนไม่พึ่ง จะถูกเอาเข่าหนีบไว้ด้วย ที่ไม่ลุ่ยก็ต้องกรีดแต่งผมที่กระจุยออกมา จะขึ้นเฝ้าทั้งจุกยุ่ง ๆ ไม่ได้ เสร็จแล้วนุ่งผ้า องค์ชายจะทรงกางเกงขายาว ฉลององค์ในดุมเม็ด

เดียวแขนเพียงศอก หญิงจะนุ่งผ้าโจงกระเบนตามวัน สลับสีกับริบบิ้นที่ร้อยเสื้อคอกว้าง แขนสั้น ติดลูกไม้ มีรู คาดเข็มขัดเงิน ของเหล่านี้พี่เลี้ยงจะจัดวางไว้คนละสำรับ แต่งเสร็จก็จะพากันขึ้นไปคอยเฝ้าที่เฉลียงห้องน้ำเงินอันเป็นที่เสด็จออกประทับเสวย และรับแขกเจ้านายและเจ้าจอมท้าวนางฝ่ายใน

เวลาบ่ายราว ๕ หรือ ๔ โมงกว่า ๆ สมเด็จ ฯ จะเสด็จออกมาจากพระทวารพระที่นั่งสุทาสี อันเป็นห้องพระบรรทม แบ่งครึ่งกับสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ ซึ่งเป็นพระปิตุจฉา (ป้า) ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปัจจุบันนี้ ทุก ๆ วันจะมีแขกนอกวังมาคอยเฝ้า ภรรยาขุนนางและหม่อมห้ามเจ้านายต่างกรม และจะมีของมาถวายทุกราย ไม่มากก็น้อย วันละหลาย ๆ ราย แขกเหล่านั้นจะนั่งตามขั้นอัฒจันท์อันใหญ่และยาว เป็นที่ขึ้นลงพระที่นั่ง อยู่ใกล้พระทวารห้องบรรทม ฉะนั้นพอเสด็จออกก็จะทอดพระเนตรเห็นทุกคนที่มา และก็จะประทับลงบนขั้นสุด ประทับพับเพียบเรียบร้อยทักทายปราศัยกับแขกพอสมควรแล้วก็เสด็จเข้าห้องน้ำเงิน เสวยพระกระยาหารมื้อแรก มื้อเช้า จึงไปเสวยเกือบ ๑๘ นาฬิกา และพระองค์เสวยช้ามากบางที ๒ ชั่วโมง บางทีกว่า เด็ก ๆ หมอบเฝ้าที่เฉลียงตรงต่อพระพักตรขาดไม่ได้กันเลยสักวัน ถ้าขาดเฝ้าพระองค์จะทรงจำได้และถามหาทันที นอกจากเจ็บ ถ้าเกียจคร้านจะถูกกริ้ว ข้าหลวงรุ่นใหญ่รับใช้ตั้งเครื่อง เด็กขนาดผู้เขียนทำยังไม่ได้ เพราะเครื่องแต่ละถาดใหญ่และหนักมาก เครื่องมี ๓ ถาดเรียกว่าเครื่องใหญ่ ถาดใหญ่กว่าเพื่อน มีกับสารพัดเว้นแต่แกงกับของจิ้มถาดเครื่องเคียงมีแต่แกง เครื่องเล็กมีจิ้มต่าง ๆ กับผักหรือแกล้มบ้าง ความที่เสวยช้า ถ้าเด็ก ๆ ขึ้นไปเฝ้า อิ่มของว่างแล้ว แล้วกว่าจะเสวยเสร็จ เด็ก

ก็ออกหิวอีก พอ ๑๘ น. เด็กทูลลามารับประทานข้าวกัน ตอนนี้จะมีเสียงจ๊อกแจ๊กอย่างที่สุด ในห้องหม่อมเจ้า จนเรียกกันว่ากรงลิง เสียงแซ่ไปหมด ต่างคนต่างพูด คนภายนอกได้แต่หนวกหู สมเด็จบางทีจะรับสั่งให้มาห้ามให้เบาลงบ้าง แต่พอคนกลับก็ดังอย่างเดิม ต่อมาทรงเคยชินจนไม่ห้าม เว้นแต่จะสนุกเต็มที่ ร้องกรี๊ด ๆ วี้ด ๆ ถ้าถึงปานนี้ เสด็จพระองค์สร้อยสอางค์ ซึ่งเวลานั้นประทับอยู่ส่วนหนึ่งของพระที่นั่ง คือที่ห้องพระบรรทม ระดับเดียวกับหม่อมเจ้า ต้องเสด็จมากริ้วเอง แต่มิได้ลงโทษทัณฑ์ประการใด แลโดยมากก็จะเป็นเวลาจวนเข้านอน ก็จะเข้านอนกันเงียบไปทุกคน ผู้ใหญ่ก็สบายหูไป รุ่งเช้าผู้ที่เข้าไปอยู่ก่อนผู้เขียน หม่อมเจ้าชายหญิง ก็เสด็จโรงเรียนกัน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอ ที่รุ่น ๆ แลพอเรียนได้ จะเสด็จผ่านทางที่บน คือที่ประทับ ไปทางพระที่นั่งอมรินทร์ ทรงเรียนกับครูผู้ชาย คือเจ้าคุณสุรพันธ์ (เรียกว่าท่านอาจารย์) แลพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงเรียนกับครูผู้หญิง คือหม่อมจันทร์ เทวกุล หม่อมมารดา มจ. หญิงอัจฉราฉวี เทวกุล หม่อมเจ้าหญิงบางองค์ก็ทรงที่นั่นร่วมกับพระเจ้าลูกเธอ เช่นหม่อมเจ้าหญิงทัศนีย์ สวัสดิวัฒน์ พระพี่นางสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี หม่อมเจ้าชายบางองค์จะเสด็จโรงเรียนราชกุมาร ตั้งอยู่นอกประตูพิมานไชยศรี ซึ่งเป็นที่เล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทุกพระองค์ และพระเจ้าลูกยาเธอกับหม่อมเจ้าบางองค์เสด็จราชวิทยาลัย โรงเรียนนายร้อย บุตรขุนนางหญิงทรงจัดให้ไปเรียนในที่ต่าง ๆ โรงเรียนวังหลัง โรงเรียนวังนอก คือที่กรมศิลปากรเดี๋ยวนี้ แต่ก่อนเป็นวังในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ พระบิดาเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ และเจ้าพระยาธรรมา ฯ คุณท้าวทรงกันดาน คุณท้าวสมศักดิ์เดี๋ยวนี้ โรงเรียน

วังนอกมีครูพิเศษมาสอนเป็นแหม่มครึ่งชาติชื่อ Mrs Bella เราเรียกกันว่าแหม่มแบหลา ผู้เขียนอยู่ได้หน่อยหนึ่งก็ได้ไปโรงเรียนวังนอก ไปด้วยกันหลายคน หม่อมเจ้าก็มี เดินออกประตูวิเศษไชยศรีประเดี๋ยวก็ถึง กลับบ่าย ๓ กว่าบ้าง ๔ บ้าง ได้ดูทหารเปลี่ยนการ์ดแทบจะทุกวัน เป็นของชอบอย่างหนึ่ง มีเพลงมหาชัย ซึ่งจะขึ้นได้ ก็ต่อเปลี่ยนการ์ด หรือพระเจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จพระบรมราชินีนาถ แลสมเด็จพระบรมโอรส เสด็จเท่านั้น เมื่อก่อนนี้เวลาบ่ายทุกวัน เวลา ๔ โมง เด็ก ๆ ที่ห้องหม่อมเจ้าจะเห็นเจ้านายพระเจ้าลูกเธอที่เป็นสาวแล้ว คือทรงสะพักแล้ว จะเสด็จทยอยกัน เสด็จผ่านที่บน เลี้ยวเข้าชานชลาอัฒจันท์พนักงานระหว่างข้างห้องหม่อมเจ้ากับศาลาว่าการกรมโขลน เสด็จขึ้นอัฒจันท์พนักงาน ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ยังไว้พระเมาฬี ไม้ได้ทรงดำเนินเอง ต้องมีข้าหลวงอุ้ม และเจ้าจอมมารดาตามมาด้วย โสกันต์แล้วจึงจะทรงดำเนินเอง ถัดมาก็เจ้าจอมห้องเหลืองทยอยมา เจ้าจอมมารดาที่ลูกสิ้นไปแล้ว ก็ต้องมา เช่น เจ้าดารารัศมี พระราชชายา ส่วนเจ้าจอมห้องเหลืองนั้น ไม่มีพระองค์เจ้า และในระยะอายุผู้เขียน ๙ – ๑๐ ขวบ ก็เห็นว่าค่อนข้างแก่แล้ว ดูเวลาเขาขึ้นไม่สนุกเท่าดูขาเสด็จกลับและกลับ พอพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนางแล้ว ราวบ่าย ๔ โมง เจ้านายพระเจ้าลูกเธอที่ทรงสะพักแล้ว มีกรมขุนสุพรรณฯ เวลานั้นยังเป็นพระองค์เจ้าศรีวิลัย ฯ ทรงนำ เพราะพระชันษาอาวุโสกว่า แล้วจะเสด็จทรงดำเนินตามลำดับพระชันษาลงมา ราวสัก ๙–๑๐ พระองค์ จะทรงสะพักแพรจีบ ทรงผ้าลายขัดมันหมด ราวกับนัดกันไว้ ผ่านห้องหม่อมเจ้าไปเป็นชุดแรก พระองค์เจ้าที่ยังต้องอุ้ม ก็อุ้มกัน พร้อมเจ้าจอมมารดา รวมกันมาเป็นชุดที่ ๒ ชุดที่สามห้องเหลือง เด็ก ๆ ก็ชอบเหมือนกัน แลไม่ดู

เปล่า ชอบติ ที่ปากเปราะ ๆ ก็จะว่าคนนั้นเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ เพราะเธอเหล่านั้นไม่ทราบว่ากี่สิบคนกัน เมื่อเด็ก ๆ อยากจะว่าสัก ๑๐๐ คน มาเป็นกลุ่ม แต่มาคิดดูเดี๋ยวนี้ ราว ๓๐ หรือจะกว่าก็ได้ ขอรับว่าเป็นการเดาเพราะไม่เคยนับ จนแล้วจนเล่า เธอมีรูปพรรณต่างกัน บ้างอ้วนบ้างผอมบ้างขาวบ้างดำ เนื้อสองสี บ้างสูงบ้างเตี้ย แต่งตัวไม่เหมือนกันทั้งหมดเพราะสุดวิสัยจะนับได้ เจ้าจอมเหล่านี้ ผู้เขียนเข้าใจว่าได้เป็นเจ้าจอมจริงทั้งหมด คงจะเป็นข้าราชการแต่เก่าก่อนถวายตัวไว้ ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงแต่ในอันดับต่ำหน่อย เพราะไม่มีพระเจ้าลูกเธอ แต่ก็ต้องขึ้นเฝ้าทุกวันในห้องเหลือง ซึ่งจะเห็นพระองค์ก็เพียงผ่านไปเท่านั้น มิได้รับสั่งด้วยแต่ประการใด พระเจ้าลูกเธอเฝ้าห้องเขียว ซึ่งเป็นห้องประทับเสวย มีเจ้าจอมอยู่งานรับใช้ คือตัวโปรด ๆ

สมเด็จจะเฝ้าเวลาไหน เมื่อเล็ก ๆ นั้นไม่ทราบ เพราะนอนเสียแล้ว ได้ยินผู้ใหญ่พูด บางวัน ว่าเสด็จมาจากในที่เท่านั้นทุ่มเท่านี้ทุ่ม เข้าใจว่าดึกมาก แต่ไม่ใช่ธุระก็มิได้สนใจ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จมาทางสมเด็จเป็นครั้งคราว ถ้าเสด็จมาก็ไม่ประทับนาน มักจะมารับสั่งถึงเรื่องราวบางอย่าง แล้วก็จะเสด็จกลับไปที่ประทับ ซึ่งไม่ไกล อยู่ติดกัน มีพระทวารเปิดถึงกัน แต่โดยห้องแต่ละห้องใหญ่โตเหลือเกิน จึงดูว่าห่าง ถ้าพูดอย่างบ้านเรา ๆ ก็ว่าอยู่คนละห้องก็ว่าได้ พวกเด็กจะเห็นพระองค์อย่างเต็มตาก็ต่อปีใหม่สงกรานต์ เสด็จมาทรงทิ้งทาน เด็ก ๆ จะพร้อมสะพรั่งหมดเจ้านายทุกพระองค์ เจ้าจอมบางคน จะเสด็จมาล้นหลามไปหมด ห้องสมเด็จคือห้องน้ำเงิน มีเจ้านายบางพระองค์กับพวกเด็กนี่แหละเป็นส่วนมาก ทูลกระหม่อมทุกพระองค์ รวมทั้งสมเด็จแล้วยังมีทูลกระหม่อมแดง พระราช

บิดาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเดี๋ยวนี้ ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงวลัย สมเด็จพระปิตุจฉาพระเจ้าอยู่หัวเดี๋ยวนี้ และพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ ยังไม่ทรงสะพักตามเสด็จมาด้วย ทรงโปรยในห้องน้ำเงิน แล้วโปรยที่เฉลียง พระราชทานเด็ก เด็กบางคนก็สิ้นกลัว เข้าไปชิงถึงห้องที่ประทับ และบางคนก็คอยล้วงเอาที่เจ้านายหรือเจ้าจอมที่อยู่ขณะนั้น โดยเอามานั่งทับไว้ พอเขยิบไปตะครุบอัฐ กันเผยอ ก็คอยกวาดเอากันได้คนละมาก ๆ คนละหลาย ๆ บาท ยังมีสมเด็จประทานที่ทรงเก็บได้อีก เป็นอันละอัฐ อันละพสทองแดง สุกแดงปลั่ง เด็ก ๆ ก็จะลงมา พาเอาอัฐลงมานับกัน หม่อมเจ้าผู้ชายที่ใจดีก็จะรวมกันทิ้งให้ผู้หญิงเก็บ เสียงเกรียวสนั่นหวั่นไหวไปอีก ต่อแต่นั้นมาก็จะเล่นหัวหรือก้อย ทิ้งอัฐกันไปอีกหลายวัน คนใกล้เคียงก็จะหนวกหูไปจนอัฐจะหมด โดยหายบ้าง ซื้อขนมบ้าง การหายไป ไม่ใช่ขโมยกัน การขโมยไม่มีเลย โยนเล่น ทิ้งทานลงกลางถนน ให้พวกโขลนแย่งกันบ้าง พวกนั้นสนุกไปหลายวันเหมือนกัน

วันเสาร์วันอาทิตย์ ก็จะได้เล่นกับทูลกระหม่อม ตามที่เล่าไว้แล้วตาม *ข่าวชาวบ้าน* วันอื่น ต่างไปโรงเรียนกัน ได้เล่นสนุกจริง ๆ ก็วันเสาร์ครึ่งวัน อาทิตย์เต็มวัน วันอื่นทูลกระหม่อมก็ต้องเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จแม่ตามเวลาเหมือนกัน

ในฤดูฝน เวลาฝนตกมาก ๆ สมเด็จจะไปทูลเชิญเจ้านาย และโปรดให้เจ้าจอม โดยมากจอมมารดาที่ยังสาว ไปร่วมสรงน้ำที่สวนเต่า (เรียกว่าสวนศิวาลัย) ทูลกระหม่อมทั้งสอง และสมเด็จพระตำหนัก คือสมเด็จพระอัยิกาเจ้าเดี๋ยวนี้ และพระองค์ท่านก็เสด็จด้วย เป็นการสนุกสนาน พวกเด็กห้องหม่อมเจ้าก็โปรดให้ตามเสด็จด้วย ทั้งประทานหมวกผ้าน้ำมันดำ

คนละใบ กันจุกเปี้ยว ส่วนกายนั้นเปลือยหมด เด็ก ๆ ก็จะวิ่งเอาเถิดกันเกรียวกราว เจ้านายผู้ใหญ่เสด็จลงสรงในสระ ขัดสีฉวีวรรณ ว่ายน้ำไล่กัน เด็กลงไม่ได้ ว่ายก็ยังไม่เป็นกัน ได้แต่ไต่ตามปากสระเท่านั้น ทูลกระหม่อมก็จะมีพี่เลี้ยงคอยดู ทรงวิ่งไม่แข็งเหมือนพวกเด็ก ๆ บางทีจะรับสั่งให้ร้องขอฝน คือเพลงนางแมวเอย ซึ่งไทยทุก ๆ คนรู้จัก เด็กมักจะร้องว่าข้าวขอให้ถูก ลูกไม้ขอให้แพง สมเด็จทรงค้านว่าข้าวละขอให้ถูก แต่ลูกไม้อยากกินแพง ควรร้องว่าขออย่าให้แพง เด็ก ๆ ได้ทราบเหตุผลดังนี้แล้วก็ร้องได้ถูกต่อไป ฝนซา เสด็จขึ้น พวกเด็กจะอาบไม่มีเว้น ในหน้าฝนใครว่าไม่หยุด ฉุดไม่อยู่ แต่สมเด็จทรงเว้นบ้าง ถ้าอากาศดี เวลาเย็นจะทรงชวนเจ้านายเสด็จลงเล่นโครเก แล้วเสวยข้าวกันที่พลับพลาปากสระ เสด็จกลับราวยามหนึ่ง พวกเด็กกลับจากโรงเรียน รับประทานของว่างแล้วก็ตามไปทีหลัง พระองค์โปรดทรงเห็นเด็ก ๆ เล็กเสมอ การเฝ้า ถ้าขาดไปจะรับสั่งถาม ถ้าไม่ป่วย ต้องเฝ้าทุกวัน มิฉะนั้นถูกกริ้ว พระองค์ไม่ต้องทรงลงโทษอะไรมาก เพียงบอกว่าทำไมทำอย่างนั้นอย่างนี้ ก็จะถูกกริ้วเพียงพอแล้ว

พูดถึงความครึกครื้นในพระราชวัง เมื่อก่อนครึกครื้นยิ่งกว่านอกวัง เช่น งานเฉลิมพระชนม์พรรษา คนจะต้องเข้ามาดูในวังเป็นอันมาก ดูแต่ประตูวิเศษไชยศรีจนถึงประตูยามค่ำ แต่ล้วนเป็นเจ้านาย ขุนนาง และคุณหญิง ใส่ถุงน่องรองเท้าจึงจะเข้ามาได้ ส่วนชั้นในประตูยามค่ำ เข้าได้แต่ผู้หญิง โคมไฟตามซุ้มกระทรวงทบวงการ พระที่นั่งจักรี หน้ากระทรวงวัง งามดีมาก ทางนอกก็กระทรวงกลาโหม ตำหนักแพ ศาลยุติธรรมชั้นในสุดก็ตบแต่งทุกตำหนัก สว่างไสว ผู้คนคึกคัก ร้านของกินมีทั่วไปถึงคนนอกวังก็เข้ามาซื้อกัน ประตูดูเหมือนจะเปิดจน ๒๑ น. แทน ๑๘ น.

ของรับประทานฝีมือชาววัง เช่น ขนมเบื้องไทยทั้งคาวแลหวาน หมี่กรอบ ของกับแกล้ม ส้มฟัก หมูส้ม ปลาแนม ไส้กรอก เหล่านี้ขายดีที่สุด ตามตำหนักที่มีวงมโหรี ก็จะมีขับร้องเกือบตลอดคืน หน้าศาลาว่าการกรมโขลนจะมีเสภา วงทูลกระหม่อมอัษฎางค์ขับร้อง ล้วนสาว ๆ ทั้งนั้น ฝ่ายหน้าทางตำหนัก มีแตรวงทหารเรือ ถ้าเสวยโต๊ะใหญ่ แตรวงมหาดเล็กจะเข้ามาเล่นที่ชลา อัฒจันท์พนักงาน จน ๒ ยามเสวยเสร็จ มีเจ้านายผู้ชายและข้าราชการผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระบรมราชินีพระองค์เดียวเป็นหญิง แต่เสวยไม่อิ่ม เพราะเคยเสวยช้า รับสั่งให้ตั้งเครื่องไว้ พอเสด็จกลับเข้ามา ก็จะเสวยอีก งานที่ตื่นเต้นประจำปีก็มีโสกันต์ เพราะสมเด็จเจ้าฟ้าก็หลายพระองค์ เพราะเจ้าลูกเธอก็ยังมาก ที่มีพระเมาฬี ยังหม่อมเจ้าชายหญิงพระองค์เจ้าต้องโสกันต์เกษากันต์ในวังทั้งนั้น งานปีใหม่ก็ครึ้นเครง พระสวดตลอดรุ่ง แต่พวกเด็กนอนคลุมโปงกันหมดเพราะกลัวผี บ้างอุดหูก็มีกลัวปืนอาฏนา เล่ามาทั้งนี้ก็เห็นจะพอแก่หน้ากระดาษก่อน หากมีโอกาสจะได้เขียนเล่าสู่กันฟังในวันหน้าใหม่ต่อไป

— ๕ —

อันเนื่องมาแต่
พิธีโสกันต์และพิธีรับพระสุพรรณบัตรของ
ทูลกระหม่อมอัษฎางค์เดชาวุธ

เรื่องที่จะเล่าต่อไป ถ้าใช้ศัพท์สมัยนี้ก็น่าจะพาดหัวเรื่องว่า "ลูกหมายังไม่ลืมตา" เรื่องมีว่า สมเด็จได้ทรงเลือกคุณวาศ เจ้าของหมวกชีโบที่เล่ามาแล้ว กับผู้เขียนเป็นนางพัด ในงานพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัตรทูลกระหม่อมเอียดเล็ก (สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ) เป็นกรมขุนนครราชสีมา คำว่านางพัด บางทีคนสมัยนี้จะไม่รู้จักว่าเป็นนางอะไรกัน ขอชี้แจงว่า นางพัดไม่ใช่เป็นนางเต้นระบำฟ้อนอะไร เป็นนางที่ต้องถือพัดขนนกยูง มีด้ามยาว คอยถวายอยู่งานพัดให้สมเด็จเจ้าฟ้า เวลาประทับพระเก้าอี้ทรงนั่งฟังสวดในงานพระราชพิธี นางทั้งสองจะต้องยืนอยู่เบื้องหลังพัดกันคนละที จะเป็นทั้งประดับพระเกียรติและได้ความเย็นด้วย เพราะทำพิธีราวเดือน ๔ พร้อมกับพระราชพิธีโสกันต์ ซึ่งร้อนจัด แต่นางพัดจะมีได้เฉพาะแต่เจ้าฟ้า พระเจ้าลูกเธอไม่เห็นมี ในกรณีของผู้เขียน ออกจะพิเศษ เพราะเป็นการรับพระสุพรรณบัตรของเจ้าฟ้า ที่พระราชบิดาโปรดปรานเป็นพิเศษด้วย

ในปีนั้นจำได้ว่า เจ้าฟ้าหญิงเล็ก (กรมขุนอู่ทอง) ภายหลังเรียกว่าสมเด็จหญิงน้อย พระองค์เดียวกับที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงมีพระราช

หัตถเลขาถึง ในหนังสือประพาสยุโรปครั้งที่สอง เรียกว่า *ไกลบ้าน* โสกันต์ด้วย คำว่าโสกันต์คือโกนจุก ประเพณีโบราณหญิงจะโกนจุกอายุ ๑๑ ปี ชายราว ๑๓ ปี

พระราชพิธีโสกันต์เป็นงานใหญ่อันหนึ่งในพระราชสำนัก มีสวดมนต์ถึง ๓ วัน แต่งเต็มยศ แล้วยังสมโภชอีกคือทำขวัญ ในพระราชวังจะคึกคักไปด้วยผู้คน นอกจากพระเจ้าลูกเธอ ยังมีหม่อมเจ้าชายหญิงของต่างกรมที่ชันษาครบ ก็เข้าพิธีด้วย ซึ่งเป็นจำนวนปีหนึ่ง ๆ ก็หลายองค์ด้วยกัน การแต่งพระองค์ก็เป็นการใหญ่ เพราะแต่งด้วยเพชรนิลจินดา แวววับไปทั่วองค์ หน้าที่รับแต่งจะตกอยู่กับมเหษีทุกองค์ เพราะทรงมีเครื่องประดับมาก สำหรับสมเด็จที่บนนั้นทรงรับทุกปีไป ทั้งเจ้าฟ้าและพระเจ้าลูกเธอ ผู้เขียนจำได้ว่าก่อนงานหลายวัน สมเด็จจะเรียกเครื่องเพชรมาทรงเลือก คุณแบ้ม มาลากุล เป็นผู้เก็บ (คุณท้าวทรงกันดาลเดี๋ยวนี้) มีมากมายหลายถาด เพชร ทับทิม มรกต และพลอยมีค่าอื่น ๆ เป็นชุด ๆ ไป ชิ้นสำคัญที่จะประดับคือนวม นวมเป็นรูปกลม ทำด้วยผ้าหนา มีอะไรยัดตรึงเป็นแผ่น เพื่อจะตรึงเครื่องประดับไว้ไม่ให้หลุดตก สวมทับพระทรวง ชิ้นนี้หนักมาก เพราะประดับเต็มทุกกระเบียดนิ้ว ไม่ต้องอธิบายมากก็คงได้ เพราะตามพระรูปก็คงจะเห็นกันบ้างแล้ว และเข้าใจว่าในพิพิธภัณฑ์มีให้ดูได้ ที่เป็นหม่อมเจ้าก็มาพักตามตำหนักเสด็จป้าเสด็จอา พระญาติพระวงศ์ก็จะเข้ามาค้างในวัง เพื่อช่วยแต่งองค์ ทะนุถนอมกันไม่ให้ป่วยไข้ จะเสียพิธี พระราชพิธีทำที่พระที่นั่งจักรี เพื่อความสะดวก เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าจะทรงแต่งพระองค์ที่สมเด็จที่บน เพราะอยู่ในพระราชฐานองค์เดียวกับพระที่นั่งจักรี ไม่ต้องเสด็จไป ส่วนหม่อมเจ้าจะต้องทรงเสลี่ยง คนหามมา

มีพราหมณ์ถือ "ปงบัง" (บัณเฑาะว์) นำหน้าเสลี่ยง คำว่า "ปงบัง" นี้ไม่ทราบว่าจะเป็นชื่อจริงหรือเรียกตามเสียง อย่างไรก็ดี เด็กเรียกกันว่าปงบัง ผู้มีหน้าที่ถือปงบัง ต้องชำนาญหน่อย มันจึงจะดังปงบัง ๆ เรื่อยไป ถ้าผู้ไม่ชำนาญ มันจะดังปงแป๊ะ ซึ่งเด็กซนเหล่านั้นจะคอยล้อเลียนอยู่ที่หน้าพระที่นั่ง ที่เสลี่ยงทุกคันจะต้องผ่าน ร้องล้ออย่างไม่เกรงใจว่า ปงบังปงแป๊ะ โสกันต์โสแกละ ทำให้พราหมณ์หนุ่ม ๆ ที่ไม่ชำนาญประหม่า เพราะผู้หญิงชาววังจะนั่งสองข้างทางอย่างล้นหลาม คอยดูหม่อมเจ้า ทะยอยกันมา ผู้ถูกล้อคงอยากแทรกแผ่นดินไป ยิ่งประหม่าลูกเหวี่ยงก็จะพลาดที่หมายยิ่งขึ้น เลยทำให้โรคร้ายไปใหญ่ ถ้าเป็นเสลี่ยงหม่อมเจ้าชายที่รู้จัก ก็จะนั่งยิ้ม ถ้าเป็นองค์หญิงก็จะอายเท่า ๆ ผู้ถือปงบัง สนุกกันทุกปี

ส่วนนางพัดก็จะแต่งตัวนุ่งจีบ ห่มสไบตาดทอง มีเครื่องพร้อม อย่างโกนจุก แต่ไม่มีนวม เมื่อแต่งก็จะถูกพาไปรอคอยที่พระที่นั่งจักรี จนกว่าจะเสด็จออก ก่อนจะออกงานได้ ต้องซ้อมที่ยืนแลฝึกท่าพัดกันหลายหน ครั้นถึงวันงานจริง ๆ ในระหว่างยังไม่ถึงเวลาเสด็จออก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงจู่เสด็จมาตรวจนางพัด โดยไม่มีใครทันรู้ตัว ผู้เขียนและคุณวาศนั่งกันเพลิน ตกใจ เสียงกุก ๆ กัก ๆ เพราะพระเจ้าลูกเธอตามเสด็จมาด้วย รับสั่งให้ยืนขึ้นทำท่าถวาย ผู้เขียนยืนแต่คุณวาศเธอไม่ยอมยืน ตกตลึงมากเกินไป มัวคลานต้วมเตี้ยม โดยจวนเวลาเสด็จออก ท่านทรงคอยไม่ได้ เลยเสด็จกลับ แต่ก่อนเสด็จ รับสั่งว่า แม่เล็กเอาลูกหมายังไม่ลืมตามาแต่ไหน รู้สึกว่าหน้าแดง ถึงไม่ได้ทำท่าเป็นลูกหมายังไม่ลืมตา ก็กระทบกระเทือนเท่ากัน โดยจะทรงเห็นว่าวันนี้ลูกหมามันยังไม่ลืมตา วันรุ่งขึ้นก็น่าสงสัยว่าจะลืมหรือไม่ เลยทรงใช้มหาดเล็กหลวงถวายแทน คือคิดว่า

จะถูกกริ้วกราดจากสมเด็จมากมาย แต่ไม่มีเหตุการณ์ใด ๆ จะเป็นโดยพระปรีชาญาณ พิเคราะห์เห็นว่า ถ้าให้ขึ้นทำไป อาจจะเสียการก็เป็นได้ เพราะคุณวาศก็ราว ๘ ขวบ ผู้เขียนราว ๙ หรือ ๑๐ แต่ก็บอบบาง หากให้ยืนทั้งของแต่งกายหนัก ๆ นาน ๆ อาจทนไม่ไหว ต้องถวายอยู่งานด้วย ทั้งเป็นเวลากลางคืนด้วย ๒ ชั่วโมงนี้คงจะยืนไม่ตลอดแน่ เป็นอันว่าการเป็นนางพัดได้ล้มเหลวไป

ในพระราชวัง แม้จะกักขังบังล้อม ก็มีโอกาสได้พบการสำราญบันเทิง มิได้ถูกตัดทอนรอนสิทธิ์ ให้ผิดแผกไปกว่าคนภายนอกเท่านั้น เช่นเทศกาลลอยกระทง ก็โปรดเกล้าให้ได้ออกกันไปทุกชั้น โดยเปิดประตูฉนวน ทางด้านตำหนักแพ คือท่าราชวรดิษฐ์ จำได้ว่าเขากั้นถนนท้ายวัง ไม่ให้คนเดินโดยเอาผ้าม่านสีแดง ๆ มีลาย กั้นเป็นช่องถนน จนถึงตำหนักแพ ฝ่ายในเดิน คนภายนอกจะไม่เห็นตัวเลย มีโขลนจ่าเฝ้าทางในช่องถนนเป็นระยะ ฝ่ายนอกม่านทั้ง ๒ ข้าง ทหารรักษาวังยืนกำกับ แน่นอน เด็กซนก็ไปกับเขา ไม่ต้องคุม เพราะไม่มีทางจะหลง เป็นทางตรงทางเดียว แต่ก็แอบเปิดม่านดูว่าข้างนอกม่านมีอะไร ยายโขลนแกก็ดุเอา ที่หน้าตำหนักแพ จะสว่างไสวไปด้วยแสงโคมไฟและแสงเทียนในกระทง ในแม่น้ำจะเห็นกระทงลอยไปทั่วท้องน้ำ มีลักษณะต่าง ๆ สุดแต่เจ้าของจะประดิษฐ์คิดทำ หรือซื้อที่เขาทำขาย น่าดูมาก

พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จทางฝ่ายหน้า สมเด็จเสด็จทางฝ่ายใน พร้อมเจ้านายและเจ้าจอม ทางประตูฉนวนที่กล่าวมาแล้ว ชาวรั้วชาววังก็ไปขอสมาลาโทษแม่พระคงคา ขอบคุณที่ได้ข้าวได้ปลา ได้อาบได้กิน ได้ล่วง

ได้เถิน ที่เทของโสโครกลงไป ด้วยขนบธรรมเนียมนี้ สอนให้คนรู้จักคุณผู้มีคุณ เป็นการสอนที่ดีมาก

เทศกาลนี้มีการเล่นดอกไม้เพลิง ทั้งบกและน้ำ ฉะนั้นจะซื้อเล่นได้และที่ตำหนักแพ จะมีการจุดดอกไม้เพลิงอย่างงาม เข้าใจว่าจะทำที่กรมช่าง ๑๐ หมู่ ซึ่งในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ทรงว่าการ พระองค์ทรงเป็นผู้ช่วยเสนาบดีกระทรวงวังด้วย เมื่อกล่าวถึงดอกไม้เพลิง ผู้เขียนนึกถึงเหตุการณ์อันเกิดแก่ผู้เขียนอย่างน่าตกใจ สาเหตุมาจากได้ซ่อนประทัดลงดอกใหญ่เข้าในพระราชวัง ๒ ดอก และทำตกลงที่พื้นห้อง ซึ่งเป็นศิลาอ่อน ระเบิดสนั่นไป แต่จำจะต้องชักนิยายยาวสักหน่อย ตามที่เล่ามาแต่ต้นเรื่องว่าสมเด็จได้ส่งนักเรียนไปเรียนที่วัง ในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ คือวังนอก เวลานั้นพระองค์ยังมีพระชนม์อยู่ ได้ทรงอุปการะพวกนักเรียนเป็นอย่างดี ตึกเรียนอยู่ใกล้ตำหนักที่ประทับ เชื่อมกันด้วยสะพานเล็กยาว ราว ๓ เมตรกว่า ๆ พระองค์จะเสด็จมาเยือนบ่อย ๆ และประทานเลี้ยงน้ำชาฝรั่งทุกวัน และโดยเหตุที่เสด็จมาบ่อย ๆ ก็ทรงคุ้นกับเด็ก ๆ และจะโดยวาสนาทำมาแต่ชาติปางก่อนหรืออย่างไร บังเอิญให้ทรงพระเมตตาผู้เขียนเสียจริง ๆ สำหรับชาตินี้ดูก็ไม่เห็นมีเหตุผลน่าโปรดปราน ซุก ๆ ซน ๆ ก็เหมือนเด็กทั้งหลาย หากจะผิดได้ก็แต่หน้าตา ซึ่งทรงสัพยอกเรียกว่า "ศรีเหลือ" หน้าตาคงจะเบื่อเหลอเซ่อซ่า คุณพ่อคุณแม่เคยเรียกเบื่อ ไม่มีเหลอ อย่างไรก็ดี ผู้เขียนจะระลึกถึงพระคุณไม่รู้ลืม ที่ได้ทรงพระเมตตา ตามอกตามใจ ขออะไรเป็นได้ ถึงไม่ได้ขอก็ประทานให้ บางทีก็ทรงลาครู พาไปซื้อของด้วย ตามร้านพวกอับดุลราฮิม ตามเสาชิงช้า พระองค์ได้ทรงกระทำเหมือนบิดากับบุตร บางทีก็ทรงเรียกว่าลูก

วันหนึ่งใกล้เทศกาลลอยกระทง ทรงพาไปในห้องเล็ก อยู่ปลายสะพานตำหนัก ในห้องนั้นมีชั้นรอบห้อง ๒--๓ ชั้น บนชั้นวางดอกไม้เพลิงเต็มชนิดต่าง ๆ ทั้งบกและน้ำ มีประทัดลมด้วย รับสั่งว่าทำไว้ถวายทูลกระหม่อมและเจ้านายเล็ก ๆ ประทัดลมเล็ก ๆ ก็มาก ที่ดอกใหญ่จะโตเท่าถ้วยน้ำชาห่อกระดาษสีต่าง ๆ สวยหรู รับสั่งว่าถ้าผู้เขียนอยากได้ ก็เลือกเอา ผู้เขียนดีใจ เอามาแบ่งปันเพื่อน ไปเล่นกันในวัง แล้วยังขอประทัดลมดอกใหญ่ไป ๒ ห่อ ซ่อนเข้าไปในวัง พอถึงห้องรับหนังสือเรียนจากผู้รับส่ง ก็เอาประทัดวางบนหนังสือ ถือเข้าห้อง พอถึงกลางห้อง ประทัดลมล่วงตกโดยไม่รู้ตัว ระเบิดสนั่นซ้อน ๒ ที ทำให้คนใกล้เคียงตกใจ โดยเฉพาะพวกโขลนจ่ามามองทางช่องหน้าต่าง สมเด็จก็ให้คนมาสืบเหตุการณ์ ผู้เขียนหน้าซีด ใจสั่น กลัวถูกกริ้ว บอกเขาไปตามตรงว่าเอามาจากวังนอก นึกว่าจะต้องถูกกริ้วแน่นอน และบางทีจะได้รับโทษหนักคือหักมือ คำว่าหักมือฟังดูเหมือนจะทารุณอยู่ แต่ความจริง ถ้าอย่าแข็งมือ คอยอ่อนตาม ไม่เจ็บเท่าไร แต่ฟังเหตุการณ์ดูก็เงียบ ไม่ได้ถูกโทษแต่ประการใด สิ้นเคราะห์ไปที ถ้าเป็นสมัยนี้ นักหนังสือพิมพ์คงจะพาดหัว ว่ามีการระเบิดใหญ่ ในพระราชวัง โดยคอมมิวนิสต์ ก็เป็นได้

เมื่อกล่าวถึงพระนามในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ ผู้เขียนจำต้องกล่าวต่อไปอีกเล็กน้อย หาไม่ชีวิตในวังก็จะขาดตกบกพร่องไปบ้าง เมื่อผู้เขียนอายุครบ ๑๑ ปี ถึงกำหนดโกนจุก สมเด็จก็ได้ทรงจัดให้โกน โดยขอให้ในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ทรงจัดสถานที่วังของพระองค์ทำพิธี ปีนั้นทรงโกนให้ ๓ คน คุณอินทร์ บุตรเจ้าคุณราชวัลภานุศิฏฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร) พระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรส (สมเด็จพระมงกุฎเกล้า) คุณ

ชลอ น้องท่านผู้หญิงนงเยาว์ มาลากุล กับผู้เขียน ในกรมดีพระทัย จะได้โกนจุก "ศรีเหลอ" ได้ทรงจัดระแทะลากด้วยคน มารับที่ประตูพิมานชัยศรี เพราะแต่งตัวกันในวัง ผู้เขียนจะลืมเหตุการณ์ในงานมงคลนี้เสียไม่ได้เลย ในพระเมตตากรุณา วาสนาได้สร้างสมกันมาเพียงเท่านี้เอง จึงจำเพาะในวันโกนจุกนั้น ผู้เขียนก็เป็นอีสุกอีใสขึ้น คืนวันนั้น ตามกะว่าจะมีละครให้ดู พอค่ำลงตัวก็ร้อนจัด หน้าตาแดง ในกรมทรงเห็นผิดปกติ ก็ทรงลูบหัวก็มีความร้อนจัด จึงรับสั่งให้กลับเสียก่อน ผู้เขียนอยากดูละคร ไม่ยอมกลับ จึงทรงปลอบว่าหายแล้วพ่อจะมีทำขวัญ ๓ วัน ผู้เขียนจึงยอมกลับ ในระหว่างที่ป่วย ภายในไม่เกิน ๑๕ วัน ในกรมก็ล้มประชวรลง และก็ได้สิ้นพระชนม์ไปภายในราว ๗ วัน เท่านั้น ผู้เขียนมีความเศร้าโศกที่พระองค์ได้ละไปอย่างลืมไม่ได้ ที่พระองค์ได้ไว้อาลัย ให้คำมั่นสัญญา ให้คอยวันหายป่วย ซึ่งจะได้ดูละคร เลยพลอยให้ผู้โกนจุกทั้ง ๒ ไม่ได้ทำขวัญไปด้วย ถ้าเป็นคนโตรู้คิดก็จะคิดได้ว่าวาสนาทำมาเพียงเท่านั้นเอง แต่ผู้เยาว์ไม่รู้จักจะคิดเช่นนั้น คิดไปเสียว่าเป็นเวรกรรมที่ต้องพลัดบ้านเมืองมา พลัดบิดามารดาจริง แล้วก็บิดามารดาเลี้ยง พอว่าจะเบิกบานใจ ได้พ่อใหม่ ก็เสด็จละไปอีก ในบางเวลา บางกรณี เด็กเจ้าทุกข์ เห็นเพื่อนฝูงเขามีญาติ มีมารดา มาเยี่ยมเยียน ใจตัวก็จะรู้สึกโบ๋ เพราะไม่มีอะไรจะมาถมให้ตื้น

พอหายป่วยแล้ว กลับไปเรียนใหม่ ผู้เขียนก็ตรงไปที่พระโกศ เพื่อไปกราบ และกลับ ก็จะไปทูลลา ทุกอย่างก็เปลี่ยนสภาพไป น้ำชาขนมนมเนยก็ไม่ได้กินกันอีก ผู้คนเคยคึกคัก ก็เงียบเหงา การซ่อมการช่างก็หยุดไป นักเรียนเคยเห็นเขาซ่อมพระโกศ ซ่อมบุษบก แลวอ เสมอ ๆ เห็นพระโกศยังกลัวผีกัน มาบัดนี้ผู้เขียนไปที่พระโกศ บางทีก็จะไม่มีคนอยู่

เลย ก็ไม่คิดกลัว ใจไปคิดแต่อยากเฝ้าอยากเห็น บางทีก็จะพนมมือ ภาวนาขอให้ได้เห็นพระองค์สักที ก็ไม่เห็นมีวี่แววอะไรให้เห็นแม้แต่เล็กน้อย ถ้าวิญญาณของคนเรา เมื่อดับไปแล้ว ยังวนเวียนมาได้ พระองค์คงจะปฏิเสธคำขออันมาจากใจจริงของเด็กได้เลย

ต่อมาไม่นาน โรงเรียนก็ย้ายสถานมาอยู่ทางฝ่ายขวาของตำหนัก ใกล้กับที่หมื่นจงภักดีองค์ขวา (บุ้ม มาลากุล) อยู่ เด็กเรียกว่าคุณจงเฉย ๆ (คือเจ้าพระยาธรรม ฯ ในเวลาต่อมา) คุณจงเธอก็ทำหน้าที่ดูแลแทนในกรมสมกับที่เป็นโอรสของท่าน แลก็เป็นโชคดีของผู้เขียน ที่คุณจงก็มีจิตเมตตาอนุญาตให้ไปให้มาตามชอบใจ ในที่ที่เธออยู่ บางทีเธอก็ขึ้นมาเยี่ยมในห้องเรียน มาดีดเปียโนให้ฟังกัน ก็นับว่าเธอได้ให้ความสุขสำราญแก่เด็กแลโดยเฉพาะผู้เขียนเป็นอันมาก

ต่อแต่นั้นมา ไมตรีจิตก็แน่นแฟ้นมากเข้า จนผู้เขียนอายุ ๑๒ เศษจึงต้องจากไปเมืองนอก สำหรับสกุลมาลากุล โอรสและธิดาของในกรมเกือบจะว่าได้ว่าทุกคนได้มีความเมตตากรุณาแก่ผู้เขียนทั้งนั้น ยังมาชั้นหลานคือ ม.ล. ปก (สิ้นชีพไปแล้ว) และ ม.ล. ป๋อง ลูกเจ้าพระยาพระเสด็จก็ชอบพอกันเป็นอย่างดี และผู้ที่อุปถัมภ์ค้ำชูตลอดชีวิตที่อยู่ในวังมากที่สุดคือ คุณท้าววรคณานันท์ (เจ้าจอมบั๊ม) สิ้นชีพแล้ว ถัดมาคุณท้าวสมศักดิ์เดี๋ยวนี้ คุณท้าวทรงกันดารเดี๋ยวนี้ก็เมตตาการุณอยู่จนบัดนี้ แม้จะนาน ๆ ได้พบกันที บัดนี้สิ้นไปหมดแล้ว

การย้ายโรงเรียนใหม่เด็กก็ได้ครูใหม่ เป็นชาย สอนหนังสือไทย ชื่อครูเพื่อน และการมีครูนี้นักเรียนผู้ซุกซนก็ซนสนุกกันอีกครั้งหนึ่ง มีเรื่องขำ ๆ ที่จะเล่า แต่จะต้องแนะนำครูก่อน ครูเพื่อนมีรูปลักษณะเป็นไทยแท้

และค่อนข้างโบราณ แม้ในสมัยครั้งกระนั้น ถ้าสมเด็จทรงเห็นรูปร่าง คงไม่ให้สอนนักเรียน ทุกส่วนของครูจะเป็นสีน้ำตาล ตั้งแต่ผิว ผม ผ้านุ่ง เสื้อ มือ เล็บมือ แม้แต่ฟัน ชั่วแต่จะอ่อนหรือแก่กว่ากัน เช่น เสื้อราชปะแตน ที่ไม่ใคร่ได้ฟอก จะเป็นสีน้ำตาลอ่อน ๆ เล็บน้ำตาลไหม้ เพราะยางหมากจับ การสอนก็สอนอย่างครูไทย ๆ ที่สอนกันในสมัยนั้น มีอ่านปาว ๆ ใครก็ไม่ต้องพึ่งใคร แม้แต่ครูเอง เลขบวกลบธรรมดา ลายมือตามคำบอก การให้คะแนน ครูจะใช้เครื่องหมายเหมือนเครื่องหมายชวเลข ซึ่งเราก็ไม่รู้ แกบอกว่านี่แหละหางเลข เราอยากรู้ เลยต้องเรียน จำเอาเอง มิฉะนั้นเราก็ไม่รู้ว่าได้คะแนนเท่าไร เด็กก็ไม่ใคร่เกรง ว่าก็ไม่ใคร่ฟังด้วย จนอยู่มาวันหนึ่ง เด็กซนคนหนึ่งไปแอบดูในสมุดพกเก่าคร่ำคร่าปึ๋ของแก เห็นมีรายงานออกชื่อนักเรียน มีว่าท่านกันดาภา อาละวาด ท่านหญิงองค์นี้เป็นน้องหม่อมเจ้าไตรทศ เทวกุล (คือกรมหมื่นเทววงศ์) เป็นนักเรียนตัวย่อมที่สุด คุณวาศ กางร่ม (เจ้าของหมวกชีโบ) คุณจรกาหล (คุณหญิงภะรตราชา) คุณศรีโคมลอย จะมีรายงานประจำวันอย่างนี้ แต่ผลัดกันแสดง พวกเด็ก ๆ พิศวง ไม่เข้าใจ จึงพากันถามขึ้น ครูเลยทราบว่าแอบดู เลยเอาสมุดไปซ่อน ได้ความว่าอยากจะทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานประจำวัน คำว่า*อาละวาด* แปลว่าทะเลาะกัน *กางร่ม* แปลว่าดื้อดึง *กาหล* แปลว่าเอ็ดตะโร *โคมลอย* แปลว่าพูดไม่ค่อยได้ความ พอนักเรียนรู้ว่าครูจะรายงานก็ชักเกรง ว่าแล้วก็เกิดมีการเพทุบาย ผ่อนหนักเป็นเบา จะเป็นไปอย่างไรมาอย่างไร ก็จำไม่ได้ ใครจะเป็นต้นคิดก็ไม่ทราบ ว่าจะชักสื่อชาววังให้ครูสักคน คิดกันไปคิดกันมาก็หาตัวนางเอกได้ คือแม่อ่วม แกเป็นพี่เลี้ยงหม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล เรียกกันว่าท่านเตี้ย แกอยู่ห้องใต้บันได ทางที่เราผ่าน

ไปโรงเรียนทุกวัน อายุแกก็คราว ๆ กับครู ผิวพรรณก็ละม้ายคล้ายกัน แกยังชอบธรรมเนียมหญิงสาวชาวบาหลี ซึ่งจะทุ่นเครื่องห่มเป็นการประหยัดได้อีกด้วย ผู้เริ่มเจรจาคือคุณสายหยุด หลานคุณท้าวนารี (แจ่ม ไกรฤกษ์) พระพี่เลี้ยงทูลกระหม่อมอัษฎางค์ เธอจะพูดจาอย่างไร ผู้เขียนไม่ทราบ แต่ได้ความว่าครูชักจะพอใจ เราก็คอยฟังข่าวคราวจากคุณสายหยุด หัวเราะกันไม่มีที่สิ้นสุด

การเจรจาสื่อสารเป็นหน้าที่โดยตรงของคุณสายหยุด เด็กอื่น ๆ ก็มัวเล่นซนกันไปตามเคย เมื่อไรคุณสายหยุดมีข่าว ก็มาฟังกัน เธอจะจัดการอย่างไร ไม่มีใครสนใจเท่าไร จนวันหนึ่งคุณสายหยุดบอกข่าวว่าจวนสำเร็จแล้ว ก็ตื่นกันอีกครั้ง ครูก็ดูไม่ใคร่จะเอาความกับเด็ก ๆ นั่งเฉย ๆ บ้าง หยุดเรียน ก็หายตัวบ้าง เป็นเหตุให้เด็กซนชักซนกันใหญ่ เอารถถีบสองล้อของหม่อมเจ้ากันดาภา ขึ้นไปถีบเล่นรอบห้องเรียน แล้วยังซอกแซกไปตามโต๊ะเก้าอี้ วันหนึ่งก็เกิดเหตุ ชนคนยกสำรับอาหารกลางวัน ตกแตกกระจายหมด ใครจะเป็นคนชน จำไม่ได้ คือกำลังยายแช่ม คนยกกับข้าวมาให้รับประทาน จะเดินเข้าห้องที่รับประทานอาหาร ไปเจ๊ะเข้ากับรถถีบ ซึ่งกำลังถีบจี๋ออกมาที่ประตู ต่างคนก็ไม่รู้ตัว สำรับก็ตกแตกหมด ท่านผู้อ่านฟังแล้วก็จะอดว่าซนจริง ๆ ไม่ได้เป็นแน่ แล้วคงจะพิศวงว่าเอารถอะไรขึ้นไปถีบซอกแซกได้ ขอแจ้งว่ารถถีบของท่านหญิงนั้นเป็นรถที่เล็กที่สุดในสมัยนั้น เพราะท่านหญิงมีร่างเล็กเกินอายุ ชันษาราว ๖–๗ แต่ร่างเล็กนิดเดียว สมเด็จก็ช่างทรงหารถให้เหมาะสมองค์ ล้อจะวัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๑๓ นิ้วฟุต ไม่เกิน ๑๔ จึงเอาไปถีบซอกแซกได้ และท่านก็ยังคงแคะอยู่จนทรงเจริญแล้วเท่าสิ้นชีพไป กล่าวถึงยายแช่ม พอสำรับแตก แกไม่มีหน้าที่จะว่า

กระไร ก็ได้แต่บ่นว่าแตกหมดแล้วเอาที่ไหนล่ะ นายคงเอ็ดใหญ่ นายคนนี้คือนายนาก คนอ้วน ทำหน้าที่นายห้องเครื่องนอก ซึ่งอยู่ที่วังนั้นเอง แกเก็บเศษถ้วยชามและอาหารใส่ถาดแล้วกลับไป พวกเด็ก ๆ เงียบ ไม่มีใครว่าใคร พอยายแช่มไปแล้วก็หัวเราะกัน ไม่ได้นึกถึงว่าจะอดข้าวอดปลา นึกว่าคงไม่อด เพราะนายนากใจดี ประเดี๋ยวนายนากโถะเถะมา พูดว่าคุณเล็ก ๆ ท่านเล็ก ๆ ทำไมซนเหลือเกิน สำรับคับค้อนแตกหมด สมที่จะให้อดเสียดีกระมัง แต่หน้าแกยิ้ม ไม่มีใครปรักปรำใคร นิ่งไปหมด นายนากพูดต่อไปว่าถ้าแตกอีกแล้วก็จะเข้าไปบอกคุณใหญ่ คือคุณจอมบั๊ม (คุณท้าววรคณานันท์) ให้ทูลพ้องให้ถูกกริ้วเสียที เด็กก็รู้ว่าไม่อดแน่ แล้วยายแช่มก็ยกสำรับมาใหม่ กินกันอิ่มหนำแล้วก็เรียนและเล่นตามเดิม รถก็คงถีบตามเคย ไม่ข้ามถึงสองเดือน การปะทะก็เกิดขึ้นอีก ที่หัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญนั้นเพราะไม่มีตำรวจจราจรเฝ้า คราวนี้ทุกคนว่าอดแน่ และจะถูกกริ้วอีกด้วยซักเซาไป นายนากก็ไม่มา ไม่มีหนทางจะขอโทษขอโพย พอกลับเข้าวังกินของว่างแล้วอาบน้ำเข้าเฝ้า สมเด็จเสด็จออกเสวย ก็ทรงชำระความทันทีทรงซักถามว่าใครเป็นคนริ คนหนึ่งทูลว่าจำไม่ได้ เพราะนานมาแล้ว รับสั่งถามต่อว่าใครถีบบ้าง ทุกคนรับสารภาพว่าถีบ เว้นแต่นักเรียนโตคนหนึ่งทูลว่า เป็นแต่เพียงเอาก้นแตะ พอทูลเท่านั้นสมเด็จพระเนตรเขียวทันทีพระสุรเสียงก็เขียวออกมาว่าพูดอะไรโง่บัดซบอย่างนี้ แก้ตัวไม่เข้าเรื่อง และกริ้วอยู่อีกหลายคำ พวกเด็กรอดตัว รับสั่งว่าคราวนี้ยกโทษเพราะรับกันดี ๆ แต่ถ้าเกิดเหตุอีก จะลงอาญา ให้อดข้าวด้วย ต่างหน้าบานกันไป มาคิดดูเดี๋ยวนี้ ผู้ที่ทูลว่าเอาก้นแตะนั้นก็เป็นความจริง เพราะท่านผู้นั้นโตเกินกว่าที่จะถีบได้ เพราะแข้งขายาวไป แต่ตัวย่อม ๆ ยังต้องแยกเข่าออก หากว่า

จะถีบได้แต่พื้นกระดาน ไม่ใช่รถ ถ้าถือหลักศรีธนญชัยก็ไม่ได้ถีบรถจริงๆ ด้วย

ทีนี้ย้อนมาหาเรื่องโรม้านซ์ เรื่องรักของครู คุณสายหยุดว่าจะได้สาส์นแล้ว เราไปแอบดูกัน แต่ดูอย่างขโมยดู ก็ต้องรีบเบียดเสียดกันดู คนละนิดคนละหน่อย ก็ไม่ค่อยได้ความ เพราะกลัวครูมาเจอะเข้า ลุกลี้ลุกลนแล้วก็เก็บกัน เพราะไม่ทราบว่าจะมาเวลาไหน ไปไหนก็ไม่รู้ ถ้าจะให้สรุปรวมความ ซึ่งเด็กเหล่านั้นว่า "ครึจริง ไม่เห็นเพราะเลย" ขึ้นต้นด้วย "ขอเสี่ยงสาส์นมาหาน้องสนองเสนอ พี่มุ่งจิตคิดปองใคร่จองใคร่เจอ" แล้วอะไรอีกจำไม่ได้ อีกมากอยู่ เด็กๆ หัวเราะกัน เห็นเป็นสาส์นที่น่าหัวเราะมากกว่า เพราะสู้สาส์นในหนังสือ *อิเหนา* ไม่ได้ ขึ้นต้นด้วย "ในลักษณ์อักษรสาส์นว่า พี่ยาจารึกดอกปาหนัน" หรือ "ในลักษณ์นั้นว่า จรการูปชั่วต่ำช้าศักดิ์ศรี...." ซึ่งชาววังจะท่องได้เกือบทุกคน แม้แต่เด็ก ๆ ผู้เขียนโดยนิสัยไม่ใคร่จะรู้ทันเพื่อน มาคิดพิศวงว่าแม่อ่วมแกแก่ออกอย่างนั้น ไม่สวยด้วย ดำก็ดำ ผ้าผ่อนก็ไม่ค่อยห่ม ครูเพื่อนจะไม่พอใจกระมัง จึงพูดกับคุณสายหยุดตามความเห็น คุณสายหยุดหันมาจ้องหน้า คงอยากจะว่าเซ่อนี่กระไร เธอมองผู้เขียนด้วยลูกตาอันโตแลพองของเธอ แล้วว่าก็จะต้องไปบอกทำไมว่าไม่สวย ไม่หมายว่าจะให้พบเห็นนี่ ผู้เขียนเพิ่งเข้าใจความหมาย จึงบอกว่าอ้องั้นหรือ ไม่รู้นี่ คิดว่าจะให้พบกัน คงไม่สำเร็จ คุณสายหยุดยังว่าต่อไปว่า แม่อ่วมก็ไม่รู้เรื่องเหมือนกัน จุดประสงค์เพียงจะให้ครูไปคิดอื่นเสีย จะได้ไม่รายงานประหลาด ๆ ถวายสมเด็จเท่านั้น ทีแรกผู้เขียนคิดว่าจริงจัง จึงนึกชมคุณสายหยุดว่าเธอสามารถจริง ที่แท้ล้อครูหัวเราะกันพักใหญ่อีก ต่อแต่นั้นมา ผู้เขียนก็ไม่ได้ทราบเรื่องราวต่อไป

เพราะล้มป่วย พอหายสมเด็จก็รับสั่งว่า ไม่ต้องไปโรงเรียนอีก จะต้องไปตัดเสื้อเตรียมตัวไปนอก เพราะคุณแม่สั่งมาให้ส่งตัวไป การสื่อสารก็ไม่ทราบว่าไปอย่างไรอีก ไป ๑ ปีครึ่ง กลับมาเหตุการณ์ก็เปลี่ยนไปอีก

พูดถึงรถถีบและการหัดถีบรถ ก็มีเรื่องจะเล่าอีกเล็กน้อย ผู้เขียนเกือบจะต้องตายในพระราชวังเสียแล้ว และถ้าตายก็อาจจะเป็นคนธรรมดาคนแรกที่ไม่ใช่พระราชวงศ์หรือข้าราชการฝ่ายใน สมัยนั้นมีการตื่นถีบรถจักรยานกันอย่างสุดขีด เจ้านายฝ่ายใน แต่สมเด็จลงมา ถึงพระพี่นางน้องนางสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเจริญพอหัดได้ เจ้าน้ำเจ้าจอม จะหัดกันทั้งนั้น หัดกันเป็นการใหญ่ เย็นลงในสนามสวนเต่า (สวนศิวาลัย) จะเต็มไปด้วยผู้คน รถก็จะก่ายกองกันเป็นตับ ๆ เจ้านายเสด็จลงหัด เด็กชนก็จะต้องอยู่ที่นั่นด้วย นั่งดูตามขอบสนาม ทั้งจะต้องระวังผู้ที่ถีบได้งู ๆ ปลา ๆ จะรี่มาชนเอาได้ เจ้านายจะมีข้าหลวงที่สามารถวิ่งช่วยประคองรถไป มีโขลนคนหนึ่งชื่อเบ้า นัยว่าสามารถหัดคนได้เร็วและไม่ชอกช้ำด้วย เจ้านายจึงคอยจองเอาเบ้ากัน ผลัดกันหัด ผู้เขียนได้เห็น ก็อยากถีบกับเขาบ้าง จนเหลืออด แอบไปหาเบ้า บอกว่า หัดฉันบ้างไม่ได้หรือ เบ้าบอกว่าไม่ว่าง เหนื่อยจะตาย ต้องวิ่งนาน ๆ งั้นขอยืดให้ฉันสักทีมีรถเจ้านายวางอยู่เยอะแยะ บังเอิญมีรถคันหนึ่งย่อมกว่าเพื่อน แต่ก็จะยังสูงไปสำหรับผู้เขียน เป็นของเสด็จพระองค์หญิงประภาพรรณพิไล พระพี่นางเสด็จพระองค์วาปีบุษปกร เอารถนี่แหละย่อมหน่อย เบ้าเสียอ้อนวอนไม่ได้ ก็ยึดรถให้ขึ้น แล้วก็ไสไปไสมา พอหอมปากหอมคอ ผู้เขียนรู้สึกชอบมาก วันหลังไปคอยใหม่ พอเบ้าว่างก็แอบไปขอให้เอาขึ้นรถอีก เบ้าบอกปัดว่าเหนื่อยเต็มทน เพราะใครก็จองเบ้า ขอพักสักที ผู้เขียนถามว่า

ยังงั้นขอฉันขึ้นเองได้ไหม เบ้าไม่ตอบ คงจะไม่คิดว่าจะขึ้นได้ ผู้เขียนทึกทักเอาว่าไม่ขัดข้อง ฉวยรถถีบที่เห็นว่าย่อมสักหน่อย แต่ก็คงโตเกินตัวอยู่นั่นเอง เทียบเก้าอี้สนามตัวยาว ปีนขึ้นนั่ง แล้วเอาเท้าถีบเต็มแรง รถแล่นปรู๊ดออกจากที่ไปไกลพอใช้ แล้วก็ล้มลง ผู้อยากขี่ไม่ย่อท้อ ขึ้นอีกล้มอีก ครั้งหนึ่งล้มจนล้อหน้าบิดไป เบ้าต้องดัดให้ บางทีเบ้าจะสงสารก็จับให้ขึ้นบ้าง ผลที่สุดก็ถีบได้ทั้งเท้าไม่ถึง แต่ก็พอดีป่วยจนไม่ได้สติทำให้สมเด็จต้องทรงเป็นทุกข์ รับสั่งว่าจะเอาลูกเขามาตาย ทั้งนี้ควรระลึกว่าทรงรู้สึกในความรับผิดชอบต่อผู้ที่หวังพึ่งพระบารมีเพื่อความร่มเย็น ทรงจัดเอาตัวไปฝากที่ตำหนักเสด็จพระองค์แขไขดวง และมอบหมายให้ทรงดูแลตลอด ยังได้ทรงจัดหาที่ไว้ศพอีกด้วย มีผู้เล่าให้ผู้เขียนฟังภายหลังว่า ทรงกะว่าถ้าตาย จะเอาไปไว้วังสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ขณะนั้นยังเป็นกรมหมื่นและว่าการมหาดไทย โดยทรงเห็นว่าในกรมทรงคุ้นเคยและโปรดปรานคุณพ่อคุณแม่ ทั้งผู้เขียนเมื่อย่อม ๆ ก็ได้เคยไปนอนค้าง เคยทรงพาเที่ยวพร้อมกับพระโอรสธิดา คงจะไม่ทรงรังเกียจ หมอหลวงได้เข้ามาดูอาการทั้งกลางวันกลางคืน บางหมอไม่รับรอง มีหมอหนึ่งชื่อพระประสิทธิ์ ขอรับเพียงขอวางยา ๓ ถ้วย ถ้าไม่รับยา ก็รับรักษาไม่ได้ เผอิญรับยาถ้วยเดียวนั้นก็พ้นรอดตาย แต่เจ็บอยู่ ๓ เดือน จึงหายเป็นปกติ สมเด็จรับสั่งห้ามเด็ดขาด ไม่ให้ขึ้นรถถีบ ๑ เดือน ถ้าขัดขืนจะไม่พระราชทานรถ ซึ่งรออยู่แล้ว แต่ความรักรถเสียที่สุด อดไม่ได้ แอบถีบรถเพื่อนลับ ๆ วันหนึ่งชะล่าใจ ออกนอกถนนใหญ่ เจอะเสด็จพระองค์แขพอดี กำลังเสด็จมาจะขึ้นเฝ้าสมเด็จ ทรงชี้หน้าว่าทำไมขัดรับสั่ง จะไม่ได้รถแน่ ผู้เขียนหน้าเสีย

หมด เมื่อเสด็จขึ้นเฝ้า ก็คอยฟังข่าว แต่ไม่เห็นเสด็จเพ็ดทูลฟ้องแต่ประการใด เสด็จท่านมีน้ำพระทัยดีที่สุด อยู่กับท่านตั้งสามเดือน ทรงพระกรุณาทุกอย่าง จนหายป่วย เป็นพระคุณที่สุด พอครบเดือนก็ไม่ป่วยอีก จึงพระราชทานรถ สนุกเต็มที่ เกือบจะว่าไม่มีเหตุจำเป็นจะอยู่บนรถตลอดเวลา เพื่อน ๆ เขาได้หัดหมดก่อนผู้เขียนหาย และที่ยังหัดกันอยู่ก็มี ความซนไม่สิ้นสุด จะถีบแบบโลดโผนขึ้นท่าโน้นท่านี้ ท่าผู้ชายก็ขึ้นกันได้ เรียกว่าท่าเขยก เพราะต้องถีบข้างหลังไปก่อน

วันหนึ่งคุณขจรมาชวนตอนค่ำแล้ว ว่าไปเที่ยวสนุกกันไป แน่นอนถ้าไปรถ ผู้เขียนจะรับรองทันที ตกลงเอารถออก แล้วไต่ถามว่าจะไปสนุกทางไหน คุณขจรว่าไปถีบรถทับขายายโขลนที่นอนเฝ้ายามอยู่ใต้ชั้นต่ำ เธอไปมาเที่ยวหนึ่งแล้ว อยากรู้ว่าแกจะตื่นหรือไม่ จึงมาชวนดู ถ้าไม่ตื่นก็จะได้ถีบทับแกด้วยกัน เวลานั้นเห็นสนุกเต็มที่ ที่ว่าใต้ชั้นต่ำนั้น คือข้างบนเป็นห้องพระบรรทมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คล้ายสะพาน ข้างล่างเป็นถนนลอดได้ สะพานเชื่อมกับสวน ติดกับตำหนักคุณจอมมารดาเลื่อน ที่เพิ่งสิ้นชีพเมื่อไม่นานเท่าไร มีโขลนคอยเฝ้ายาม คอยห้ามคนพลุกพล่าน เวลายังไม่บรรทมตื่น กลางคืนก็มียามประจำอยู่ โขลน ๑ คน ว่าง ๆ นั่งเฉย ๆ แกง่วง แกก็จะเอาเสื่อมาปูนอน เอาเท้าเหยียดออกมากลางถนน หลับสบาย เรา ๒ คนก็ขึ้นรถ บ่ายหน้าไปทางตำหนักพระนาง (พระนางเจ้าสุขุมาลย์มารศรี พระชนนีสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์) เลี้ยวลงหน้าพระตำหนัก (ตำหนักสมเด็จพระอัยิกาเจ้า) ออกตำหนักทูลกระหม่อมแก้ว (สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเรียกว่าเสด็จยาย) ตรงมาหน้าสวนขวา เลี้ยวลงใต้

ชั้นต่ำ นี่เลือกไปทางอ้อม แท้จริงใต้ชั้นต่ำก็อยู่ติดที่บน ไปอ้อมก็เพราะขากลับ ถ้ายายโขลนแกหลับ จะได้ทับแก และหนีได้เร็ว กลับที่อยู่ พอถึงก็รอรถดู เห็นยายโขลนนอนเหยียดยาวพาดถนน เงาดำ ๆ เหมือนงูใหญ่ ฟังดูว่าแกจะตื่นหรือหลับ ก็ได้ยินเสียงกรนฟี้ ๆ จึงรู้ว่าแกหลับสนิทดี ออกรถถีบจี๋ไป คุณขจรไปก่อน ทับแข้งยายโขลนดังแกรก รถกระแทกพื้นหินหนาที่ปูทั่วพระราชวัง ผู้เขียนจี๋ตามเอาอีกคัน รอดตัว รถก็ไม่ล้ม ถ้าถีบช้ารถต้องล้ม เหลียวหลังมาดู เห็นยายโขลนลุกขึ้นนั่งจังโก้ แต่เราก็ไปไกลแล้ว เร่งผีเท้ากลับที่พัก มานั่งหัวเราะกันงอไปงอมา นึกขันยายโขลน ว่าแกจะคิดว่าตัวอะไรมาทับแก งูใหญ่หรือผีหลอก งูใหญ่ก็มีจริง ๆ ด้วยที่ในพระราชวัง เด็ก ๆ เคยวิ่งดูกัน ระเบียบในวัง ถ้าใครพบงู ต้องไปแจ้งที่ศาลาว่าการกรมโขลน เพราะจะต้องนำออกจนได้ เรียกเด็กชายถือสามง่ามแลเชือก เอะอะมากัน โขลนจุดใต้นำหนึ่ง ตามหลังคนหนึ่ง แล้วก็จะลากงูมาผ่านห้องหม่อมเจ้า ตัวโตเท่าต้นกล้วยย่อม ๆ ก็มี เท่าแขนก็มี ลายเหมือนพรมน้ำมัน ตาโต ๆ ก็มี บางทีเราจะวิ่งเก้อ ไม่เห็นงู แท้จริงได้งูปีนแก้วตัวเท่านิ้วก้อยไป

เมื่อพูดถึงรถถีบ ผู้หัดใหม่จะมีท่าทางน่าขันที่สุด ยักเอวยักไหล่ บิดตัว ขืนตัว ถึงจะไม่เสียกิริยา ก็จะอดหัวเราะไม่ได้ ถ้าใครได้ไปเห็นสวนเต่าเวลาหัด จะเห็นด้วยกับผู้เขียนเป็นแน่ วันหนึ่งเป้าบอกว่าพรุ่งนี้เช้าจะต้องไปหัดคุณเอิบ คือเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมตัวโปรดในเวลานั้น ที่เป็นบุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์ (เจ้าเมืองเพชรบุรีครั้งกระโน้น) ในวังมักจะพูดถึงเจ้าจอมชื่ออักษร อ ว่า ก๊ก ออ ซึ่งมีหลายคนด้วยกัน และโดยเฉพาะคุณจอมเอิบโปรดปรานจนสวรรคต เป้าบอกว่าต้องระวังเพราะเป็นคนโปรด พอเด็ก

ได้ข่าวก็นัดไปดูกัน เพราะไม่ค่อยจะเคยเห็นคุณจอมคนนี้ เธอไม่ได้ไปหัดที่สวนเต่า แต่จะหัดกันที่ลานหน้าสวนขวา ใกล้พระที่นั่งดุสิต ซึ่งปูหินหนา ๆ เหมือนหน้าพระที่นั่งจักรี พอเช้ามืดก็ปลุกกัน ล้างหน้าทาแป้งแล้ววิ่งย่องออกใต้ชั้นต่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระบรรทมอยู่ ตรงไปหน้าสวนขวา ไปยืนออกันคอยดู ไม่นานเท่าไรพวกเจ้าจอมแอบพากันมาหลายคน รวมทั้งคุณจอมเอิบด้วย เบ้าก็ยึดรถให้ เธอขึ้น ประคองกลับไปกลับมา ดูทีก็เหมือนเธอจะเป็นบ้าง ลามือบ้างก็ได้ แต่ก็ยังว่อกแว่กอยู่บ้าง เด็กยืนดูอยู่ไกล เพราะไม่คุ้นกัน เธอจะบอกเบ้าว่ากระไร เด็กไม่ได้ยิน แต่เห็นเบ้าปล่อยมือ พอเบ้าปล่อยเท่านั้น เธอก็ไม่รีรอ ปรี่ตรงเข้าหาสิงห์โตหินใหญ่ที่นั่งแท่นดูอยู่ ครู่หนึ่ง เผชิญหน้าปะทะกันโครมใหญ่ เด็กเห็นก่อน ร้องอุ๊ยตายแล้ว ๆ เบ้าเห็นจะตกใจ ตกตะลึง ไม่วิ่งตามมาจนคุณเอิบล้มลงแล้วลุกขึ้นคลำหน้า เด็กคิดว่าไม่เขียวก็คงแตก พากันวิ่งหนี กลัวเธอจะอาย

ผู้เขียนเองก็เคยได้หนึ่งโน วันหนึ่งสมเด็จรับสั่งให้พาไปดูงานอะไรจำไม่ได้ ผู้คุมก็คนเดิม คือนายนากและคุณทองเจือ คุณชิด คราวนี้ขี่รถถีบกันทั้งหมด เว้นแต่นายนาก ถีบไม่เป็น หากว่านายนากอยากจะถีบรถบ้าง ก็เห็นจะไม่มีรถที่จะทานน้ำหนักตัวแกได้ จึงขึ้นรถม้าตามไป คราวนั้นบังเอิญรถผู้เขียนเสีย นายนากจะให้ขึ้นม้าไป ผู้เขียนไม่เต็มใจ จึงขอให้นายนากหารถผู้ชายให้ โดยอ้างว่ารถผู้ชายก็ถีบเป็น นายนากก็ออกจะตามใจอุตส่าห์ไปยืมรถใครคนหนึ่งที่วังนอกไปให้ เป็นรถผู้ชายที่มีมือโค้งลง และเป็นรถผู้ใหญ่ด้วย ผู้เขียนไม่ขัดข้อง เพราะชินต่อการขึ้นรถที่โตกว่าตัว

และรถผู้ชายก็ขึ้นได้ ก็ขึ้นถีบนำหน้ารถม้าไปทางบางลำภู พอขึ้นสะพานผ่านฟ้า ยังไม่ทันถึงที่สูงสุด เท้าที่ต้องถีบเต็มแรงพลาด เลยพลัดลงมาหน้าโนเขียวทันที จะขึ้นต่อไป นายนากไม่ยอมเด็ดขาด เอาตัวขึ้นรถ เอาผ้าทำกลม ๆ คลึงให้ เลยต้องไปรถม้า ทั้งไปและกลับ หมดสนุกไป ส่วนรถถีบคันนั้น แกฝากร้านอะไรใกล้ ๆ นั้นไว้

ความสนุกของเด็กนั้น จะหาได้เสมอ บนห้องเรียนก็ยังมีสิ่งที่ชอบอีกคือคุณจงขวา (เจ้าพระยาธรรมา) เธอใจดี เอาเปียโนมาไว้ให้เด็กเล่น คนที่ไม่ชอบเด็กคงจะบ่นรำคาญหู เพลงที่ต่างคนต่างดีด ก็คงจับฉ่าย เอาโน้นปนนี้ ไม่มีใครฟังถูกว่าเป็นเพลงอะไรแน่ แต่คุณจงเธอทนได้ แม้จะอยู่ใกล้ ๆ บางทีเธอยังขึ้นมาดีดให้ฟังกันอีก เด็กที่หูดีก็จะจำเธอได้บ้าง จำได้ว่ามีเพลงหนึ่งที่เธอชอบดีดบ่อย ๆ เข้าใจว่าจะชื่อเขมรโพธิสัตว์ หรือเขมรเป่าใบไม้ ได้ยินทหารทำเพลงเดินมาเปลี่ยนกันบ่อย ๆ ซึ่งมีคำประกอบว่า "เมื่อไรเลยจะได้เชยชาววัง นักเอยไม่สำเร็จ" สมัยโน้นจำกันมาก ไม่เหมือนสมัยนี้ ซึ่งไม่จำกัน อยู่มาวันหนึ่ง คุณจงขึ้นมาดีดเปียโนอย่างเคย เด็กก็ล้อมหน้าล้อมหลัง ผู้เขียนยืนขวา คุณวาศคุกเข่าข้างซ้าย รอดดูนิ้วใต้แขนคนอื่น ๆ ล้อมรอบไป คุณจงเวลานั้นยังไม่ได้แต่งงานกับท่านผู้หญิงนงเยาว์ ผู้เขียนเคยเห็นเธอเก็บกุญแจอันหนึ่งซึ่งมีสร้อยหรือเชือกจำไม่ได้ แขวนไว้ที่ดุมเสื้อชั้นใน และเอาซ่อนไว้ภายใน เห็นได้เพราะผ้าบาง บังเอิญผู้เขียนอยู่ใกล้ ก็มองดูว่าจะยังอยู่หรือไม่ จึงเห็นว่าที่เสื้อเป็นดวงใหญ่สีแดงแจ๋ จึงร้องขึ้นว่าคุณจงเป็นอะไร เสื้อเปื้อนแดงหมด เธอก็ก้มมอง พิจารณาดู จึงรู้ว่าเป็นน้ำหมาก เธอลุกขึ้นทันที แล้วพูดว่า แล้วกันซิ เล่นเอาน้ำหมาก

มาพ่นกัน เด็ก ๆ ต่างดูปากกันไปกันมา เห็นปากคุณวาศจึงร้องว่าคนนี้เอง คุณวาศยังอมน้ำหมากเต็มปาก อดขันไม่ได้ จึงพ่นออกมาอีก ทุกคนเห็นรู้ตัว เลยไม่มีใครเปื้อน คุณจงเธอเคืองก็เคืองขันก็ขัน อดหัวเราะไม่ได้ เลยพากันหัวเราะฮา ๆ ไป คุณจงต้องลงไปเปลี่ยนเสื้อ เลยไม่มาอีกเป็นหลายวัน ผู้เขียนต้องไปอ้อนวอน ให้มาอีก โดยรับรองว่าเราจะคอยระวังไม่ให้คุณวาศเข้าใกล้ เธอจึงมา แต่เธอก็คอยชายตาดูไว้เสมอ เกรงว่าจะถูกพ่นพิษใส่อีก

– ๖ –
เกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ ในวัง

ตอนขะโมยน้ำแข็ง

ยังมีเกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกหน่อย ก่อนจะจบชีวิตวัยเด็ก นอกจากจะไปรบยักษ์ยิ้ม (พระนมยิ้ม) เอาขี้ผึ้ง ยังไปขะโมยน้ำแข็งในความอารักขาของยักษ์อีก แห่กันลงไปที่ใต้ชั้นต่ำ คือที่ห้องพระนมนั้นเอง หีบน้ำแข็งตั้งใต้ถุน ใต้ห้องพระบรรทม ไม่ไกลจากห้องพระนมนัก แต่มีเสาใหญ่บังอยู่ คะเนว่าถ้ายักษ์มาพอหนีรอด แกคงไม่ทันเห็น ๓ – ๔ คนช่วยกันดูต้นทาง ท่านวิเศษเป็นองค์ขะโมย น้ำแข็งก้อนโตบ้างเล็กบ้าง หมกขี้เลื่อยอยู่ในหีบไม้ใหญ่พอใช้ บุด้วยสังกะสี เก็บความเย็น คนหนึ่งเปิดฝาหีบ ท่านวิเศษก้มลงจะหยิบน้ำแข็ง พอดีเสียงคนร้องบอกว่ายักษ์มาแล้ว คนถือฝาตกใจ วางหีบทับคอท่านวิเศษ เดชะบุญไม่ทิ้งโครมลงมา วิ่งหนีเอาตัวรอด ท่านวิเศษท่านร่างใหญ่ จวนหนุ่ม (แต่ทำไมไม่ออกนอกวังก็ไม่ทราบ) ท่านวางน้ำแข็ง เอาไหล่ดันฝาหีบ ซึ่งไม่หนักนักขึ้น ปิดฝาแล้วแจวเลย

ตอนมวยหญิง

มีการปรับมวยกันง่ายนิดเดียว เป็นมวยหญิงระหว่างคุณขจร (คุณหญิงภะตรราชา) กับคุณวาศ โชฏึกราชเศรษฐี (คุณหมวกชีโบ) คือบอกคุณขจรว่าเข้าไปเปรียบมวยดูกันสักพักก็จะดี คุณขจรชอบยั่วเย้าเพื่อนอยู่แล้ว

รับทันที ทั้งสองปีเดียวกัน คือปีขาล คุณขจรผอมแต่เปรียว คุณวาศน์ล่ำเตี้ยกว่านิดหน่อย เอาละนะเตรียมตัว พวกเราคนหนึ่งก็ผลักคุณขจรไปทางคุณวาศ ซึ่งยืนเฉยโดยไม่นึกฝันว่าจะโดนกะแทก คุณขจรถูกผลักก็ปะทะร่างคุณวาศ ไม่แรงเท่าไร พอเซ ๆ คุณวาศก็ออกงิ้ว ปรี่เข้าใส่คุณขจร คุณขจรถอยห่างออกมาตั้งหลัก คุณวาศเห็นคู่ปรับตั้งหลัก ก็ยังไม่กล้าตลุมบอน คุณขจรได้ที ตีปีกเข้าไปหา ตอนนี้น่าดู ทุกคนคงรู้จักท่าตีปีกย่วยเป็นอย่างไร กระโดดเหยง ๆ เข้าไป ตีปีกผับ ๆ เท่านั้นแหละ คุณวาศก็กำหมัดเข้าใส่คุณขจร เหมือนเราเล่นปลาดุกชักเงี่ยง เหวี่ยงหมัดไปข้างหน้า จะว่าตุ๊ยก็ได้ ไม่ถูกสักที คนดูทั้งหญิงชายฮากันลั่น ๆ คนดูร้องว่า อ้ายขาวอย่าทำ อ้ายดำอย่าสู้ เชิงล้อ คุณวาศประชิดคุณขจร หน้าดำหน้าแดง คุณขจรเธอผอม ก็ไวกว่า คุณวาศโมโหมาก เกินเล่นกัน ประชาชนเลยต้องเข้าขวาง เพราะไม่มีนกหวีด มวยเลยต้องเลิกรากันไป

ตอนกรมหลวงวรเสษฐ์

ควรกล่าวอีกหน่อยว่าเมื่ออยู่ในวัง ผู้เขียนยังเยาว์ แต่ทันเห็นกรมหลวงวรเสษฐ์ พระประยูรญาติผู้มีอาวุโสสูง คงจะประมาณ ๘๐–๙๐ ชันษา เมื่อประชวรและสิ้นไป สมเด็จเสด็จลงเฝ้าไข้ทั้งกลางวันและกลางคืน ไม่ค่อยได้บรรทมจนสิ้น เด็กพอรู้ว่ากรมหลวงวรเศรษฐ์จะสิ้น ก็กลัวกันไปก่อนนกมาร้อง เขาเรียกว่านกแสก คนจะตายจึงจะร้อง แสก ๆ ๓ ที แซ๊กไปแซ๊กมา แล้วก็ไปเลย ท่านก็ยังไม่สิ้น แต่จวน พวกเด็กซนก็ไม่กล้าซนดูซบเซา เพราะกลัวผี เข้านอนเงียบ ชักผ้าคลุมโปงกันหลายหน เพราะท่านไม่สิ้นง่าย นกเจ้ากรรมก็ชอบร้องบ่อย ในวังมีนกชนิดนี้มาก ยังมีนก

กุ๊กอีก นกนี้น่ากลัวกว่านกแสก เพราะเสียงร้องของมันน่ากลัว กุ๊กทีเด็กก็สดุ้ง นอนแทบไม่หลับกัน กรมหลวงวรเสษฐ์ท่านก็สิ้นไป ยังมีพระองค์แม้นเขียนอีกพระองค์ อายุราว ๆ เสด็จกรมหลวง สมเด็จก็เสด็จลงไปพยาบาลจนสิ้นไป องค์ที่สองเด็กก็กลัวเหมือนกัน แต่โดยชักจะชินต่อเหตุการณ์ ไม่ตัวสั่น ต่อมาก็สิ้นผลอย ๆ ไปอีกหลายพระองค์ แต่เด็กก็คงกลัวผีอยู่นั่นเอง เจ้านายสิ้น เจ้าจอมสิ้น ก็คงกลัวตายเคย ที่ไม่รู้จักก็กลัวน้อยหน่อย ตามภาษาเด็ก

ตอนโกรธกัน และดีกัน

เกร็ดขำ ๆ อีกเรื่อง คือเรื่องการโกรธกันและดีกัน บางเวลาก็น่าขำมาคิดดูเดี๋ยวนี้

เรื่องเป็นดังนี้ การโกรธกันมันง่ายเหลือเกิน จึงไม่มีความสำคัญ ใครคิดอยากโกรธใครขึ้นมา ก็เอานิ้วชี้เกี่ยวนิ้วชี้คู่อริโดยไม่มีเหตุผล แล้วก็ไม่พูดกัน ผ่านกันก็ทำเฉย ๆ เวลาผ่านไป การโกรธก็คลายไปเอง ไม่มีปี่ขลุ่ยทีนี้อยากพูดกัน คือดีกัน ก็เดินผ่านบ่อยหน่อย ยิ้มหน่อย ๆ ใครถือทิฐิก็ยิ้มเมิน ๆ ฝ่ายอยากดีก็ฉวยโอกาส เอานิ้วก้อยเกี่ยวก้อยคู่อริ เป็นเสร็จพิธีดีกัน ไม่ต้องเซ็นสัญญาให้เปลืองกระดาษ นี่ก็วัยเด็กอีก

ตอนทรงห้ามลงเล่นน้ำก่อนบ่าย ๒ โมง

น่าร้อน พระเจ้าอยู่หัวและมเหษีเทวี เจ้านาย พระเจ้าลูกเธอ แปรพระราชฐานไปประทับร้อน ณ สวนดุสิต ราวสัก ๒ – ๓ เดือน ในเดือนเมษายน เด็กก็ทรงหอบเอาไปหมดห้องหม่อมเจ้า ได้ตามเสด็จ สนุกเหลือ

เกิน เพราะที่สวนกว้าง มีต้นไม้ดอกไม้ มีน้ำคลองเม่งเสงไหลผ่านหน้าสวนไปจนสุดเขตพระราชวัง ถึงประตูนกร้อย เป็นสวนสมเด็จพระอัยิกาเจ้าพระอัยิกาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ส่วนประตูเหนือชื่อไก่ฟ้าเป็นสวนสมเด็จที่บน คือสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ชาววังอาบน้ำในคลองนี้กับเด็ก ๆ เป็นที่สนุกยิ่งกว่าใคร ๆ เช้ารับประทานอาหารแล้ว ราว ๒ โมงเช้าก็จะวิ่งแข่งกันไปลงคลอง ล้วนแต่เป็นชีเปลือยทั้งนั้น ไม่อับไม่อายใครเล่นไม่ยอมขึ้นกันจนเที่ยง ผู้ดูแลเห็นว่าจะเกินควร ตากแดดหลายชั่วโมงแล้ว จนดำปี๋ตามกัน กิตติศัพท์ทรงทราบ ถึงพระเนตรพระกรรณ ต้องมีพระเสาวนีย์ว่าไม่ให้ลงน้ำจนถึงบ่าย ๒ แล้ว แหม ทีนี้ลดลงน้ำไปตั้งหลายชั่วโมง นั่งจับเจ่าตามเฉลียงหน้าห้องแถว นาฬิกาก็ไม่มีจะดู พอคนเลี้ยงเขาเห็นเงียบเหงาก็สงสาร เลยปล่อยนกปล่อยกา บอกว่าได้เวลาไปได้ เด็กจึงรู้ ฤทธิ์ที่นั่งมองแดดส่องกระดาน ก็จำได้ขึ้นมาว่า แดดส่องแผ่นกระดานถึง ๒ แผ่นเป็นบ่าย ๒ โมง ก็ทยอยกันไปลงคลอง มีแต่ผ้าเช็ดตัว ผ้าไม่นุ่ง พูดกันว่าเรารู้แล้วว่าแดดส่องถึงแผ่นที่ ๒ เราไปได้ กะหยิมใจกัน ทำไมทำกัน

วันรุ่งขึ้น พอรับประทานกลางวันแล้ว ไม่นอนไม่เล่น มานั่งดูว่าเมื่อไรแดดจะถึงที่หมาย คือกระดานแผ่นที่ ๒ ห้องแถวยาวราว ๑๕ ห้อง เด็กก็ตั้งแถวนั่งคอยแดด คุยกันไปล้อกันไป ไม่มีใครละทิ้งเส้นขนานสำคัญนั้น พอแดดถึงเท่านั้นแหละ พึ่งผีตีนที่ชิงกันวิ่งลงกระไดไปท่าน้ำ เสียงดังตึง ๆ ๆ ๆ ๆ สมเด็จบรรทมอยู่บนตำหนักใกล้ ๆ ก็ไม่เกรง ห้ามก็ไม่หยุด ช่วงตรงกับกลอนบทหนึ่งที่ว่า "สารแล่นครรไลย คือใครจะฉุดจะยุดจะยื้อหาง" ไม่พึ่งแล้ว ผ้าเช็ดตัวก็ไม่ต้องการหิ้วไป ลงถึงท่าน้ำ เล่นกันตุ๋มต๋ำ

ที่ว่ายเป็นก็ว่ายไป ที่ยังไม่เป็นก็หัดโผ ที่ขี้ขลาดก็เกาะกระได กระทุ่มแต่ตีน เป็นกิจประจำ จนเสด็จกลับเข้าวังหลวง

ตอนเล่นเข้าเขาวงกฎ

การเล่นวิถารนี้ได้มาจากไปงานวัดเบญจมบพิตร เวลาไฟฟ้าดับ และดับบ่อยเสียด้วย เด็กซน ซึ่งหาเรื่องซนได้ทุกเมื่อ เวลาไฟฟ้าดับ ไม่รู้จะเล่นอะไร ทั้งยังไม่ถึงเวลานอนด้วย จึงคิดหาเรื่องซนกัน ต่างคนออกความเห็นต่าง ๆ กัน มาตกลงกันได้ คือเล่นเขาวงกฎ ที่งานวัดเบญจมบพิตร เขากั้นผ้าเป็นวง เข้าทางโน้นออกทางนี้ วกไปวกมา พอจ๊ะกันเข้าก็ร้องกรี๊ดกร๊าด พอไฟดับ มีความเหมาะที่สุด ต่างก็จัดแจงขนผ้าห่มนอน ที่เรียกว่าแบลงเก็ต ผูกต่อกันเป็นผืนยาว ทำกันทั้งมืด ๆ สลัว ๆ จากแสงตะเกียงลานหนึ่งดวง ส่องอยู่ไกล ๆ ไปหาเชือกอะไรแล้วแต่จะหาได้ มาขึงหน้าห้องหม่อมเจ้า แล้วเอาผ้าห่มวนไปวนมา ผูกแน่นบ้าง ไม่แน่นบ้าง ตอนนี้ปลอดภัยผู้ใหญ่ ๆ เช่นคุณปริก ผู้กำกับ เพราะออกไปอยู่นอกถนน ไปจับกลุ่มผู้ใหญ่ ๆ กับคุณท้าวแบ้น คุณท้าวบั๋ม ตามภาษาผู้ใหญ่ ๆ ด้วยกัน ฝ่ายเด็กก็ตามภาษาเด็ก ทยอยกันเข้าเขาวงกฎทีละคน ถ้าใครเข้าไม่ได้ต้องคอยรอบสอง ทีนี้แหละสนุกนัก วิ่งแหวกหาทางออก กู่กันวู้ ๆ ดั่งลั่น พอเจอกันสักคนก็ร้องกรี๊ด ๆ หลายคู่ก็หลายกรี๊ด สนั่นไปทั่วพระที่นั่ง ร้อนถึงม้าใช้เหาะลงมา มีพระเสาวนีย์รับสั่งให้ถามว่าเล่นอะไรกัน แต่ม้าใช้ไม่เห็นตัวคน เพราะอยู่ในอ้อมห่อของผ้าห่ม ได้แต่ตะโกนถาม พอรู้ว่ามีพระเสาวนีย์ก็เงียบกัน เอาตัวใครไม่ได้ เพราะมืด แต่พอเสียงผีเท้าคนกลับไปแล้ว ก็เริ่มไล่กันในม่านผ้าห่ม แล้วก็เริ่มดนตรีกรี๊ดอีกโดยไม่เกรงกลัว ทีนี้ผู้ลงมาถาม รู้ว่าอยู่ที่ไหนกัน ก็เริ่มไล่จับ เด็กก็เริ่มหาช่องหนี

แต่ออกไม่ถูก เพราะเสียขบวน ผู้ใหญ่ในขั้นแรกก็งง พอจับเค้าได้ ก็ดึงผ้าลงมาคลุมไว้ ทีนี้ติดแหตัวเอง ใครออกมาได้ก็วิ่งหนีไปคนละทิศละทาง บางคนโชคไม่ดี ไฟฟ้าเกิดสว่างจ้าขึ้น จึงได้ตัว แต่ไม่มาก ส่วนมากหนีไปได้ เขาก็ไปกราบบังคมทูลสมเด็จตามความจริงทุกประการ สมเด็จไม่กริ้วมากเท่าใด เป็นแต่พิฆาตโทษว่าทำอีก จะลงพระอาญา

ตอนกราบตีน

เรื่องเด็กห้องหม่อมเจ้ายังมีมาก แต่เอาให้พอจบเป็นยก ก็คงจะยังไม่เบื่อกัน คราวนี้จะเล่าเรื่องกราบพระพุทธบาท

วันหนึ่งเป็นวันหยุดเรียน ท่านวิเศษศักดิ์ ชยางกูร ได้ถือกระดานชนวนมา ๑ แผ่น บนกระดานมีรูปเท้าเต็ม ๑ รูป บอกเด็กว่ามากราบพระพุทธบาทเสีย เด็กก็รุมกันมาดู ท่านวิเศษซึ่งเป็นองค์ชายโตที่สุด เด็กก็ออกจะเกรงใจท่าน พากันมากราบรูปเท้าบนกระดานนั้น พอกราบเสร็จท่านก็หัวเราะใหญ่ บอกว่า "รอยตีนเราเอง" คราวนี้เด็กเดือด เหมือนผึ้งแตกรัง ไล่หยิกไล่ต่อยตลุมบอน ท่านวิเศษต้องวิ่งหนี แต่ไม่พ้น ต้องปีนหน้าต่างขึ้นไปสูง จนเด็กเอาตัวไม่ถึง

นี่แหละเขาว่าเด็กไม่เดียงสา เขาหลอกก็เชื่อเขาได้ หน้าไม่อายด้วยเด็กขี้เกียจนั่งคอย ท่านลงมาจากหน้าต่าง เพราะอดเล่น เลยพากันไปซนต่อไป ท่านวิเศษจึงลงมาได้ แล้วก็ลืมกันไปหมด ภาษาเด็ก ๆ

ตอนสวดมนต์

ทุก ๆ เวลาค่ำ ราว ๑๙.๐๐ น. จวนเข้านอน ทุกคนจะต้องสวดมนต์โดยการนำของ ม.จ. หญิงภานีอนงค์ ทวีวงศ์ (ชื่อเล่นแจ๊ด) อาวุโสเท่า ๆ

ท่านวิเศษ ท่านเป็นองค์ธรรมะธรรมโม สอนให้เด็กสวดมนต์ก่อนนอน เด็กก็ช่างดีกะไร เวลาอื่นนั่งไม่ติด แต่ตอนสวดมนต์นั่งพับเพียบพนมมือเป็นกลุ่ม ไม่ใช่เป็นแถว คือนั่งติดกันเป็นกลุ่ม โปรดเข้าใจว่าเด็กเหล่านี้ยังไว้หัวจุกกันทั้งนั้น ยังอยู่ในวัยเด็ก ท่านสมภาร ม.จ. แจ๊ดก็ขึ้นต้นด้วย *นโมตัสสะ* ว่าตามท่านจนจบ *นโม* รับศีลด้วย แล้วก็ว่า *อิติปิโสภควา* แล้วก็มาถึงบท *สวากขาโต* แล้วมี *ยันทุนนิมิตัง* ตอนนี้เด็กไหวตัว ทีแรกนั่งเรียบร้อย ไหวไปไหวมา แล้วก็ยิ้ม แล้วก็แลดูกัน บ้างก็กะซิบ *สวา* แปลว่ากินอย่างตระกละตระกราม *ขาโต* ก็ไม่รู้ว่าขาอะไร เลยกะซิบกะซาบกัน เอามือพนมปิดปากกลัวท่านสมภารจะกริ้ว ความจริงแล้วต้องนับว่าเด็กรู้กาละเทศะดี เวลาเคร่งก็เอาจริงเอาจัง และท่านสมภารก็ไม่ย่อท้อ สอนให้ทุกคืน แต่ไม่ทราบกี่วันไม่ได้นับ เด็กไหนฉลาดมากก็จำเร็ว กลางคืนก่อนนอนก็กราบหมอนอย่างครูสอน ไม่มีใครละเมิดพระธรรมวินัย สมเป็นลูกผู้มีสกุล ไม่มีเหตุการอะไรเกิดขึ้น อยู่กันเป็นสุข สนุกทุกวัน วัยนี้เป็นวัยบรมสุขจริง ไม่มีภาระผูกพันอะไรทั้งสิ้น กิน เรียน นอน เล่น เท่านั้นเอง

เกร็ดเรื่องฝึกหัดทำดอกไม้

นี่ก็เป็นพระมหากรุณาของสมเด็จพระราชทานให้แก่เด็กชนทั้งหลาย คือวิชาทำดอกไม้สด ดอกไม้แห้ง ดอกไม้แช่เป็นสีต่าง ๆ ดอกไม้เย็บพวงมาลัย เป็นต้น เด็กชนที่เป็นหญิง จะถูกส่งตัวไปให้ช่างผีมือฝึก ชื่อ ม.ร.ว. หญิงบังอร ครั้งโน้นไม่มีนามสกุล เธอชรามากแล้ว ตามความคิดเด็ก ก็คงเข้าไป ๕๐ ปี แต่คงไม่ถึง หย่อนนิดหน่อย ภูมิรู้เธอสูง สามารถอ่านแบบลวดลายทุกอย่าง ที่ห้องช่างเขียน (ศิลปากรสมัยโน้น) ประดิษฐ์ขึ้น

ห้องช่างเขียนนี้อยู่ในบริเวณพระราชวังฝ่ายใน แต่กั้นเป็นฝ่ายหน้าไว้ ให้ผู้ติดต่อราชการไปมาสะดวก ห้องช่างเขียนนี้ทำการช่างทองและเพชรด้วย ซ่อมแซมเครื่องรูปพรรณสิ่งหักหลุด เป็นต้น

เข้าใจว่าช่างเอกจะเป็นสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้ทรงออกแบบ แล้วส่งเข้าไปเทียบสีในวัง ทีนี้เป็นหน้าที่คุณบังอร จะเลือกเอาดอกสีอะไรบ้าง ให้เหมาะสม แล้วเธอก็ให้เจ้าจอมบั๋ม มาลากุล มีหนังสือเวียน ขอดอกไม้ตามบ้านท่านผู้หญิง คุณหญิง และผู้จงรักภักดี ให้นำมาตามวันเวลากำหนดให้

ถึงวันที่จะต้องไปฝึก วันนั้นคือก่อนถึงวันเฉลิมพระชนพรรษาราว ๓ วัน เป็นเดือนพฤศจิกายน วันที่ ๑๒ (ไม่แน่ เดาเอา จำไม่ได้) คนใช้ก็มาเรียกให้เด็ก ๆ ไปหาคุณบังอร หัวหน้าทั้งหมดที่อยู่ต้องไป บางคนลาไปบ้านเพราะหยุดเรียน ผู้เขียนไม่มีบ้านจะไป ไม่มีพ่อแม่มารับ ก็อยู่ไปกับคนที่ไม่มีใครมารับ

คุณบังอรเธอบอกว่า ไปเอาดอกพุดมาตัดก้านไป ดอกไม้กองอยู่นั่น เราได้แจกตะไกรเล็กคนละอัน ล้อมวงกันตัด หัวหน้ากำชับให้ตัดเสมอ ๆ ร้อยตาข่าย จะได้สวย ถึงเวลารับประทาน ก็ปล่อยไป แต่สั่งว่าถ้าไปแล้วให้กลับมาทำต่อ อีตอนต่อนี่ ใครจะต่อสั้นต่อยาว แล้วแต่นิสัย คนซื่อก็กลับเข้าที่ในเวลาพอสมควร ที่โฉเกเฉโกก็ตีกินเสียครึ่งค่อนเวลา บ้างก็ไปหลับ เห็นจะเหนื่อย เพราะนั่งนิ่ง ๆ ใคร ๆ เขาเหนื่อยเพราะซน นี่เหนื่อยเพราะนิ่ง แต่ก็ไม่มีใครเกี่ยง ใครว่า ทำมาก ทำน้อย แสดงว่ามีนิสัยใจกว้างกันโดยมาก

การทำดอกไม้ที่เป็นครั้งสำคัญที่สุดรายหนึ่งคือทำม่านพระแท่นมณฑล มีม่าน จำได้ว่าสี่ผืน พระแท่นมีสี่เสา มีหลังคา ตาข่ายติดรอบพระแท่นหรือที่ฐาน มารวบที่เหนือโคนเสา เหมือนเมรุ ผูกด้วยพวงมาลัยร้อย มีภู่สีต่าง ๆ ดอกบานไม่รู้โรย สลับสีกันสวยมาก ตาข่ายนั้นทำตีต่างว่าเป็นลูกไม้ผ้า ไม่ใช่ลูกไม้กิน แล้วก็ต้องประดับตามสีที่ช่างเขียนส่งมาให้ ตอนนี้มันยากเกินเด็กไปแล้ว ยกตัวอย่างเช่นภาพพญานาค งูใหญ่ตามปี ก็จะต้องสลับสีเกล็ดพญานาค ผู้ใหญ่เขาเย็บ เราไม่เกี่ยว ติดแตะจนเป็นภาพสวยงามมาก คิดดูเถิด มันปะดักปะเดิดแค่ไหน คิดแล้วเหนื่อย ของเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเมฆลอยฟ้า ก็ต้องทำ น่าดูมาก เป็นที่ตื่นเต้น ถ้าพระเจ้าอยู่หัวทรงชมและเสด็จขึ้นแล้ว คนมาชมกันแน่น ถ้าทรงชม คุณบังอรจะได้รางวัล ๔๐ บาท เธอเหนื่อยจริง ๆ ทำกันหลายมือ มันก็ผิดบ้าง ต้องแก้กันไป ผู้ใหญ่ตาโบ๋ตาม ๆ กัน ส่วนเด็กตัดก้านพุดให้เขาแล้ว ปลิดก้านมะลิเป็นกองพะเนิน สำหรับร้อยมาลัย แต่คงจะไม่พะเนินเท่าไร เด็กขี้เกียจก็ว่ามันยาก แล้วยังมีงานง่าย ๆ ให้ทำอีก คือมัดดอกเข็มสีต่าง ๆ เป็นกะจุก ๆ บานไม่รู้โรย ใบเล็บครุฑเขียว ล้วนต้องมัดเป็นกะจุกทั้งนั้น สำหรับจัดพานวางรอบพระแท่น ที่มัดแน่นก็มี แต่ไม่เห็นผู้จัดว่า มันลุ่ยเขาก็ยัด ๆ เข้าไปได้ เป็นอันว่า ได้วิชา ๓ อย่าง ตัดก้านพุด ปลิดก้านมะลิ มัดใบเล็บครุฑ บานไม่รู้โรย และดอกเข็ม พอสัญญาณเลิก พากันขว้างตะไกร ด้ายกลุ่ม ไว้ทั่วไป หมกใบไม้บ้าง ยักษ์ยิ้มแกเป็นคนเก็บรักษาก็มารวบรวมสมบัติของแกไป ถึงแกจะต่อว่าก็ไม่ได้ยิน แจ้นไปหมดแล้ว

เรื่องของนายวอ

นายวอเป็นเจ้าหน้าที่ผลิตผ้าไตร ใช้ในงานพระราชกุศลในพระมหาราชวัง ไม่ซื้อทำเอง แดนของนายวอคือ ท้องพระโรงของพระที่นั่งจักรพรรดิ์ ซึ่งทอดทิ้งจนโทรมมาก แต่กว้างขวางจนทำเป็นโรงอุตสาหกรรมย้อมผ้าไตรได้พอเพียงใช้ในราชการ แลตอนหนึ่งเป็นทางเดินผ่านทะลุไปสวนเต่า (สวนศิวาลัย) ได้ เครื่องประกอบมีตู้โบราณ ๑๐ ใบ ใหญ่โต จุไตรเป็นร้อย ๆ ได้ เมื่อผู้เขียนเข้าไปอยู่ในวังใหม่ ๆ เพื่อนเล่าให้ฟังว่าสมเด็จเคยเอา ม.ร.ว. ชั้น ชยางกูร ไปฝากขังในตู้ เพราะเธอเก่งกาจซุกซนมาก ซ้ำเธอไม่ค่อยรับผิด จึงทรงกริ้วมาก แต่นั้นมาเด็กก็กลัวนายวอกัน เป็นที่ ๒ คุณท้าววรจันทร์ เพราะแกมีตู้ขังหลายตู้ คุณชั้นก็เข็ดเลย จนกลับไปวังเสด็จปู่ของเธอ (ในกรมราชศักดิ์) แต่เธอยังมีพยศเหลืออยู่บ้าง อวดว่าไม่กลัวเท่าใดแล้ว

นายวอนั้น เด็กผ่านสะดวกกว่าคุณท้าววรจันทร์ เพราะแกนั่งคุมงานอยู่ไกลมาก ทั้งแกก็แก่แลอ้วน คงไล่เราไม่ทัน เว้นแต่เคราะห์หามยามร้ายถูกจับได้คงจะโดนเข้าตู้ เพราะไม่ใช่ที่เล่น แต่บางเวลาเราจะต้องเผชิญกับแก คือผู้เขียนชอบอ่านหนังสือวงศ์ ๆ จักร ๆ เขาเรียกอย่างนั้น คือเรื่อง *อิเหนา พระอภัยมณี ลักษณวงศ์ ไชยเชษฐ์* เป็นต้น นายวอแกมีให้เช่าแยะเทียว หลายสิบเรื่อง ค่าเช่าเล่มละ ๑ อัฐ อ่านหมดมาเอาไปต่อได้เรื่องหนึ่ง ๆ จุถึง ๔๐ กว่าเล่ม ความที่ชอบกัน สู้ชักเงินเดือนไปเช่า อดขนมเอาบ้าง อย่าทำขาด จะต้องปรับ หนังสือแกก็ไม่ใช่ใหม่ เก่าก็มี จะไปเถียงแกว่ามันเปื่อยก็กลัว เลยยอมเสีย เราไม่ได้อ่านคนเดียว เสียเปรียบเพราะเป็นเด็ก

เมื่อตกลงจะเช่าก็เกิดปัญหา ใครจะรับอาสาไปเผชิญหน้ากับแก เงียบกัน ผู้เขียนเที่ยวชาวเสียงวุ่น ก็ขยาดกันหมด ผู้เขียนตกที่นั่ง (หม่อมเสนีย์) ก็ไม่สำเร็จลง ต้องหนีไปหาคุณชั้น เพราะเธออวดไว้ว่าไม่กลัวนายวอ ยอเธอว่าเธอเก่ง คนอื่นขี้ขลาดทั้งนั้น เธอไม่กลัวไปกับฉันไหมล่ะ ฉันไปเป็นเพื่อนด้วย คุณชั้นโดนยอก็ตกลง จัดแจงนับอัฐกัน ๑๐ อัฐ ผู้เขียนต้องออกก่อน เพราะทุกคนกินไอศครีมยายแตนหมด เดือนละบาท จะไปถึงไหนกัน

ตอนออกเดินทางนี่ซิชักจะรวนเรอีก แต่ตั้งใจแล้วต้องไป ผู้เบิกทางคือคุณชั้นและผู้เขียน มีผู้สนับสนุนจำพวกหนึ่ง ไม่ประสงค์ออกนาม ตามหลังมาห่าง ๆ เขาขี้ขลาด สองเราก็แฝงผ้าไตรเป็นเครื่องกำบัง กระดิบ ๆ เลียบไปตามหน้าตู้ อันน่าเกรงนั้น พอดีนายวอแกตะโกนถามว่านั่นใคร เราหัวใจแทบหยุด ตะลึงไปครู่ ๆ ก็โผล่ออกมาจากที่กำบัง คือผ้าไตร พอแกเห็นหน้า แกก็ไม่ดุ เป็นแต่ว่ามาทำไมมืด ๆ ค่ำ ๆ เราว่ามาเช่าหนังสือจ้ะ อย่างพินอบพิเทา แกไม่ยักเอ็ด เราก็เอาอัฐสิบอัฐที่กำมาแน่นจนเบียกกองไว้ที่แกนั่ง แล้วก็ไปเลือกหนังสือ ผิดถูกไม่ต้องดูกันละ วิ่งเสียไม่คิดชีวิต จนเหนื่อย ความจริงท้องพระโรงก็อยู่ใกล้ห้องหม่อมเจ้า แต่การเข้าออก มันซอกแซก วิ่งจนเหนื่อย

พระที่นั่งองค์นี้ ที่สมเด็จพระภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตน์ประสูติ ปรับปรุงใหม่ในรัชกาลที่ ๖ แลสวรรคตในพระที่นั่งองค์นี้แหละ ปัญหามันมีมาก (เท่า ๆ กับตั้งรัฐบาล) ใครจะเป็นคนอ่านให้ฟังคนแรก มีเล่มที่ ๑–๑๐ หลายคนไม่สนใจจะเป็นผู้อ่านดัง ๆ ให้ฟังทั่วกัน แต่ชอบฟังคนอื่นอ่าน ตกลงผู้เขียนอ่านก่อน ซื้อรำคาญ จบสองเล่มก็พอดีถึงเวลาสวดมนต์เข้านอน

ผู้เขียนจบไป ๒ เล่ม ให้คนอื่นอ่านบ้างวันต่อไป คราวนี้ไม่มีใครเกี่ยง เพราะออกรสสนุกกัน อยากฟังต่อกัน ทำปรองดองกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน สามัคคีกันราบรื่น ไม่มีข้อโต้เถียงกัน แสดงว่ามีอุดมคติสูง แม้จะเป็นเด็กซุกซนเหลือคะเน ถึงคราวรวมกันเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ก็ได้สำเร็จดังประสงค์ บางคนก็ไม่อ่านแต่ฟังก็ไม่มีใครว่า สุดแต่ให้มีคนอ่าน ใครจะฟังหรือไม่ฟังก็ไม่มีกระแหนะกระแหนกัน จนหนังสือนายวอหมดชุด ขาดบ้างหายบ้าง แกก็ไม่รู้จะไปเอากับใคร ผลที่สุดก็สูญหายไป ผู้เขียนก็ไปเมืองนอก กลับมาก็เป็นวัยรุ่น อ่านพงศาวดารจีนได้ แรกก็ติดกุกติดกักยากมาก อาศัยได้เรียน *มูลบท* มาจบราว ๗ ขวบ ผันเอาเองได้เป็น ก ก่ ก้ ก๊ ก๋ หัดอ่านเองแต่ ๗ ขวบ ผันเอาเองทีละคำจนเข้าใจเรื่อง *ซิยินกุ้ย* ได้ งู ๆ ปลา ๆ มนุษย์กินจุ ชอบเพราะเขากินจุ

มูลบท ได้สอนให้ช่วยตัวเองอ่านได้เองเป็น ผู้เขียน ถ้าหมั่นเพียรเอาจริง ๆ โดยมากต้องเร่ร่อนไปกับพ่อแม่ เพราะเป็นข้าหลวงมหาดไทย ไม่มีเวลาสอนลูก การเรียนก็เร่ไปตามเขาลำเนาไพร บนหลังช้างบ้าง ทางเรือบ้าง อาศัยรักอ่านจึงพอไปได้ คุณแม่ไม่สู้ท่องเที่ยว ตอนขึ้นต้นใหม่ ๆ ขาเขียวทุกวัน ยายอ่ำแกก็ว่านะโมโตเร็ว ๆ แล้วก็ร้องไห้ แต่กวนเขาเล่นหยิกขาเขียวเป็นจ้ำ ๆ

เรื่องคุณท้าววรจันทร์

ใครไม่เคยได้ยินชื่อคุณท้าววรจันทร์เสียไป ศัพท์เด็กหมายความว่าเซ่อ ท่านผู้นี้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นเจ้าจอมมารดาของในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา พระบิดา

ของ ม.จ. ธานีนิวัต (กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร) คุณท้าวเป็นตัวเอกในเรื่อง*อิเหนา* เป็นพระเอกคืออิเหนา

เมื่อผู้เขียนได้เข้าอยู่ในวังแล้ว อายุราว ๑๐ ขวบ ท่านก็แก่แล้ว กิตติศัพท์เขาเล่าลือว่าท่านดุมาก เด็กได้ยินก็คร้ามท่านมาก เขาว่าท่านจับคนใส่ตรวนได้ เด็กเลยกลัวตัวสั่น ท่านขึ้นเผ้าได้บางเวลาเหมือนกัน ต้องยอมรับกันในพวกเด็กว่าท่านน่าเกรงขามจริง ท่าเดินของท่าน แม้แก่แล้วก็ดูออกว่าถ้าท่านเป็นสาวคงจะสวย

ถ้าวันไหนเด็กเห็นท่านผ่านห้องหม่อมเจ้า เด็กจะบอกกันว่าคุณท้าววรจันทร์มาแล้ว ห้องหม่อมเจ้าจะเงียบกริบ หยุดเสียงจ้อกแจ้กทันที เหมือนลูกไก่ได้ยินสัญญาณว่าเหยี่ยวแม่ไก่มา พากันลงนั่ง เอาบานหน้าต่างบัง ราวกับว่าท่านจะเอื้อมมือมาฉุดอย่างนางนาคพระโขนง พอท่านผ่านไปแล้ว จึงหายใจคล่อง เราเคยเห็นอยู่เป็นนิจ ว่าหม่อมเจ้าธานี ฯ เดินตามท่าน (คือคุณย่า) เสมอ ๆ ไม่มีคลาดกันเลย เด็กพิศวงว่าทำไมท่านไม่กลัวเหมือนเรา เรากลัวแทบตาย บางเวลาเราจะออกไปแดนท่าน คือ *แถวนอก* แถวพวกนี้ปลูกเป็นแถวยืด ยันขวางพระราชวัง ตะวันตกไปตะวันออกเป็นสูท มีห้องนอนชั้นบน ใต้ถุน ครัว ห้องน้ำ เฉลียง พวกข้าราชการผู้น้อยอยู่เต็ม แต่เราจะต้องผ่านตำหนักคุณท้าววรจันทร์ อีตอนนี้การเดินทางไปแถวนอกต้องชะงัก ตอนจะผ่านประตูตำหนักคุณท้าว เด็กจะหยุดปรึกษากันเป็นกลุ่ม ต้องให้สหายไปด้อมมองว่าท่านอยู่หรือเปล่า ถ้าประตูท่านปิดก็ดีไป ถ้าเปิดเป็นปัญหา ถ้าท่านหันหน้าออกก็ยากจะผ่าน ถ้าท่านหันข้างดีหน่อย ตำหนักท่านเตี้ย ประตูเปิด ท่านมองออกมา จะเห็นคนผ่านสบาย พวกให้สัญญาณ

ว่าผ่านได้ก็เตรียมตัวชู้ด คือเข้า โก่งตัว ก้มหัวแล้วก็ชู้ดไปทีละคน แล้วแต่ประโยคของใคร ทุกคนปลอดภัย พ้นแดนมฤตยู เหนื่อยแทบตาย

กลัวท่านทำไมก็ไม่รู้อีก ท่านไม่เคยมองเรา ท่านไม่เคยตาเขียวใส่เราเหมือนสมเด็จ ถ้าท่านจะมองก็กลางกระหม่อมเรานั่นแหละ เพราะท่านเดินหน้าเชิด ศีรษะตรง ก้มไม่ลงดอก บ้างหาว่าท่านผึ่งคน เด็กยิ่งกลัวใหญ่ แต่ท่านธานีเก่ง ไม่ยักกลัว ทรงดำเนินใกล้ใกล้ พวกเราหนี ไม่รู้จะไปทางไหน

— ๗ —

ไปต่างประเทศ

เตรียมตัว

ภายหลังที่สมเด็จรับสั่งเรียกตัวผู้เขียนไปบอกว่า คุณแม่ให้ส่งตัวตามไปต่างประเทศแล้ว ๒–๓ วัน สมเด็จก็ทรงพระกรุณา จัดหาเสื้อผ้าประทาน รับสั่งให้ไปตามช่างตัดเสื้อประจำพระองค์จากห้องแบดแมน (Bad Man) แปลว่าคนไม่ดี มาวัดตัว และจัดเย็บเหมาเสร็จ พอเสร็จเรียบร้อย ช่างก็นำเข้ามาถวายถึงในวัง เจ้าของไม่ได้เห็นเสื้อผ้าจนวันรุ่งขึ้นจะออกเดินทาง ไม่มีการลองใส่หรือแก้กันเลย รับสั่งให้เอามาไว้ให้ที่ห้องหม่อมเจ้า

คืนนั้นกินข้าวปลากันแล้ว ทุกคนก็อยากจะเห็นของในหีบใหญ่นั้น รวมทั้งเจ้าของด้วย เด็ก ๆ รุมล้อมหีบเสื้อผ้ากันอยู่ เจ้าของฉวยก่อนตอนบน ๆ ได้เสื้อเรียกว่าบล๊าวส์ สีชมภูจุดดำ สวยมาก ๑ ตัว แล้วก็บล๊าวส์ แพรสีนวล ๑ ตัว ทีนี้ไม่ทันใจผู้ดู ลงฉวยกันคนละตัวสองตัว ได้กระโปรงสีน้ำเงินแก่ เป็นผ้าเสิร์ชหนาหน่อย ๑ ตัว เสื้อนอน ๔ ตัว กระโปรงชั้นใน (เปดติโค้ด) ๔ ตัว พื้นขาวดอกเล็ก ๆ สีชมภู ฟ้า เหลือง และเขียว สีละตัว สวยมาก กางเกงในสวยมาก ราว ๒–๓ ตัว เสื้อใน ๔ ตัว เอาออกมากองนอกหีบ ของอื่นก็มี เช่น หวี แปรง ๆ ผม น้ำอบโอเดอโคโลญ ผ้าเช็ดตัว ผ้าเช็ดหน้าเล็ก แต่ไม่มีใครแยแส อ้อ ยังมีของเด็กไม่รู้จักคือ สเตย์ (Stay) เด็กเขาไม่ใส่กัน แต่ทำไมช่างตัดเสื้อทำมาให้ก็ไม่ทราบ รื้อดูหมดแล้ว คุณขจรเธออยากได้บล๊าวส์ตัวสีชมภูจุดเม็ดพริกไทย

ดำ แต่เจ้าของบอกปัดว่ามีเสื้อ ๒ ตัวเท่านั้น จะให้ยังไง เธอต่อว่าว่าเสียแรงรักกัน ขอของอย่างเดียวไม่ให้ ถ้าไม่ใช่เป็นคราวจะจากกันในวันพรุ่งนี้แล้ว เธอคงจะโกรธมาก ดูกันอิ่มแล้วผู้เขียนก็เก็บของลงหีบ พวกลิงไปไหนต่อไหนกันหมด การเก็บคงไม่เรียบร้อยเท่าใด เพราะปิดฝาหีบไม่ลง เจ้าของเลยทิ้งอ้าไว้อย่างนั้น ไม่เห็นเดือดร้อน เร่ไปยุคุณขจร ท้ามวยกับคุณวาศดีกว่า คืนนั้นตื่นเต้นกันหน่อย คงจะไม่มีใครสนใจว่าคุณอู๊ดจะไปนอนเคียงข้างใคร หนึ่งยามก็หลับกันหมด

ตื่นเช้าเห็นหีบปิดเรียบร้อย ไม่ทราบว่าใครปิดให้ จะอำลาใครบ้างจำไม่ได้ พอราวสัก ๔ โมงกว่า ๆ (เวลาเดี๋ยวนี้ ๑๐ น.) คุณชม พี่เลี้ยงเอกก็มาบอกให้แต่งตัว จะพาไปบ้านเจ้าคุณวิสุทธิ์ (สุริยศักดิ์) มรว. เปียมาลากุล (ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ) เวลานั้นว่ากระทรวงธรรมการสมเด็จฝากเธอให้จัดส่งจนถึงพ่อแม่ ที่บ้านเจ้าคุณวิสุทธิ์ ได้พบมิสเตอร์จอห์นสัน สังกัดกระทรวงธรรมการ เป็นที่ปรึกษากระทรวง และเป็นผู้ดูแลผู้เขียน ระหว่างเดินทางโดยเรือกลไฟ ชื่อเรือเดลี่ ไปสิงคโปร์

ผู้เขียนเสียใจบ้าง ตอนไปลาคุณจงขวาที่วัง (เจ้าพระยาธรรมา) ก่อนลงเรือ จำไม่ได้ว่าได้ทูลลาสมเด็จ เพราะตอนที่คุณชมพาไปบ้านเจ้าคุณวิสุทธิ์นั้น สมเด็จยังทรงบรรทมอยู่ เราลงเรือที่ท่าช้างวังหน้า จะถูกหรือผิดก็ไม่ทราบ จำไม่ถนัด

เริ่มเดินทาง

เรือจอดอยู่กลางน้ำ มิสเตอร์จอห์นสันใจดีมาก กัปตันก็ใจดีมาก พูดภาษาไทยได้ดีพอเข้าใจ หน้าตามิสเตอร์จอห์นสันหล่อมาก ยังหนุ่ม ๆ ราว ๓๐ กว่า กัปตันมีอายุ ลงพุงแล้ว แต่ไม่ถึงพลุ้ย กัปตันชวนคุยต่าง ๆ

คงจะกลัวเด็กเหงา ให้หนูของเล่น ๑ ตัว เหมือนหนูจริง แกเอามาเกาะที่เสื้อ ผู้เขียนสะดุ้ง คิดว่าหนูจริง มันมีขอใต้ท้อง เกี่ยวกับเสื้อผ้าติดเหมือนหนูตาย ผู้เขียนไม่ตื่นทะเลเท่าใด เพราะเมื่อ ๘ ขวบ ไปอยู่บางปลาสร้อย พ่อไปเป็นเจ้าเมืองอยู่ ๘ เดือน จึงกลับ ๙ ขวบก็เข้าวัง สมุดวาดรูปหีบสีผู้เขียนมี ในกรมหมื่นปราบประทานให้ ผู้เขียนไม่เหงา ชอบดูปลานกกระจอกมันบินเข้าเรือเวลาคลื่นซัด ปลาโลมาตัวโต ๆ น่ากลัว แต่เขาว่ามันใจดี ช่วยคนตกน้ำ เลยไม่ค่อยกลัวมัน ราว ๕ วันก็ถึงสิงคโปร์ แรกเห็นโฉมหน้าที่เรียกว่าเตะตา เมื่อถึงท่าเรือ คือเห็นเรือใบนับไม่ถ้วน อยู่ริมฝั่ง ยาวยืด บ้างก็กางใบ บ้างก็ม้วน แต่เรือกลไฟไม่เห็น จำไม่ได้แน่น่าจะมี เรือใบยังจำได้ แต่เรือกลไฟจำไม่ได้ มิสเตอร์จอห์นสันบอกว่าต้องค้างในเรือ ๑ หรือ ๒ คืน คอยเรือไฟใหญ่มารับไปต่อไป ตกลงค้างในเรือคืนนั้น

เช้าขึ้นรับประทานอาหารเช้าแล้ว มิสเตอร์จอห์นสันพาขึ้นบก ไม่มีเงินติดตัวสักเก๊เดียว มิสเตอร์จอห์นสันแกใจดี แกว่าจะซื้ออะไรก็ได้ แกจะให้ ผู้เขียนก็เอา ซื้อพัดญี่ปุ่นเล็ก ๆ ๒ อัน ร้านก็ไม่ผิดกับร้านเล็ก ๆ ในเมืองเรา ไม่โอ่โถงอะไร นี่พูดถึงที่ใกล้ ๆ ท่าเรือ แม้ที่ทำงานของรัฐบาลก็ขนาดอำเภอชั้นนอกของเรา ผู้เขียนกับมิสเตอร์จอห์นสันเดินซื้อของเล็กน้อย โดยมิสเตอร์จอห์นสันซื้อให้ หอบของมาเกือบถึงสะพานข้ามไปเรือ เกิดลืมพัด ๒ เล่มหายไป มิสเตอร์จอห์นสันแกใจดี กลับไปดูตามร้านก็ไม่มี ตกลงว่าหาย พอเดินมาถึงสะพาน ตอนที่รู้ว่าพัดหาย ก็เกิดได้พัดมา ผู้เขียนหนีบรักแร้ไว้แล้วลืม ถ้ามิสเตอร์จอห์นสันเป็นคนขี้โมโห ผู้เขียน ถ้าจะโดนเขกหัวแน่ เดินหากันเกือบตาย แต่มิสเตอร์จอห์นสันกลับ

หัวเราะก๊ากใหญ่ เอามือตบหัว บอกว่าไม่เป็นไร ไม่ต้องกลัว แล้วก็พาลงเรือ ผู้เขียนรู้สึกรักมิสเตอร์จอห์นสันมากทีเดียว พอรับประทานอาหารกลางวันแล้ว ยังชวนไปดูสวนสาธารณะอีก เรากลับขึ้นบกไปที่ทำการ ซึ่งอยู่ใกล้ท่าเรือมาก มิสเตอร์จอห์นสันทำธุรกิจแล้ว เราไปหารถ จะออกนอกเมือง เห็นมีรถเจ๊กเรานี่เอง มี ๒ ล้อ คนลาก จอดอยู่หลายคัน ผู้เขียนเห็นแล้วเศร้าแลตกใจ ตาคนลากรถไม่มีผ้านุ่งเลย มีผ้ากว้างสักคืบครึ่ง แขวนข้างหน้า ข้างหลังไม่มี ใจผู้เขียนเวลานั้นรู้สึกชอบกล อายแทน สงสารด้วย คิดว่าคงจนมาก ไม่ชอบภาพด้วย จะบอกไม่ไปก็เกรงใจมิสเตอร์จอห์นสัน หรี่หูหรี่ตาขึ้นไปบนรถกับมิสเตอร์จอห์นสัน ทั้งบอกให้เอาม่านลงเสีย มิสเตอร์จอห์นสันรู้ที หัวเราะใหญ่ เอาม่านลงให้ ค่อยสบายใจ ถามว่าเขาจน ๆ ไม่มีผ้าผ่อนนุ่ง นึกเวทนาตลอดทาง เข้าไปในสวน เห็นต้นชบา ต้นเงาะ ดกมาก นอกนั้นจำไม่ได้ เพราะจวนหมดเวลา ต้องกลับ หนทางไกลด้วย ม่านรถคงเอาลงตามเดิม

พอมาถึงท่าเรือ เห็นเรือลำใหญ่ ราวกับบ้าน มาเทียบกับเรือเรา เรือเราดูเล็กกว่าเขาราว ๒ เท่า ผู้เขียนตื่นเต้นมากทีเดียว ดีใจว่าจะได้ขึ้นอยู่บนเรือใหญ่นั้น พอถึงเรือ รีบขนของไปเรือใหญ่ ที่จอดติด ๆ กันอยู่แล้ว ขนสินค้าเสร็จ ตอนเรือออก จำไม่ได้ คงจะนอนหลับ แหม พอออกทะเลใหญ่ คือมหาสมุทรอินเดีย ตอนนี้เรือโยนใหญ่ ผู้เขียนสนุกเหมือนโล้ชิงช้า ผลักไปสูงแล้วปล่อย คลื่นแต่ละลูกโตเท่าบ้าน ใหญ่โตกว่าก็มี ผู้เขียนไม่กลัว ชอบตอนมันยกหัวแล้วปักดิ่งลงไป พลิกไปพลิกมาแล้วก็ชะเง้อหัวขึ้น ปักลง ดูทำให้เรือไปเร็วกว่าอีกด้วย น้ำก็แตกกระจายเป็นฟองขาวไป

เราออกเดินทางต่อไป มุ่งอ่าวปีนัง เข้าใจว่า ๔ ชั่วโมงก็ถึงปีนัง จะไม่ถึงก็เป็นได้ เขาว่าเป็นเกาะอยู่ใต้ธงอังกฤษ ไม่ค่อยแปลกตา เหมือนบ้านนอกบ้านเรา ไม่ได้เข้าเมือง ไม่ทราบว่าดีเลวอย่างไร ทั้งดูเหมือนไม่ได้จอดนานด้วย จำไม่ได้ว่านานเท่าไร ผู้เขียนได้ไปเรือใหญ่โตเท่าบ้านสบายใจมาก ดูเขาเอาสินค้าขึ้น เสียงดังสนั่น ที่เอาลงก็มี ไม่ใคร่สนใจวาดรูประบายสีเล่น ผู้โดยสารขึ้นเรือมาราว ๆ ๓ หรือ ๔ คน เป็นหญิงสาวหน้าตาดีคนหนึ่ง ผู้ชายค่อนข้างมีอายุ ๑ คน ผู้หญิงมีอายุ ๒ คน

ลืมเล่าว่ามีหญิงชาวอังกฤษคนหนึ่ง ชื่อมิสเดลี่ ไม่สาวแล้ว สาวทึมทึก แกป่วยเป็นไข้ หัวโกร๋นเลย ไม่สวยแต่ใจดี แกชอบเลี้ยงผู้เขียนดูแลทุกข์สุข ช่วยมิสเตอร์จอห์นสัน เย็นช่วยแต่งตัวให้ เพราะถ้าไม่ช่วยผู้เขียนคงแต่งตัวประหลาด ๆ เป็นแน่ เพราะวันหนึ่งผู้เขียนเบื่อกระโปรงสีน้ำเงินแก่ซึ่งมีตัวเดียว ใส่ทุกวัน เลยเอาเปดติโค้ตนุ่งขึ้นไปบนดาดฟ้าเพราะมันสวย พื้นขาวดอกสีเล็ก ๆ น่ารักมาก ผู้เขียนไม่รู้ ไม่มีใครบอกว่าต้องใส่กับอะไร แต่งตามใจชอบ พวกผู้โดยสารทั้งสาวและแก่ ต่างยิ้มแล้วแลดูมิสเตอร์จอห์นสัน เวลานั้นมิสเตอร์จอห์นสันทั้งหนุ่ม หล่อและเป็นโสด ชักจะหน้าแดง จึงเดินไปหามิสเดลี่ กระซิบให้ดู มิสเดลี่ต้องจับตัวไปจัดการให้ถอดออกเปลี่ยน ผู้เขียนไม่ทุกข์ร้อน ถอดก็ถอด ไม่รู้เรื่อง คงจะทำความกังวลให้มิสเตอร์จอห์นสันมิใช่น้อย แต่แกก็ยังคงปราณีขึ้นบกก็ซื้อของกินของเล่นให้อีก ปีนังก็เหมือนบ้านนอกเมืองเรา

เราออกจากปีนังเมื่อไรไม่ทราบ ตื่นเช้าก็ออกทะเลลึกแล้ว ห้องที่ผู้เขียนอยู่ในเรือ (Cabin) เล็กมาก จึงอยู่ได้คนเดียว จะข้ามไปเมืองท่า

โคลัมโบ ขึ้นกับเกาะอังกฤษ ไม่ช้าเท่าไรก็ถึงเกาะลังกา เมืองท่าชื่อโคลัมโบ ไม่ห่างจากอินเดียเท่าไรนัก

เมืองนี้แปลกมากกว่าเมืองท่าอื่น ๆ คือ มีเขื่อนกั้นน้ำทะเล จะเปรียบก็เหมือนโป๊ะจับปลา มีช่องว่างไว้ให้เรือเข้าไปอาศัยบังคลื่นลม โป๊ะนี้ทำด้วยหินและปูน เหมือนทำกำแพง เรือเดินทะเลใหญ่เท่าที่ผู้เขียนโดยสารมาจะเข้าไปจอดได้หลายลำ กำแพงเขื่อนนี้คงจะหนาแลทนมาก จึงสามารถต้านคลื่นใหญ่ ๆ ได้ เรือเดินทะเลผ่านมา จะได้ยินเหมือนเสียงปืนใหญ่ยิงดังปึ่ง ๆ ๆ ๆ ไม่ขาดสาย นั่นคือเสียงคลื่นกระทบกำแพง เมื่อใกล้เข้ามาอีก ก็จะเห็นน้ำทะลุ พุขึ้นมาเหมือนน้ำพุสูงหลายเมตร ตลอดแนวกำแพง น่าดูมาก ลองนึกดูว่าถ้าไม่มีกำแพงกั้นไว้ เรือจะจอดสะดวกได้อย่างไร บ้างก็คงจะเกาะสมอ โซ่ขาดปะทะกัน เขาจึงต้องทำอย่างนี้ บัดนี้ก็ล่วงเลยมาถึง ๗๒ ปี กำแพงนั้นจะคงอยู่หรือไม่ก็ไม่ทราบ เห็นตั้งแต่อายุ ๑๒ บัดนี้ ๘๔ แล้ว ก็จำได้เพียงเวลานอนในเรือ เวลาจอดในโป๊ะหินนี้ จะไม่หลับสนิทเลย เพราะเสียงคลื่นนอกโป๊ะ ผู้ไม่เคยชินจะรำคาญที่สุด แม้เด็กก็เดือดร้อน อยากให้พ้นไปเร็ว ๆ

มีสิ่งน่าเล่าสู่ให้ฟังอีกอย่าง ในโป๊ะหินนี้ กว้างใหญ่ คิดว่าจะจุเรือขนาดใหญ่ที่สุดสัก ๑๐๐ ลำ ตามการคาดของเด็กซนนี้ ตอนเรือทอดสมอแล้ว มีเรือเล็ก ๆ ขนาดเรือพระท่านออกบิณฑบาตร รูปร่างแปลกดี เป็นเรือคู่ คู่ของเรือคือไม้ท่อน เกลาคล้ายกระสวยเขาทอผ้าแต่โบราณ เล็กกว่าเรือพี่ จะเรียกว่าเรือพี่น้องก็ได้ เชื่อมโยงกับเรือพี่ โดยมีไม้กลม ๆ ยาวประมาณ ๑ เมตร ตีโยงไปต่อกับข้างเรือพี่ มีน้องประคองไว้ เขาว่ากันล่ม นั่งคนเดียว พายออกมาที่เรือเรา แล้วก็ร้องได ๆ ๆ ผู้เขียนถามมิสเตอร์

จอห์นสันว่าเขาว่าอะไร แกบอกว่าดำน้ำ ถ้าเราเอาอัฐโยนลงไปอันละ ๑ เพนนี เงินอังกฤษ หรือครึ่งเพนนี เด็กชาวเรือก็จะโดดน้ำดำดิ่งลงไปเอาได้ ใส่ปากไว้แล้วก็มาขอได ๆ อีก ผู้เขียนไม่มีอัฐติดตัวเลย มิสเตอร์จอห์นสันให้ตั้งแยะ ผู้เขียนสนุกใหญ่ โยนทีละเพนนี แล้วมองตามคนดำเห็นจนตะครุบเอาอัฐได้ สนุกมาก หมดอัฐถึงได้หยุด มิสเตอร์จอห์นสันตามใจ ไม่อั้นเลย ประหลาดว่าน้ำใส เห็นชัด ถ้าฉลามมา จะกิน ก็หนีทัน แต่ไม่มี

ยังมีเรื่องขำอีกบทหนึ่ง มีคนโดยสารผัวเมีย มีลูกน้อยอายุราว ๓ ขวบหนึ่งคน เด็กนั้นไม่ยอมขึ้นเรือใหญ่ ร้องจ้า ๆ ด่าพ่อล่อแม่ "God damm Papa" "God damm Mama" ตลอดเวลา ดิ้นพ่อแทบอุ้มไม่ติด พ่อไม่ยอม อุ้มขึ้นเรือจนได้ พอขึ้นเรือแล้วก็ร้องด่าตลอดเวลา พ่อปลอบก็ไม่ยอมหยุด พ่อเลยตีให้ฉาดที่ก้น แทนที่จะเพลาเสียงลง กลับแผดใหญ่ แม่ก็ยังไม่แก่ พ่อก็หนุ่มใหญ่ แม่หน้าแดง พ่อก็หน้าแดง เรือก็จวนถึงเวลาออก พ่อปรามไม่อยู่ ต้องวิ่งลงเรือไป มียายพี่เลี้ยงเป็นเจ๊ก เด็กเรียกอายะมาด้วย แกขนของอยู่ พอเสร็จแกก็มา เด็กถึงหยุด พอดีผู้เขียนไปดู เด็กทำท่าจะด่าอีก ผู้เขียนต้องถอยไปห่าง ๆ และพยายามพูดด้วย อายะก็ปลอบจนอารมณ์ดี ยอมให้ผู้เขียนเข้าใกล้ ผู้เขียนประจบ อยากให้เด็กรัก วิ่งไปเอานาฬิกาพกเรือนทองของมิสเตอร์จอห์นสันมาให้ เด็กฟังเสียงดังติ๊ก ๆ ๆ ผู้ชายสมัยนั้นเขาแขวนนาฬิกาพก ถ้าเป็นฝรั่งมีสายสร้อยทองติด มีแหนบหนีบกับเสื้อกั๊กข้างหนึ่ง ตัวนาฬิกาใส่กระเป๋าเสื้อกั๊กอีกข้างหนึ่ง มีเสื้อนอกสวมเปิดอกหน่อย เพื่ออวดนาฬิกา คนมีเงินใช้นาฬิกาทอง จะถูกแพงก็ที่เนื้อทองเท่านั้น ผลสุดท้ายหนูชาลีก็ญาติดีกับผู้เขียน มันจะกินข้าวก็ต้อง

กินด้วยกัน อร่อยดีเสียด้วย มีข้าวกับเนื้อสันทอด หั่นวางบนข้าว มีน้ำเกรวี่ราดโชก กินบนดาดฟ้า ไม่ต้องลงไปห้องกินข้าวซึ่งอยู่ชั้นล่าง อายะก็สบาย พอไปทำธุระได้บ้าง ผู้เขียนพูดแขกได้บ้าง ๒–๓ คำ พอเข้าใจกัน ชาลีชอบเสียงนาฬิกาเดิน ต้องแขวนไว้ใต้เก้าอี้หวายยาว ชาลีนอนใต้นั้นฟังเสียงนาฬิกาเดินติ๊ก ๆ จนหลับไป ผู้เขียนเด็กโค่งก็หลับกลางกระดานไปด้วยกัน

พ้นทวีปเอเซีย

ตลอดทางข้ามมหาสมุทรอินเดีย ถึงเมืองท่าเอเดน เดินทางราว ๑๐ วันจึงข้ามพ้น มหาสมุทรนี้กว้างใหญ่มาก ไม่เห็นฝั่งเลย มีแต่น้ำกับฟ้า คลื่นก็โต ของวางบนโต๊ะบางวันกระเด็นตกหมด แตกแตนไป แต่เด็กทั้งสองดูไม่ทุกข์ร้อน ถ้าคลื่นจัด อายะก็จะพาเข้าห้อง คลื่นบางลูกก็ซัดตูมมาถึงดาดฟ้า น่ากลัวมาก ถ้าเรือล่มต้องตายหมด ไม่มีท่ารอด น่ากลัวจริง ๆ เด็กซน ๆ มีผู้ใหญ่อยู่ด้วย ก็ไม่กลัวเท่าไร ข้ามฟากนี้ไปฟากโน้นโต้คลื่นไปเรื่อย ราว ๑๐ วันจึงพ้น

ถึงเอเดน เมืองท่า จะเข้าสู่อียิปต์ ประเทศในเขตอัฟริกา มีทางลัดคือทางคลองสุเอซ ร่นเวลามาก ไปทางอ้อมนานกว่าจะถึง

ที่เอเดน ไม่น่าดูน่าแล เป็นเขาตั้งตลอดชายฝั่ง ไม่มีหาด ที่ทำการอยู่บนยอดเขา ไปมา ปีนกันย่ำแย่ ตลิ่งสูงเหมือนแม่น้ำทางเหนือของเราอย่างนั้นแหละ พวกกรรมกรก็ชอบกล ผู้เขียนเห็นแล้ว ถ้าพบที่เปลี่ยวจะต้องวิ่งหนี แขกไม่ดำอย่างลังกา อินเดีย ขาว ๆ แดง ๆ ผมแดง ตาเขียวแลดูชอบกล น่าเกลียดมาก กรรมกรต้องแบกของขึ้นไปบ้าง หามขึ้นไป

บ้าง เรือรับของก็ไม่ใหญ่เท่าเรือโป๊ะของเรา ซ้ำกินน้ำตื้น เขาไม่ยักกลัวปลาฉลาม ซึ่งว่ายเวียนรอบ ตัวโตเท่าคน โตกว่าก็มี ยาวส่วนมากราวเมตรครึ่งถึงสองเมตรครึ่ง ผู้เขียนดูอยู่บนดาดฟ้ายังกลัวแทบตาย มิสเตอร์จอห์นสันเห็นกลัวหัวเราะเยาะ ว่ามันไม่ขึ้นมากัดหรอก น่าดูและน่ากลัวด้วย ตอนมันแย่งกันกินเศษอาหาร ที่กุ๊กเขาเททางท้ายเรือ มันแย่งกันกินไล่กัดกันเอง ความที่มันมาชุมนุมแย่งกันกิน น้ำริมเรือเดือดคลั่กเลย มันแยกเขี้ยวใส่กันน่ากลัว เวลามันจะงับอาหาร มันต้องหงายท้อง เพราะปากล่างมันสั้น ถ้าไม่หงายงับไม่ติด เวลามันหงายท้อง มันอ้าปากกว้าง เห็นฟันเป็นแถว ๆ ไม่กล้านับมัน น่ากลัว ฟันขาวและแหลม ไม่รู้กี่แถว มันเบียดกันเหมือนปลาสร้อยที่ถูกโกยใส่ในกระออมหรือกระป๋องใส่น้ำ พอให้มันพลิกตัวได้ น้ำในกระป๋องก็ดังเจ๊าะ ๆ แจ๊ะ ๆ แต่ว่าปลาฉลามที่อยู่ข้างเรือนั้น มันโตเท่าคน โตกว่าก็มี เวลามันแย่งกันกิน น้ำดังซู่ซ่า เป็นฟองฟอดไปหมด

เรือรับของก็ไม่โต ซ้ำยังบรรทุกจนแปล้น้ำ ถ้าอ้ายฉลามมันจะชะเง้อมางับน่อง ก็ทำได้ แต่เขาคงจะชินกัน เขาไม่กลัว

ผู้เขียนอยากรู้ว่าที่นี่เขามีเด็กได ๆ กันไหม มิสเตอร์จอห์นสันว่ามีหนูอยากดูหรือ แกถาม ผู้เขียนอึ้ง ตัดสินใจไม่ลง นึกถึงฉลามมันแยกเขี้ยวเคี้ยวเด็ก เลยไม่กล้าบอก แกก็ถามอีกว่า ถ้ามีเด็กจะได จะอยากดูไหม ก็บอกตามตรงว่าอยากดู มิสเตอร์จอห์นสันช่างตามใจผู้เขียนเสียจริง ๆ บอกว่างั้นตกลงราคากับเด็กก่อนค่อยไปดู ผู้เขียนชักเสียว บอกว่าถ้าตกลงไป ปลามิกินเสียหรือ อย่าดีกว่า แกหัวเราะ แล้วว่าเอาเถอะน่า รับรองไม่กิน ใครเขาจะไปให้ปลากิน เขาต้องรู้ แล้วก็ควักเงินจากกระเป๋า เป็น

เหรียญทอง ๑ อัน บอกว่าให้เขาเท่านี้ เขาถึงจะไดให้ ผู้เขียนค้านว่าเอามากเท่านั้นเชียว อย่าเลย ปากก็ว่า ตีนก็เดินตามไปอีกฟากของเรือ เห็นเด็กวัยรุ่นนั่งห้อยตีนบนลูกกรงเรือคอยกระโดด ผู้เขียนไม่ทันรู้ตัว เด็กก็กระโดดลงไปพร้อมกับเหรียญทองที่มิสเตอร์จอห์นสันโยนลงไป มองเห็นถนัด เวลาเขาตะครุบเหรียญ แล้วก็รีบปีนขึ้นมาเรือ หน้าบาน ผู้เขียนน่าจะไม่ได้หายใจ ขณะเด็กดำลงไป พอปลอดภัย ปลาก็ไม่กิน รู้สึกเหนื่อยผู้ใหญ่ทางบ้านรู้เข้าคงจะว่าเอา ว่าตามใจเด็กเกินไป ไม่เข้าเรื่อง ชะดีชะร้าย เด็กมันจะเป็นลมตายเอา

กลับมาดูปลากินอาหารอีกจนอาหารหมด มันก็ยังแหวกว่ายอยู่ริม ๆ เรือ คอยอาหาร ดำผุดดำว่าย ไม่กลับท้องทะเล พอเสร็จธุระ เราก็ออกเดินทาง เข้าทะเลแดง

ทะเลแดง – คลองสุเอซ

ทะเลนี้สมชื่อคือเห็นเป็นสีแดงและร้อนจัดด้วย คลื่นไม่ใหญ่ แต่คลื่นใต้น้ำมาก ผู้ใหญ่ยังเมา เด็กซน แน่นอนเลิกซน ข้าวปลาไม่กิน ขอนอนเท่านั้น จนพ้นคลื่น จึงลุก สำหรับคนอื่น ๆ เด็กไม่มีแรงจะไปสนใจคนเมาก็คงโซเซเหมือน ๆ กัน ความจริงถ้าไม่เมา มันน่าดูมาก คลื่นไม่โต ทะเลเรียบ จำไม่ได้ว่าเข้าทะเลแดงกี่วัน คงไม่นาน ราวสัก ๒–๓ วัน จะไม่ถึงซ้ำ จำไม่ได้ตอนนี้

ทีนี้ก็จะต้องผ่านด่านสุดท้ายคือคลองสุเอซ เข้าไปแล้วทะลุออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียน คลองนี้เป็นคลองขุด นายช่างเป็นฝรั่งเศส ที่ทำการอยู่สุดคลองชื่อว่าปอร์ตเซดหรือปอร์ตซาอิด

ตอนอยู่ในคลองรำคาญจริง เรือต้องรอจังหวะ เพราะคลองแคบ เรือผ่านได้ทีละลำ เขาขุดที่เบี่ยงไว้เป็นระยะ ๆ เขาจัดให้ลำไหนเข้าเบี่ยงไหน เรือเราก็เข้าช่องเบี่ยงนั้น ให้ลำอื่นผ่าน หรือลำอื่นอาจเข้าเบี่ยงให้เราผ่าน ตอนนี้แหละโชคร้าย ต้องคอยน้านนาน ร้องก็ร้อน ข้างคลองเห็นแต่ทรายสุดหูสุดตา เห็นแขกยืนบนตลิ่งเป็นระยะ กับเจ้าอูฐยื่นคอยาว ๆ หน้ามันเหมือนคน ไม่เห็นจะมีอะไรสีเขียวที่ไหนเลย จนสุดหูสุดตา ท่านที่เคยผ่านคลองสุเอซจะจำได้บ้างหรือไม่ก็ไม่ทราบ ดีที่ไม่นานเท่าไรก็ทะลุออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เข้าเขตยุโรป

ยุโรป

เข้าทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเหมือนขึ้นสวรรค์ โอ๊ย....มันเย็นสบาย บรรยากาศสบายเหลือเกิน ยังซ้ำเรือเดินใกล้ฝั่ง ผ่านเกาะเล็กเกาะน้อย มาถึงอิตาลี กลางคืน สวย เห็นภูเขาไฟชื่อเอ็ดน่า อยู่บนเกาะซิซิลี อับแสงมากแล้ว ยังมีอีกลูกหนึ่งชื่อวิซูเวียส อยู่ในเยนัว ส่งไฟสูงมาก ผู้เขียนไม่เคยเห็นภูเขาไฟ ตื่นเต้น แสงส่งไปไกล เรือผ่านตั้งไกลยังเห็นแสง ถ้าใครบังเอิญตกลงไป เผาเลย ไม่ต้องย่าง เปลวไฟพลุ่งสูงพ้นปากหลุมหลายเมตร อาจจะตั้ง ๑๐๐ เมตรก็ได้ เด็กไม่รู้ เดาเอา

เราแวะขึ้นที่เนเปิ้ล แต่ไม่นาน ไปเที่ยวใกล้ ๆ แล้วกลับเรือ มิสเตอร์จอห์นสันซื้อองุ่นสดให้ ๑ พวงใหญ่ ๆ ลงมากินกับชาลี แล้วนอนหลับไปนอนในห้อง พอตื่นขึ้นเห็นอะไรมาแขวนอยู่ตรงหน้า ยังนึกไม่ออกว่าอะไร จนตื่นเต็มตาจึงเห็นว่าเป็นพวงองุ่นทั้งแห้งและสด แขวนห้อยใกล้ปากเสียด้วย งับกินสบาย มิสเตอร์จอห์นสันเข้ามา เห็นผู้เขียนกำลังเคี้ยวอยู่ในปาก

แกหัวเราะชอบใจ เพราะผู้เขียนชมความใจดีของแก ทั้ง ๆ ของเต็มปาก แกไม่น่าจะตามใจผู้เขียนอย่างนี้เลย คงจะเมตตามากกว่า เพราะไม่เดียงสาจริง ๆ เสื้อผ้าก็ไม่รู้จักใส่ให้ถูกต้อง ไม่รู้อับอายด้วย

ออกจากเนเปิ้ลแล้วไปแวะเยนัว เมืองท่าในอิตาลีเหมือนกัน มิสเตอร์จอห์นสันชวนขึ้นเที่ยว ก็ไปกัน เดินดูไปเรื่อย ๆ เจอสถานที่แห่งหนึ่ง มองเข้าไปดู เห็นข้างในเป็นสวนดอกไม้สวย ๆ เต็มไป มีตึกใหญ่ ๓ ชั้น เหมือนหอพักมหาวิทยาลัยใหญ่ ๆ หลายหลัง มิสเตอร์จอห์นสันถามว่าที่นี่คือป่าช้า เข้าไหม ผู้เขียนเห็นเรียกว่าป่าช้า ออกจะกลัว เมืองเราไม่มีใครอยากจะเข้าไปเที่ยวในป่าช้า จ้างให้อีกก็ไม่เข้า ของเขาสวยมาก ซ้ำต้องเสียเงินเข้า ผู้เขียนไม่สู้สมัครเพราะคำว่าป่าช้านี่เอง ก็อย่างว่า ค้านด้วยปาก พอเขาเสียเงิน ก็เข้าไปกับเขา เดินดูดอกไม้ตามที่เขาปลูกไว้ทุก ๆ โคนไม้กางเขน สวยจริง ๆ ในเดือนสิงหาคม อากาศทางใต้ยุโรปยังไม่หนาว เป็นแต่เย็น ๆ เดินเพลินลึกเข้าไปไกลจากผู้พา เลยวิ่งกลับ ลุยดอกไม้เขาไปบ้าง มิสเตอร์จอห์นสันถามว่าขึ้นไปชมตึกไหม ไปดูมันเสียหน่อยก็ดี มีอะไรบนนั้นบ้าง ถ้าผู้เขียนรู้คงไม่ยอมแน่ เพราะพอย่างขึ้นไป ๑ ก้าว มองดูลายบนพื้น มีหนังสือสลักกับหินหรือซีเมนต์ ชื่อคนต่าง ๆ ทุก ๆ ก้าวที่เราเดินย่ำไป แหงนดูข้างฝาซิ มีรูปสลักเป็นรูปคนเจ็บ นอนอยู่บนเตียง ลูกหลานลูกเมียล้อมรอบ คล้าย ๆ เป็นภาพประดับ ผู้เขียนเดินบนแผ่นสลัก แหงนดูรูปภาพ ซึ่งเป็นกำแพงไปในตัว จนขึ้นชั้นหนึ่งก็เหมือนกับชั้นล่าง แต่ชื่อต่างกัน ภาพต่างกัน ดูเพลิน เพราะคิดว่าเขาทำเป็นเครื่องประดับผนัง มารู้เอาตอนจะถึงชั้นสอง ว่าที่เป็นภาพนั้น เป็นหีบศพข้างใน มิสเตอร์จอห์นสันบอกคนรวย ๆ จึงจะอยู่ได้ ค่าเช่าแพงมาก พอผู้เขียนรู้ดังนั้นก็

ขนลุกซ่าเลย ชวนมิสเตอร์จอห์นสันรีบกลับลงมา ไม่ขึ้นชั้นสองแล้ว แปลว่าถูกหัวเราะเยาะตามเคย ผู้เขียนเสียวมาก ที่ไปเดินบนศพ มีศพทั้งซ้ายทั้งขวา ทั้งบนหัว พื้นเท้า แย่จริง ๆ ชั้นสองไม่ยอมขึ้นแล้ว ขากลับรีบสาวเท้ากลับ ว่าจะชมดอกไม้อีก ก็ไม่ชมแล้ว ใจไม่ดี นึกถึงลุยศพรอบด้าน กลับเรือดีกว่า ชักซึมไปบ้าง มันน่ากลัวมาก ยังในสวนก็มีศพเต็มไป ที่สวนกางเขน มีเนื้อที่หลายสิบไร่ทีเดียว เดิน ๓ วันก็คงไม่ตลอด ที่ฝังศพนี้ เขาว่าใหญ่ที่สุดในโลกเวลานั้น คงจะจริง แต่ถ้าเวลานี้ คงมีใหญ่กว่านั้นหลายร้อยเท่า เพราะตายกันมาก ที่ฝังศพนั้น จะยังคงอยู่หรือไม่ไม่ทราบ ผู้ใดใคร่รู้ สืบเอาเองเถิด นี่เป็นเพียงยายเล่านิทานให้หลาน ๆ ฟัง

เช้านั้น ก่อนเรือออกจากเยนัว มิสเตอร์จอห์นสันเอาถุงอะไรมาส่งให้ผู้เขียน ๑ ถุง ผู้เขียนทายไม่ถูกว่าจะเป็นอะไร พอเปิดถุง เห็นลูกอะไรไม่ทราบ สีแดง กลมเกลี้ยง มีก้านติดนิด เหมือนมะยม มิสเตอร์จอห์นสันบอกว่าชิมซิ ผู้เขียนจึงหยิบออกมาชิม อื้อฮือ แหม อร่อยจริง ๆ จนพูดไม่ถูก รสอมเปรี้ยวอมหวาน เวลากัด น้ำฉ่ำจนไหล ชิมเสียหลายลูก จึงหยุด ถามมิสเตอร์จอห์สันว่าลูกอะไร มันถึงอร่อยเช่นนี้ ไม่เคยกินที่ไหนเลย มิสเตอร์จอหน์สันยิ้ม ชอบใจ เห็นผู้เขียนตื่นเต้นมาก กำชับว่าอย่าให้หมดเร็ว เดี๋ยวจะเจ็บ แต่ใจผู้เขียนอยากกินให้หมดถุง มันจะหยุดไม่ได้เอา คำว่าขอบใจไทยเราไม่ใช้ ใช้ไหว้หรือกราบแทน ผู้เขียนไหว้มิวเตอร์จอห์นสันผู้ใจดี ผลไม้นี้คือลูกเชอรี่ ได้กินที่รุสเซียอีกด้วย

ออกเรือเมื่อไร ไม่ได้จำ มุ่งหน้าไปเมืองท่ามาเซล์ ประเทศฝรั่งเศส

จากเยนัวถึงฝรั่งเศส

ออกเดินทางจากเยนัว สู่จุดหมาย เมืองท่ามาเซล์ ในฝรั่งเศส ก็พลันถึง ไม่เบื่อ เรือเทียบท่าแล้วผู้โดยสารต่างก็หิ้วของขึ้นบก ต่างคนต่างไปจุดหมายของตน ส่วนผู้เขียนกับมิสเตอร์จอห์นสันก็คอยคุณพ่อมารับ ผู้ที่จะติดเรือไปอังกฤษก็มีมิสเตอร์จอห์นสันคนหนึ่ง มิสเดลีอีกคน คงมีคนอื่นอีก เราคอยพอบ่ายสัก ๓–๔ โมง คุณพ่อก็มาถึงเรือ สนทนากับมิสเตอร์จอห์นสัน จนราวบ่าย ๕ โมงจึงอำลากัน

ที่มาเซล์ ไฟฟ้าเปิดแล้ว แต่ดูไม่สว่างเท่าใด ไล่ ๆ กับในวัง ตามถนน มิสเตอร์จอห์นสันคงจะเล่าให้คุณพ่อฟัง ถึงผู้เขียนขาดแคลนเสื้อผ้า ผู้เขียนไม่รู้สึกแปลก ใส่ไปอย่างนั้น ไม่เดือดร้อนด้วย แต่คุณพ่อคงเดือดร้อน พอราว ๆ สัก ๑๘ น. (ครั้งกระโน้นว่าย่ำค่ำ) เป็นอันรู้กัน คุณพ่อพาผู้เขียนขึ้นบก จำได้ว่าร้านแรกที่ขายของจิปาถะ ตั้งแต่เสื้อผ้าไปจนของเบ็ดเตล็ด ตั้งอยู่ติดท่าเรือเลย พอถึงร้านก็พาผู้เขียนเข้าไป พวกในร้านมองดูเราอย่างพิศวง ผู้ชายพาลูกสาววัยรุ่นมาซื้อเสื้อ เป็นของแปลก คุณพ่อไม่เห็นสทกสท้าน คงเรียกเสื้อเล็ก ๆ มาดู ยังบอกว่าเอาขนาดอายุ ๑๒ พอเอามาเทียบท่วมหัว หัวเราะกันใหญ่ พ่อเอาเล็กที่สุดในร้าน ได้มาหนึ่งตัว ก็กรอมข้อตีน อ่อนใจ ตกลงเอา จะไปซอกซอน ก็ไม่เคยคุ้น คุณพ่อคงกระดากด้วย ผู้ชายพาลูกไปซื้อเสื้อ ไม่ปกติแน่ ผู้เขียนก็เลยผลัดในร้านนั้นเอง จะว่าลอกคราบก็ได้ เพราะของเก่ามันแสนจะเก่า คืนนั้นนอนที่ไหน จำไม่ได้ คงเป็นในเรือ จำไม่ได้ว่าไปโฮเต็ล

รุ่งเช้าก็อำลามิสเตอร์จอห์นสัน เรือเงียบ ไม่ขนของ ซักคุณพ่อ ๆ บอกว่าคนงานนัดหยุด ไม่ทำงาน ขอเพิ่มค่าแรงกัน เราขนของอย่างไร จำไม่ได้ จำได้ตอนไปสถานี

ตอนไปสถานีก็จำไม่ได้ จำได้ตอนถึงสถานี ไปนั่งรอรถออก รถจอดเทียบสถานีแล้ว ผู้เขียนไม่ทราบว่ารถเทียบอยู่ เพราะว่าพื้นรถเสมอชานสถานี เป็นเนื้อเดียวกัน ประตูก็เปิดอยู่ เกือบจะเข้าไปชน เดินเล่นอยู่แล้ว พอดีรถเคลื่อน จึงรู้ว่าเป็นรถ เพราะรถนั้นอยู่ใต้ชายคา จนเห็นเป็นอันเดียวกัน นั่งรอรถออก พอดีคุณพ่อไปหิ้วกระเช้าลูกไม้มา ๑ กระเช้า รูปแบน ๆ มีผลไม้อยู่ไม่กี่ลูก รวมสัก ๖–๗ ลูก ถามคุณพ่อว่าเท่าไร คุณพ่อว่าคิดเป็นเงินไทย ๕ บาท ผู้เขียนตกใจ บอกว่าแพงจะตายไป ตั้ง ๕ บาท คุณพ่อหัวเราะ ตอบว่าของหน้าสถานีมันก็แพงอย่างนี้แหละ ลูกไม้มีแอปเปิ้ล ๑ ลูก พลัมสัก ๓ ลูก มันขนาดมะปราง แอปปริคอต ขนาดละมุด ดูเหมือนองุ่น ๓ พวง ไม่โตเท่าไร นึกเสียดาย ไม่อยากกิน อยู่ในวัง ซื้อไอสกรีมยายแตน ๑ ถ้วย ๑ พส ถ้าเอาเม็ดมะขามเนื้อมะพร้าวอ่อนนิดหน่อยถ้วยละ ๑ อัฐเท่านั้น ของแกหวานแหลมดีจริง ซื้อทางหน้าต่าง ทำหยดไว้ มดมารุมกัน พี่เลี้ยงบ่นให้ ยังไม่ถึงบาท นี่ลูกไม้ ๔–๕ ลูก ตั้ง ๕ บาท บ่นคุณพ่อ คุณพ่อใจดี ทำเฉย

พอรถพร้อม นกหวีดขึ้น เราก็ออก ตอนนี้จำไม่ได้เลยจนปารีส ลงจากรถไฟ จับรถรับจ้าง เป็นรถธรรมดา ๆ อย่างรถม้าแต่ก่อน คงไม่แปลกจึงไม่มีวิจารณ์จากเด็กซนคนนี้ แต่บ้านเมืองเขาสวยงามแน่นหนาฝาคั่งดี ดูเพลิน จำได้ว่ามีร้านกาแฟทั่ว ๆ ไป เรามุ่งไปสถานทูตก่อน ไปพบทูตชื่อว่าพระยาสุริยานุวัตร มีคุณหญิงชื่อลิ้นจี่ เป็นผู้ใหญ่มากแล้วทั้งคู่ มีลูก ๕

คน หญิง ๓ ชาย ๒ ทักทายปราศรัยกันพอควร เราก็ไปหาโฮเต็ลอยู่ ใกล้สถานทูตนั่นเอง คอยคุณแม่ ก็ยังไม่มาถึง คุณพ่อเลยจะพาผู้เขียนไปอังกฤษก่อน

อังกฤษ

รุ่งขึ้นเราไปลงเรือ ที่ท่าข้ามคาเลส์ ข้ามไปเกาะอังกฤษ ชื่อเมืองท่าโดเวอร์ ตอนข้ามช่องแคบอังกฤษนี้ ใครไม่เมาไม่มี ผู้เขียนลงเรือแล้วพอเรือออก ก็นอนเลย ๒–๓ ชั่วโมงลุกไม่ขึ้นเลย คลื่นอะไรก็ไม่รู้ อยากจะเข็ดจนตายไปเลย พอขึ้นบกได้ก็หายเป็นปลิดทิ้ง เราจับรถไฟไปลอนดอนจำไม่ได้อีกจนถึงสถานีวิกตอเรียในลอนดอน จากนั้นเราก็เช่ารถแฮนซั่มแคป (handsome cab) ไปสถานทูต รถนี้แปลกมาก มีแต่ในอังกฤษเท่านั้น คือเป็นรถเทียมม้าตัวเดียว คนขับแทนที่จะนั่งข้างหน้า กลับไปนั่งข้างหลังแต่นั่งสูงพอที่จะเห็นว่าข้างหน้าอะไรและม้าไปทางไหน ถ้าจะพูดกับคนขับเขามีหน้าต่างเจาะไว้บนหลังคารถ ถ้าผู้โดยสารจะพูดกับคนขับ ต้องกระทุ้งหลังคารถ หน้าต่างบนหัวเราก็จะเปิด สารถีก็จะชะโงกลงมาพูดกับเราตอนนี้น่ากลัวหน่อย เพราะแกอยู่บนหัวเรา ถ้าแกพ่นใส่ก็ไม่มีทางหลีก เราไปไม่ช้า ก็พลันถึงสถานทูต มีชื่อว่าบ้านเลขที่ ๒๓ แอชเบิน เพลซ ใต้–ตะวันตก (23 Ashburn Place S.W.) จ่ายค่ารถแล้วเราก็ลงเข้าสถานทูต

สถานทูตใหญ่พอใช้ จัดว่าเป็นตึกใหญ่โตมากสำหรับสายตาของเด็กมีสวนเล็ก ๆ มีสนามหญ้าหน่อย ติดกับสถานทูต บัดนี้น่าจะเปลี่ยนไปแล้ว เราไปคำนับท่านทูต ชื่อว่าพระยาประสิทธิ์ศัลยการ (คือเจ้าคุณสิงหเสนี)

ผู้เขียนจำท่านได้ดี พบท่านตอนผู้เขียนและพ่อแม่ล่องน้ำน่านทางเรือกลับกรุงเทพ ฯ แวะที่เมืองพิษณุโลก ท่านเป็นเจ้าเมือง จำได้ว่าเราไปจอดเรือเก๋ง ๔ แจวที่กระไดจวนท่าน เพราะจวนท่านอยู่ริมน้ำ คราวนั้นพบคุณป้าหงษ์ ภริยาท่านด้วย เราถึงค่ำแล้ว ท่านจุดตะเกียงลานไว้ที่หอนั่ง ที่ท่านอยู่ ผู้เขียนถูกสอนให้เรียกคุณลุงคุณป้าด้วย ฉะนั้นเมื่อพบกันที่ลอนดอนจึงรู้จักกันเร็ว ไม่มีคุณป้า ๆ ไม่ได้มาด้วย ปราศรัยกันพอสมควร แล้วเราก็อำลาไปโฮเต็ล ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง กว่าจะอาบน้ำแต่งตัว ก็พอดีค่ำ ไฟเปิดแล้ว แต่ดูว่าไฟก็ไม่สู้สว่างเท่าใด รับประทานที่ไหน จำไม่ได้

แต่วันนั้นมีเหตุการณ์เกิดขึ้น ๒ อย่าง เป็นวันเลี้ยงส่งทูลหม่อมชาย (สมเด็จเจ้าฟ้าบริพัตร กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) เสด็จเยี่ยมเมืองไทยชั่วคราว ผู้คนในสถานทูตคึกคัก เจ้านาย นักเรียน ข้าราชการ เยอะแยะไปหมด คุณพ่อพาผู้เขียนไปที่ห้องชุมนุม คงยังใส่เสื้อโบราณ แต่คุณพ่อไปวานแม่บ้าน ร่นขึ้นพอดูได้ (ผู้เขียนไม่สนใจการแต่งตัว)

ยืนรอประเดี๋ยว ก็มีพระองค์เจ้าบุรฉัตร (ในกรมกำแพง ฯ ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า) มาจูงเอาไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรส (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า) ซึ่งประทับอยู่ท้าย ๆ ของห้องชุมนุมนั้น ผู้เขียนถวายคำนับโดยย่อเข่าเล็กน้อย ถอนสายบัวไม่เป็น พระองค์ทรงยิ้มด้วยไม่ได้รับสั่งอะไร แล้วก็คงจะรับสั่งกับคุณพ่อ ส่วนผู้เขียนนั้น พระองค์เจ้าบุรฉัตรทรงพาตระเวณทั่วห้อง ซึ่งมีข้าราชการและนักเรียนเต็มหมด ทรงพาให้รู้จักเจ้าคุณราชวัลลภานุสิฏฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร) เรียกกันว่าเจ้าคุณราช เป็นอันรู้กัน ถัดมาหลวงทรงสุรเดช (เจ้าพระยาพิชเยนทร์โยธิน)

หม่อมหลวงสิทธิ สุทัศน์ (พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร) พระองค์เจ้าวุฒิไชย (ในกรมสิงห์ฯ) และใครๆ อีก แล้วยังมีสมเด็จชาย (สมเด็จเจ้าฟ้ายุคลฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศร์) ส่วนทูลกระหม่อมชาย ไม่พบ เขาว่าเสด็จไปลงเรือแล้ว คราวนั้นทราบภายหลังว่าท่านสิทธิพรก็ตามเสด็จกลับด้วย แต่ไม่พบกันตอนนั้น เพราะเมาเหล้า มาประชุมไม่ได้ พระองค์เจ้าบวรเดชก็อยู่ แต่ไม่พบ คงเมาตามน้องชายไปด้วย พระองค์บุรฉัตรตะโกนลั่นๆ ว่า บอบบี้ ๆ (พระนามนิคเนมของพระองค์บวรเดช) ก็ไม่เห็นโผล่มา ผู้เขียนก็เลยไม่ได้รู้จักทั้งท่านพี่ท่านน้อง จน ๑๕ ปีให้หลังจึงได้มารวมญาติกัน

เรื่องที่สองคือข้าราชการสถานทูตคนหนึ่ง ชื่อหลวงประกิต ได้ป่วยเป็นวัณโรค ตายคืนก่อนคืนที่ผู้เขียนไปถึงนั่นเอง เจ้านายหนุ่มๆ ทรงกลัวผีหลวงประกิต เพราะยังไม่ได้นำไปฝัง ยังอยู่ชั้นสองของสถานทูต จึงเสด็จไปบรรทมที่โฮเต็ล ที่ผู้เขียนไปพักอยู่ แล้วก็เสด็จแยกย้ายไปกันหมด สมเด็จพระบรม ก็ไม่ทราบว่าเสด็จไปไหน ไม่มีใครในสถานทูต

ส่วนผู้เขียนก็ไปอยู่สถานทูต ว่าจะรับประทานข้าวที่นั่น ประสาอยู่ไม่สุข ก็เที่ยวเดินตามเจ้าคุณลุงไปทั่วๆ บังเอิญมีเสมียนชื่อนายคร้าม แกจะมารายงานอาการหลวงประกิตตาย มาเจอผู้เขียนนั่งเป๋ออยู่กับคุณลุง นายคร้ามว่าหมายจะมารายงาน แต่มีเด็กอยู่ เดี๋ยวจะกลัว ผู้เขียนก็สอดขึ้นมาว่าไม่กลัว เล่าเถอะ คุณลุงเลยว่าเด็กมันไม่กลัวแล้วเล่นไปซิ นายคร้ามจึงเล่าว่าก่อนหลวงประกิตจะสิ้นใจ แลบลิ้นออกมายาวถึงอก ตาก็เหลือกไปเหลือกมา แกยังกลัว ตอนนี้เด็กซนต้องกระแซะคุณลุง รับว่าจะไม่กลัว ก็แข็งใจทน พอนายคร้ามเล่าเสร็จก็ไม่กลัว กลับไปสงสารเมียแกกับลูกๆ ๒ คน ชาย ๑ หญิง ๑ อยู่ชั้น ๔ ผู้เขียนขออนุญาตคุณพ่อไปเยี่ยมมาดาม

พอประตูเปิด ผู้เขียนก็เข้าไป ในห้องมืดตื๋อเลย ตายังไม่ชินต่อความมืด เกือบไปชนเอาหีบศพเข้า ซึ่งอยู่ในห้อง เห็นมีเทียนเล่มใหญ่ ๑ เล่ม จุดอยู่ มองพอสลัว ๆ มาดามแกพาไปนั่งคุยกัน คงรู้ภาษาไทยบ้าง พอฟังเข้าใจ ผู้เขียนเห็นหีบศพรูปแปลก หัวใหญ่ท้ายเรียว เหมือนหีบผ้าใหญ่ ๆ มีขอสับด้วย ทาสีไม้มัน ๆ ผู้เขียนหายกลัว แม้จะนั่งในห้องมืด ๆ ต่อหน้าหีบศพ เพราะสงสาร พอควรแก่เวลาก็ลงมา มาดามบอกว่าจะไปหาเด็กกลับออกมา บอกคุณพ่อว่าจะขึ้นไปชั้น ๔ หาเด็ก ๒ คนนั้น คุณพ่อไม่ขัดข้อง ก็ตะกายขึ้นไปชั้น ๔ พบเด็กฝรั่ง เห็นชัดว่าลูกครึ่งอายุราว ๒ กับ ๓ ขวบ น่ารัก พอเห็นผู้เขียน เขาแสดงดีใจ รับเรียกใหญ่

เข้าไปหาเขา ลูบหน้าลูบตา ยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ อยู่พอควรก็อำลาลงมารับประทานข้าวกลางวันที่สถานทูต วันนั้นผู้เขียนโชคดี ได้รางวัลเหรียญทองราคาราว ๕ บาท เพราะไปดอดรู้ว่าคนท่าเรือที่มาเซล์เขานัดหยุดงานกันไม่ยอมขนของขึ้นลงเรือ จะเอาค่าแรงขึ้น คุณลุงชอบใจ ควักกระเป๋าให้กลางโต๊ะกินข้าวเลย ผู้เขียนดีใจเกือบจะตาย บังเอิญท่านมีลูกชายหนุ่มน้อยนั่งกินอยู่ด้วย ท่านก็เคาะแคะเอาว่าเราคงไม่สนใจเรื่องพรรค์นี้กระมัง ผู้เขียนสงสารเธอ คุณพ่อไม่ไว้หน้า ซ้ำชมผู้เขียนใส่อีก ภายหลังไม่นานเราพบกันที่ Bridgeport เมืองที่ผู้เขียนเรียนอยู่ เธอก็เรียนอยู่ใกล้ ๆ ที่ผู้เขียนไปเรียน เธอผ่านบ้านครู เธอแวะเอาขนม ginger snap มาให้ตั้งถุงใหญ่ เธอผู้นั้นชื่อเตี้ยม สิงหเสนี ภายหลังได้เป็นหลวง คือ หลวงประกาศฯ เธอใจดีมาก เราพบกันหลายหน ใน ๖ เดือนที่ผู้เขียนเรียนอยู่

มีเรื่องขำอีกอย่าง คุณลุงท่านไม่ยักรำคาญเด็กสอดรู้ตามซักท่าน ตามท่านทั่วไปท่านก็ไม่ว่า แต่มาตอนท่านจะออกไปเดินยืดร่างกาย ท่านไม่ให้

ไปด้วย ผู้เขียนถามว่าทำไมไม่ให้ไป ท่านว่าท่านต้องการเดินจริง ๆ ไม่ใช่เหาะแหยะ ผู้เขียนซักอีกว่าถ้าผู้เขียนไปด้วย ทำไม่ท่านถึงจะต้องเดินเหยาะแหยะ ท่านว่ากลัวเดินไม่ทันลุงน่ะซิ ผู้เขียนซักอีกว่าคุณลุงเดินอย่างไรอีฉันถึงจะเดินไม่ทัน คุณลุงขี้เกียจตอบมากเรื่อง เลยว่า ลองดูก็เอา ตามใจ ยืนโต้กันอยู่หน้าประตูสถานทูตเสียเวลา เมื่อตกลงแล้ว เราก็ออกเดินกัน ผู้เขียนก็เดิน ท่านก็ทำเดินช้า ๆ เด็กก็ตามทัน เลยค้านว่านี่ยังไงว่าตามไม่ทัน มีนายคร้ามเสมียนตัวโปรดคัดท้ายมาด้วย ท่านกลับว่าลุงสงสารจึงแกล้งเดินช้า ๆ เด็กท้าคุณลุงเดินเร็วอย่างว่าก็ได้ อีฉันจะตามให้ทัน ทีนี้ท่านจ้ำใหญ่ เด็กก็รีบสาวเท้า นานเข้าสาวไม่ทัน ก็ลงวิ่ง ๆ ตามใกล้บ้างไกลบ้าง ท่านอาจจะลองความอวดดีก็ได้ ผู้เขียนหอบจึงยอมรับว่าเหนื่อย ท่านก็หันหลังกลับ แล้วพูดกับนายคร้ามว่า คบเด็กไม่ได้เรื่อง นายคร้ามหัวเราะ แกคงจะถูกสั่งให้คัดท้ายไว้ แกจึงเดินตามหลังผู้เขียนไปเรื่อย ๆ ออกจะแหย

ตอนบ่ายวันนั้น เขาก็เอาศพหลวงประกิตไปฝัง เมียแกก็เป็นลมไปมาตามยังสาวและสวยด้วย ผู้เขียนและคุณพ่อก็อำลาท่านราชทูต กลับไปปารีส คุณแม่มาคอยรับอยู่

กลับไปปารีส

ทะเลขี้เมานั้นผู้เขียนก็เมาตามเคย ดูเหมือนข้ามเหสติง – บูโลน (Hasting–Bulogne) หรือโดเว่อร์ คาเล่ส์ไม่แน่

มีเรื่องขำ ๆ อีกเรื่องหนึ่งคือ คุณแม่มาคอยรับที่ท่าเรือ เห็นลูกสาวใส่เสื้อโบราณ ท่าจะตกใจ ทำตาตื่น เราพากันเข้ากรุงปารีส แล้วไปสถานทูต

ได้รับการต้อนรับอย่างกันเองจากท่านราชทูต เจ้าคุณสุริยา ฯ กินกลางวันกัน ทำความรู้จักกับลูกท่าน เป็นหญิง ๓ ชื่อ เล็ก น้อย ปุดตี้ หรือนิด ชายชื่อ กระจ่าง (ชื่อเล่น จู) และประจวบ (ชื่อเล่น เป้) เมื่อกลับเมืองไทยเรายังได้เป็นเพื่อนกัน ปุดตี้ตายเมืองนอก จูคือหมอกระจ่าง หรือหลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์

เราอยู่โฮเต็ลใกล้สถานทูตนั่นเอง คุณแม่ไม่บ่นเรื่องเสื้อผ้าเลย เช้าออกไปหาซื้อของ คือเสื้อมาให้ผลัด ก่อนจะพาออกนอกบ้าน คุณแม่คุ้นกับปารีส เคยเรียนที่คอนแวนต์ เคยเป็นแม่บ้านที่สถานทูต พบกับคุณพ่อที่นั่น รักและแต่งงานกัน ฉะนั้นการท่องเที่ยว หาของใช้ จึงไม่ขัดข้อง พอมีเสื้อผ้าเรียบร้อยแล้ว ไปไหนไม่ขายหน้าแล้ว ก็พากันเที่ยว ไปขึ้นไอเฟิลเทาเว่อ มีกระไดเลื่อนขึ้น ผู้เขียนขึ้นไม่เป็น เกือบหกคะเมน คุณพ่อฉวยแขนไว้ หอนี้สูงมาก ขึ้นแล้วมองเห็นทั่วกรุงปารีสเลย เขาว่าเป็นหอสูงที่สุดในโลก เวลานี้จะยังงั้นหรือเปล่าไม่ทราบ ขาลง เรามากินข้าวกลางวันใต้หอนั่นเอง มีของไทย ๆ จะเป็นข้าวผัดหรือก๋วยเตี๋ยว จำไม่ถนัด ไปชอบใจเม็ดอามันสด อร่อยมาก คุณแม่ว่าแพงด้วย

คุณแม่พาไปบองมาเช

บองมาเชคือร้านขายของสารพัดที่แม่บ้านต้องการ โดยไม่ต้องออกจากร้านเลยตลอดทั้งวัน คุณแม่พาไปร้านใหญ่ที่สุด ตึกเบ้อเร่อทีเดียว เวลานั้นเด็กเห็นใหญ่มาก เดี๋ยวนี้อาจจะไม่ใหญ่ที่สุดก็ได้ แม่พาเข้าร้านแล้วบอกว่าเล่นอยู่ที่นี่นะ ห้องแรกคือห้องกระได อยู่ชั้นล่าง มีกระไดใหญ่ขึ้นไปข้าง

บนมีถึง ๔ ชั้น คนเดินชั้นบนมองเห็น ห้องนี้เป็นที่ฝากเด็ก ที่แม่พาขึ้นด้วยไม่ได้ มีเด็กเล็ก ๆ และโตเท่าผู้เขียนเล่นอยู่ ของเล่นมีสำหรับทุกวัย พอผู้เขียนเข้าไป ผู้ดูแลเขาส่งลูกโป่งลอยลมลูกเบ้อเร่อให้ ใหญ่โตกว่าที่เล่นในวังหลายเท่า ผู้เขียนชอบลูกโป่งอยู่แล้ว เมื่ออยู่ในวังตัดสินใจซื้อเดือนละลูก ลูกละ ๒ ไพ เล่นจนแตกจึงทิ้ง ได้ลูกโตชอบใจใหญ่ เขามีเชือกให้ถือ ถือไปถือมาเพลิน ลูกโป่งหลุดมือลอยไปติดเพดาน คว้าไม่ทัน น่าเสียดาย ผู้ดูแลเห็นเข้า มาเขี่ยลงให้ ดีใจมาก ที่ยังลอยอยู่เจ้าของไม่เอาก็มี ไปเล่นของอื่น ต่างคนต่างเล่น รถกับม้าโล้ชิงช้า อะไรต่ออะไร รถลากรถเข็น เล่นเพลิน ตั้งนาน คุณแม่ก็ไม่ลงมา จนถึงเวลาอาหารกลางวัน พอหิว จึงลงมา ไม่รู้ว่าซื้ออะไรมากมาย ขอตุ๊กตาตัวหนึ่ง ก็ไม่เห็นเอามา ครั้นถามก็บอกว่าสั่งให้เขาส่งไปรุสเซียแล้ว เดินทางอย่าเล่นเลย พาไปซื้อตั้ง ๓ วัน ไม่เห็นมีอะไร อายุ ๑๒ ผู้เขียนยังเล่นตุ๊กตาฝรั่งแต่งแหม่ม เล่นอยู่จนอายุ ๑๕ คุณแม่ต้องพรากไปให้คนอื่น จบเรื่องซื้อของ เตรียมจะออกเดินทางไปเยอรมัน อยู่ปารีสเสียราวเจ็ดวัน คุณแม่พาไปลาแม่ชีอธิการที่เคยสอนเมื่อสาว ๆ แม่ชีแก่ ๆ ทั้งนั้น คอนแวนต์อยู่นอกกรุง แต่จำไม่ได้เป็นสถานที่อย่างไร จำได้แต่มีกำแพงรอบหมด

เบอร์ลิน

ได้ฤกษ์เราก็ออกเดินทาง ขึ้นรถไฟไปชายแดนเยอรมัน เปลี่ยนรถไฟเข้าเขตเยอรมัน ไปกรุงเบอร์ลิน ตอนนี้จำไม่ได้ แต่ต้องดี ถ้าไม่ดีก็จะต้องวิจารณ์กัน รถเขาสบายจึงไม่ติ ถึงกรุงเบอร์ลิน ก็พากันไปหาโฮเต็ล ซึ่ง

อยู่ใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง จัดที่อยู่เรียบร้อยแล้ว เราก็พากันไปสถานทูต ไปคำนับท่านราชทูต เจ้าคุณนนทบุรี

เราถึงค่อนข้างค่ำ รุ่งขึ้นเราจึงไปสถานทูตอีก ที่สถานทูตได้เฝ้าทูลกระหม่อมชาย คือ สมเด็จเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จพระองค์รังสิต (กรมพระชัยนาทนเรนทร) นายเตี้ยม สุรวงศ์ ซึ่งเป็นคู่แข่งทูลกระหม่อม หรือพระสหาย จะมีใครอีก จำไม่ได้ ควรจะกล่าวให้ทราบกันสักหน่อยว่า เด็กซนคนนี้ถูกเสด็จพระองค์รังสิตประนามว่าเป็นคนซนที่ ๑ เมื่ออยู่ในวัง พอทอดพระเนตรเห็น ท่านทรงชี้หน้าว่า นี่คนซนที่ ๑ แล้วก็ทรงพระสรวล อยู่ในวังผู้เขียนคุ้นกับท่านมาก คอยดักเล่นกับท่าน ตอนผ่านอัฒจันท์ขึ้นเฝ้าพระเจ้าอยู่หัว ท่านยังไม่โสกันต์เลย แต่จวนแล้ว ท่านโปรดเด็ก ๆ ไม่กริ้วกราด จับหัวเขย่าบ้าง เขกเอาเบา ๆ บ้าง ถ้าซนหนัก ยังมีพระองค์สุริยงค์ (กรมขุนสรรค์วิสัยนฤบดี) พระอนุชากรมหลวงชุมพร ฯ ไม่พบทั้งในอังกฤษ ฝรั่งเศสและเยอรมัน องค์นี้คุ้นน้อย เด็กไม่รักท่าน

รับประทานอาหารกลางวันที่นั่น ได้ร่วมโต๊ะเสวยกับทูลกระหม่อมชายและพระองค์รังสิตด้วย ในสถานทูตนั้นมีของแปลกอย่างหนึ่ง ผู้เขียนจำได้ คือห้องกินข้าวใหญ่พอใช้ แทนที่จะประดับรูปภาพ กลับประดับนาฬิกา แขวนเต็มหมด นาฬิกาที่แขวนได้ทุกชนิดทุกขนาด ตั้งแต่ใหญ่จนเล็ก แขวนทั้งนั้น เราคุยกัน แต่ไม่ใช่ผู้เขียน เด็กต้องนั่งนิ่ง ๆ ท่านทูตท่านไม่ค่อยช่างพูดกับเด็ก เหมือนเจ้าคุณลุงประสิทธิ์ ลงมือรับประทานมิช้ามินาน ผู้เขียนก็ได้ยินเสียงดังโหน่งเหน่ง โหน่งหน่าง แซ่ขึ้นมา ผู้เขียน

เอะใจ ว่าอะไรมันดังคับห้อง ผู้เขียนประหลาดใจมาก มองไปมองมา เสียงต่าง ๆ นั้นมาจากนาฬิกาข้างฝานั่นเอง ยังไม่ทันจะเข้าใจดีก็ได้ยินท่านราชทูตส่งเสียงดังหน่อยว่า "เฮ้ยอ้ายเบิร์ท เอานาฬิกาพกมาให้ที เสียงคนร่วมโต๊ะรวมทั้งทูลกระหม่อมชาย พระองค์รังสิต ในกรมชัยนาท ข้าราชการสถานทูตด้วย หัวเราะ เพราะเป็นที่รู้กันว่าท่านต้องพูดอย่างนี้ทุกเวลาเที่ยง อ้ายเบิร์ทต้องไขนาฬิกาทุกเรือน ที่ต้องการไข ท่านทูตทำไม่รู้ไม่ชี้ เป็นกิจวัตรประจำวัน เรารู้สึกว่าจะอิ่มข้าวหรือจวนอิ่ม นาฬิกาก็ยังไขไม่แล้ว อ้ายเบิร์ทก็ต้องมาจ่ายเหล้า จ่ายกาแฟ ทำหน้าที่หัวหน้าบ๋อยด้วย หัวเราะกัน กว่าจะจบตั้งนาน ผู้เขียนก็พลอยหัวเราะกับเขาไปด้วย มันขำดี เรือนนี้ยังไม่ทันแล้ว เรือนอื่นก็กริ่งบ้าง ตีโมงยามเหง่งหง่างกันไปหมด ไม่ได้นับว่ากี่เรือน มันมากมายนัก ไม่ทราบว่าท่านจะขนมาเมืองไทยหรือไม่ ถ้าขนก็ ๑ ตู้รถไฟกระมัง ในสายตาของเด็กซน ถ้าอยู่ตามลำพังกับนายเบิร์ทจะต้องขอช่วยไขบ้างก็เป็นได้ นายแอลเบิร์ทคนนี้ได้รับใช้ท่านราชทูตนานแสนนาน จนพูดกันเข้าใจดี

คืนวันนั้นทูลกระหม่อมทรงชวนคุณแม่ไปดูเปอร่า เขาว่าดี คุณพ่อขอตัว ว่าจะพาลูกไปนอนโฮเต็ลใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง ราวสัก ๒ ทุ่ม พวกจะไปโรงลครก็ไป มีเสด็จพระองค์รังสิต นายเตี้ยม สุรวงศ์ ท่านทูตตามเสด็จด้วย ส่วนผู้เขียนกับคุณพ่อยังมีเรื่องสนทนากับมิสเตอร์ลัฟตัส (Luftus) เลขานุการสถานทูต ไม่มีใครอยู่ นอกจากเรา ๓ คน คุณพ่อดูนาฬิกา เห็นจวน ๑ ยาม เวลาเมืองเรากระโน้น สมัยนี้ก็ ๒๑.๐๐ น. จัดแจงจะลุกแล้วก็ไม่ลุก พูดกัน อีกต่อเล็กต่อน้อยตามแบบคนพบกันนานๆ ที ผู้เขียนชักจะง่วง นั่งซึม ๆ คุณพ่อว่าลูกง่วงแล้วลาที ต่างลุกขึ้น มิสเตอร์

ลัฟตัสลุกไปดูที่หน้าต่าง แล้วตะโกนว่า "เจ้าคุณครับ ไฟไหม้ใต้ถุน ที่เรานั่งอยู่นี่เอง" พูดไทยชัดเจน

คุณพ่อรีบลุกไปที่หน้าต่าง เห็นควันพลุ่งขึ้นมา ก็รีบจูงมือผู้เขียนลงกระได ดีหน่อย เราอยู่ชั้นหนึ่ง ลงถึงพื้นดินเร็วหน่อย พอดีจ๊ะกับยายเมียคนรถ แบกที่นอนอันเบ้อเร่อ จะออกประตูบ้าน แกเกือบจะเอาที่นอนชนผู้เขียน แย่งกันออกประตูใหญ่ คุณพ่อรีบพาผู้เขียนไปยืนดูไฟอยู่ฟากถนนตรงข้าม พอยายแก่ขนที่นอนออกประตูไป ตาแก่ก็รีบจูงม้า ๒ ตัว ออกประตูมาอีก ถ้าตาแก่มาก่อน ม้าอาจจะเหยียบผู้เขียนก็ได้ ผู้เขียนยืนดูไฟกับคุณพ่อ อดหัวเราะยายแก่ไม่ได้ แกร้องโวยวาย เอ็ดตะโรตลอดเวลากลับเข้ากลับออก ขนสำพาระของแกที่ใต้ถุน ตาแก่ขนเครื่องม้าของแกเงียบ ๆ ไม่ช้าเราก็ได้ยินเสียงระฆังดังกะเร็งเก็ง ๆ มาแต่ไกล คุณพ่อบอกว่ารถดับเพลิงมาแล้ว ๕ นาทีเท่านั้น คุณพ่อบอกเร็วมาก รถเขาใหญ่ม้าเทียมก็ใหญ่น่าดู ผู้เขียนมัวเพลินดูรถดูม้า ไม่ทันเห็นกระได เขาต่อจากรถ พริบตาเดียว ต่อสูงถึงชั้น ๔ ถึงหลังคา ผู้เขียนไม่ทันเห็นว่าเขาต่ออย่างไร เร็วมาก แลสูงตั้ง ๔ ชั้น สมัยนั้น ๔ ชั้นก็คงจะสูงมากพอดู ๑๐ นาทีไฟใต้ถุนก็ดับ เขาขึ้นไปฉีดน้ำบนหลังคา กันไฟไว้ ส่วนทางล่างก็ฉีดมิสเตอร์ลัฟตัสบอกว่า อ้ายเบิร์ทเกือบตาย เขาลืมปลดสวิชแกส วิ่งขึ้นไปจะปลดสวิช ควันเต็ม หายใจไม่ได้ ต้องคลาน เอาจมูกถูพื้นไป คลำหาสวิชจนได้ กลับมาเล่ายังหอบแฮ็ก ๆ คนอย่างนี้ หายาก น่ารัก ถ้าไม่ปลดสวิช อะไรจะเกิดขึ้น ก็ไม่รู้ได้ คงพังทะลายย่อยยับ นาฬิกาเจ้าคุณทูตคงป่นปี้ ท่านคงจะเสียใจมาก ถึงน้ำตาไหล สิ้นเคราะห์ไปที

พอไฟดับดีแล้ว มิสเตอร์ลัฟตัสก็ย่องไปที่ห้องที่เรานั่ง ไปเก็บเศษกระดาษมาให้ดู ๑ ชิ้น ให้ดูว่าพื้นที่ตรงเรานั่ง มันร้อนจนกระดาษเกรียม จะเป็นบารมีใครช่วยไว้ก็ไม่รู้ได้ แต่ถ้าผู้เขียนไม่ง่วงเสียก่อน ยังพูดจ๋อแจ๋อยู่ อาจตกลงไปใต้ถุน ถูกย่างสดก็ได้ มิสเตอร์ลัฟตัสว่าแกเดินไปคลำไป มันดังกร๊อบแกร๊บ ตรงนั้นเป็นโต๊ะเขียนหนังสือ ไว้หนังสือสำคัญ ๆ มิสเตอร์ลัฟตัสแกเป็นห่วง อุตส่าห์ค่อย ๆ ย่องไปดู

รุ่งขึ้นคุณพ่อพาไปสวนสัตว์ แหม น่าดูเหลือเกิน ผู้เขียนดูยังไม่ทั่ว มันกว้างขวางมาก หมดเวลาต้องกลับบ้าน

กรงสัตว์กรงแรกก็คือสิงห์โต บ้านสิงห์โตมีฐานสูงขนาดหัวผู้เขียน มีราวเหล็กกั้นห่างจากกรงราว ๑ เมตร เอามือแหย่ไม่ถึง คนดูแน่น รวมทั้งผู้เขียน ๆ ตื่นเต้น เพราะไม่เคยเจอสิงห์โต มันน่ากลัวจริง ๆ ขนคอมันเป็นพวง เวลามันโกรธคนดู ท่อนท้ายมันขนเกรียน รูปสวยสง่ามาก มันมาคำรามขู่ ผู้เขียนถามคุณพ่อว่าฟ้าร้องหรือกลัวฝน คุณพ่อหัวเราะ บอกว่าสิงห์โตมันร้อง ชอบกลจริง เสียงเหมือนฟ้าร้อง ไม่มีผิด ผู้เขียนก็อย่างเคย กลัวแต่ชอบดู เลยดูเพลิน เพราะตัวเมียมันออกมาโชว์โรงอีกตัว ตอนนี้อะไรเกิดขึ้นก็ไม่ทราบ คนแตกฮือ แล้วเสียงหัวเราะไปด้วย เห็นบางคนเช็ดหน้าเช็ดหัว ผู้เขียนเหลวไหล ไม่รู้เรื่อง ผลสุดท้ายจึงทราบเพราะคนไม่เข้าใกล้ราวเหล็กอีก ยืนหัวเราะกัน เห็นมันยกขาเหมือนหมาฉี่ ผู้เขียนอยู่ต่ำ ไม่รู้สึกอะไร หรือจะโดนเข้าไปบ้างก็เป็นได้ คุณพ่อเดินไปไหนไม่ทราบ ผู้เขียนเคลื่อนไปอีกกรง ทีนี้รู้จัก เป็นเสือ แลดูไม่สู้น่ากลัวแต่ตามันเขียว แสดงความดุร้าย ออกโชว์โรงคู่ เดินไปเดินมา หาทางออกถ้าออกได้ คงยับเยินกันน่าดู แต่กรงเขามั่นคง ไว้ใจได้ สะอาดน่าอยู่ด้วย

มีถ้ำให้อยู่ เสือมีป่าไม้ให้ส่วนตัว อยู่สบายไปเลย อ้อ ลืมเล่าว่าเจ้าสิงห์โต มันน่ากลัวตอนนี้อีก คือมันจะโดดออก มันทำท่าถอยหลังจนสุดกรง เหมือนแมวทำท่าตะครุบหนู ทำตีนยก ๆ ๆ แล้วโจนปั๋ง หัวติดหลังคา แล้วก็หล่น ทำดังนี้ ๒–๓ หน ก็หยุด คงเจ็บ หัวกะแทกหลังคาห้อง ตอนนี้ผู้เขียนชักกลัวขึ้นมา เผื่อมันทะลุออกได้ กลัวขนลุก เห็นคุณพ่อเดินมาตาม คราวนี้เดินไปไม่ไกลถึงเรือนตัวฮิปโป แหม มันน่าอยู่จริง บ้านอ้ายตัวนี่ จะประมาณก็ราว ๕×๗ เมตร มีคลองให้ลงว่ายไปว่ายมาด้วย ต้นไม้ก็ล้วนสรรมาจากป่าที่มันเคยอยู่ ต้นอ้อกอหญ้าอะไรก็มี เมื่อผู้เขียนถึงกรงมัน มันกำลังว่ายน้ำกลับบ้าน มันอ้าปากกว้าง มาแต่ไกล ถึงชานบ้านก็ก้าวขึ้นกระได มีกระไดให้ขึ้นขั้นสั้น ๆ เพราะขามันสั้น ต้องก้าวสั้น ๆ เอ้อเฮอตัวโตกว่าควาย อ้วนเบอะ ปากมันทั้งใหญ่ ยาว กว้าง ครึ่งของตัวมันเป็นหัวเป็นปาก เวลามันอ้าปาก ผู้เขียนเข้าไปนอนได้สบาย ๆ นั่งก็คงได้ ดูมันเล่นน้ำ น่าสบาย แถมมีถ้ำให้เข้านอนด้วย

เที่ยวต่อไป ที่นี้ดูลิง สารพัดลิง ตัวโตเท่าคนโต ๆ จนตัวเท่าลูกแมวก็มี กรงเป็นแถวกั้น ลวดตาข่าย เอ้า อุรังอุตังน่าดูเหมือนคน คือมันยืน มันเดินเหมือนคน หน้าก็จะคล้ายคนบางคน

ลิงมีหลายชนิด มาอยู่รวมกัน เป็นกรง ๆ ใหญ่ย่อม แล้วแต่ความโตของมัน อุรังอุตังมีครอบครัว ยืนกันเป็นหมู่เหมือนคน ตัวผู้อกอึ๋นบึ๊บเลย เนื้อกล้ามเป็นก้อน ๆ ไม่น่ากลัว ลงมากมายดูไม่ทั่ว ๓ วันก็ไม่จบ เรามีเวลาไม่กี่ชั่วโมง เดินไม่ไหว ลิงกอริล่า น่ากลัวมากกว่าน่าดู หน้าดุ

เจ้ายีร้าฟ อยู่ในรั้วที่กว้างใหญ่เท่าที่เห็นกลางแจ้ง ต้นไม้ก็ไม่มี มันเที่ยวเดินทั่วไป มีที่วิ่งกว้างขวาง ไม่ทราบว่าหน้าหนาวเขาจะเอามันไปไว้

ที่ไหน แต่ที่สวนก็ใหญ่โตกว่า เสียดายไม่ได้เห็นประเทศอื่น เพราะอยู่น้อยวัน ดูไม่ทั่ว ได้เวลากลับบ้าน ไม่ได้โจษเรื่องไฟไหม้ ไม่ใช่เรื่องเด็ก ผู้ใหญ่คงโจษกันบ้างเป็นแน่

ลืมกล่าวถึงถนนสำคัญในเบอร์ลิน สายหนึ่ง คือตอนผู้เขียนไปยืนดูไฟตอนตรงข้ามที่ไฟไหม้ เรายืนข้างถนนใหญ่ มีเสาไฟแกสสูงใหญ่ตลอดถนน มีต้นไม้ชนิดหนึ่งปลูกเพื่อสวยงามร่มรื่น ถามคุณพ่อว่าต้นอะไร คุณพ่อว่าต้นลินตัน ภาษาเยอรมันดังว่าอุนเดอลินตัน ใต้ต้นลินตัน ถนนสายนี้สวยมาก อยากจะว่าเหมือนราชดำเนินเดี๋ยวนี้ แต่เมื่อ ๗๐ กว่าปีมาแล้ว

— ๘ —
เซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก

เราอยู่ในเยอรมัน ๓ คืน วันแรกไปคำนับท่านทูต กินข้าวเย็น วันที่สองวันไฟไหม้ คุณแม่ตามเสด็จไปดูโอเปร่า ไปกันหมดเว้นคุณพ่อ ขอตัวจะพาลูกไปนอน กับมิสเตอร์ลัฟตัส เลขา ฯ สถานทูต รุ่งขึ้นวันที่สามอำลาไปรุสเซีย

ไม่ได้ไปเที่ยวเลย ผ่านถนนต่าง ๆ โดยขึ้นรถม้าเท่านั้น เห็นบ้านเมืองเขาแน่นหนาฝาคั่งร้านเบียร์มีทุกถนน ถนนไหน ๆ ก็มีโต๊ะตั้งถ้วยเบียร์เต็มไปหมด ซึ่งผิดกว่าถ้วยธรรมดา ปากบาน ก้นเรียว สูงใหญ่ ในทัศนะของเด็ก จะคืบครึ่งหรือจะกว่า เบียร์ในถ้วยสีดำเหมือนโอเลี้ยง มีฟองขาวปะหน้าสัก ๔ นิ้วมือผู้เขียนได้ สังเกตว่าคนที่นั่งกินเบียร์ริมถนนนั้น ส่วนมากพุงยื่นยันโต๊ะเลย พลุ้ยตาม ๆ กัน เขาว่าเบียร์ดำทำให้อ้วน ไม่ได้ไปไหนจึงไม่มีอะไรจะวิพากษ์ ถึงสถานี ขึ้นรถไฟที่จอดรออยู่ สนทนากันเล็กน้อย ก็อำลากัน พอสมควร ได้เวลารถไฟก็ออก มิสเตอร์ลัฟตัสไปส่งที่สถานีคนเดียว รถไฟเขาใหญ่และสะอาดดี ลากันครั้งสุดท้ายแล้วรถไฟก็ออก มุ่งไปรุสเซีย

รถไฟเยอรมันเขาสะอาด ใหญ่ด้วย เดินเร็วปรื๋อ ผู้เขียนนั่งดูภูมิประเทศทางหน้าต่าง ที่รู้ว่าเร็วเพราะเสาสูง ๆ ที่ริมทางรถไฟ เข้าใจว่าจะเป็นเสาโทรเลขหรือไฟฟ้าก็ไม่ทราบ เสามันผ่านแว๊บไป ๆ นับไม่ทัน บ้านช่องริมทางรถก็งามดี ถึงทุ่งนาก็เป็นพื้นราบสุดตา เหมือนนาบ้านเรา

จะเป็นนาข้าวหรือนาอะไร ไม่ทราบ ไม่ได้ถามด้วย ดูบ้านชาวนาเขาสวย เป็นตึก ปลูกใกล้ทางรถบ้าง ไกลไปลึก ๆ บ้าง น่าดู นั่งดูรถผ่าน นับเสาไฟฟ้าไปบ้าง นอนไปบ้าง จำไม่ได้ว่าถึงชายแดนเมื่อไร ราว ๓ วันจะได้หรือไม่ก็ไม่ทราบ ครั้นแล้วก็ถึงชายแดนต่อกับรุสเซีย

พอเข้าเขตรุสเซีย ถึงสถานีชายแดน โฉมหน้าก็เปลี่ยนไป สถานีก็เก่า ไม่น่าดู ตึกรามก็ไม่มี แปรสภาพเป็นกระท่อมกระต๊อบมุงคามุงหญ้า ผู้คนก็แต่งตัวไม่สู้เรียบร้อย นุ่งห่มก็เก่า ๆ แสดงถึงว่าจน บนหัวโพกผ้าสีต่าง ๆ แดง เขียว

ตอนเปลี่ยนรถจากของเยอรมันมาเป็นของรุสเซีย มันผิดแผกไปถนัด ดูซอมซ่อ ไม่สู้สะอาด รถก็เล็กกว่าของเยอรมัน เราเรียกคนมาขนของ กุลีหรือพวกขนส่งก็ไม่มีภูมิอะไรเลย ไม่สมาร์ท เสื้อเก่า ๆ ไม่น่าดู แลคงจะห่างไกลเมืองหลวง เรียกว่าชาวบ้านนอก อย่างเมืองเรา อยู่ในป่าก็คงไม่แต่งหรือไม่มีแต่ง พอขนของเสร็จ จากสถานี ไปรถของรุสเซีย ก็ออกเดินอีก ไม่เห็นมีที่พักผู้โดยสารสถานี

รถออกคังเอี๊ยด แล้วก็ออกเดิน ชั้นแรกมันไปช้า ๆ ก็ว่าดีแหละ พอมันเดินเร็วเข้าชักสดุดสดักกระโชกกระชากด้วย ถึงหัวโคลงโงเง ผู้ใหญ่เขาตัวหนัก เราตัวเบา มันพัดเสียเหมือนนั่งเกวียน อีตอนทางเป็นหลุมเป็นบ่อ จะต้องเดินเที่ยวเกาะ หาไม่หัวอาจจะโน ชนนั่นชนนี่ ที่โชคร้ายที่สุดก็ตอนกินข้าว เขาเอาซุปมาให้ถึงที่เรานั่ง ผู้เขียนรับจานมาถือ มันก็กระฉอกไปกระฉอกมา พอจะตักเข้าปาก มันกระฉอกทีเดียว ไพล่ไปเทลงตักคุณพ่อซึ่งนั่งติดกัน ตักอีกทีมันลงตัวเอง ซุปยังไม่เข้าปากสักคำ วาดภาพเอาก็ได้ คุณพ่อเห็นว่าขึนให้ป้อนเอง คงเทลงตักใคร ๆ หมด จึงรับอาสา

ป้อนให้ ถึงจะกระฉอกบ้างก็ลงจาน ยังดีกว่าลงตัก คุณแม่นั่งหัวเราะสองพ่อลูก ตัวท่านเองก็ลำบาก จะหั่นเนื้อแต่ละชิ้น อ้ายมีดมันก็บิดเสีย เวลานั้นไม่ทราบว่าเป็นอะไร รถมันถึงโคลงอย่างนั้น บัดนี้สงสัยว่ารางแคบหัวต่อรางไม่เสมอ เลยสดุดไปเรื่อย ๆ ประเทศใหญ่แต่คนจนมาก นึกดูก็น่าสงสาร ชายแดนไกล ๆ เมืองใหญ่ก็คงมีคอรัปชั่นกัน โรคนี้ก็ยังไม่มีใครรักษาหายจนเดี๋ยวนี้ การเดินทางโดยรถไฟ ๗ วันกว่าจะถึงเมืองหลวงกรุงเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก เรามาใกล้เมืองหลวงเข้า บ้านช่องก็ดูดีขึ้น แต่ไม่เหมือนที่เห็นมาตั้งสามประเทศ เขามั่งคั่งสมตัวเขา

เมื่อเราถึงสถานีเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก พอรถจอดก็มีข้าราชการสถานทูตมารับกับฝรั่ง ๒–๓ คน อยู่ที่ชานชาลาสถานี ขอกล่าวถึงสถานีหน่อย ใหญ่พอใช้ แต่ไม่ใหญ่อย่างจะทำให้ตื่นเต้น ตามปัญญาเด็กเวลานั้น อยากจะว่าเท่าหัวลำโพงของเรา เวลาเดียวกัน พอรถจอดเรียบร้อย คุณพ่อก็จูงผู้เขียนไปยืนตรงกระไดลง มีฝรั่งรูปร่างใหญ่โตราวกับยักษ์วัดแจ้ง มาจับมือผู้เขียนเอาไปจูบ ผู้เขียนเกือบจะหดมือ ไม่เคยมีใครมาจูบมือแต่เกิดมา คุณพ่อถ้าจะเห็นผู้เขียนลังเล เลยว่านี่กัปตันครูล๊อพ อีกคนก็ทำอย่างเดียวกัน นี่คือมิสเตอร์ลอเรล กัปตันครูล๊อพเป็นพระอภิบาลทูลกระหม่อมจักรพงศ์ อายุคงจะ ๔๐ กว่าเข้าไปแล้ว มิสเตอร์ลอเรลเป็นครูสอนอะไรไม่ทราบ ไม่ได้ถาม เขายังเป็นหนุ่ม คะเนว่าราว ๓๐ ผู้ใหญ่ก็ต้อนรับกันต่อไป ข้าราชการไทยก็มีหลวงอภิรักษ์ (ภายหลังเป็นพระยาสุรินทร์) หลวงวิสุทธิเป็นเลขา ฯ ท่านทั้งสองนี้ดูเหมือนจะสับเปลี่ยนหน้าที่กัน หลวงวิสุทธิอยู่ หลวงอภิรักษ์กลับ ผู้เขียนจำไม่ได้ว่าพบท่านที่สถานทูตอีก เมื่อทักทายปราศรัยกันพอสมควรแล้ว ก็ขึ้นรถม้าราชทูต ซึ่งโอ่อ่าเป็นพิเศษ เทียมม้าเทศใหญ่สีดำ

เป็นมัน หางยาวเรี่ยดิน ใคร ๆ เห็นต้องเหลียวมอง สารถีก็อ้วนเท่าโอ่งน้ำ ข้างหลังเสื้อมีแถบทองกว้าง ๑ นิ้วฟุต ติดเป็นรูปตัววี ซ้อน ๓ ชั้นเต็มหลัง เป็นเครื่องหมายว่ารถราชทูต คนอื่นที่ไม่ใช่ทูตขึ้นไม่ได้ มีรถอุปทูตต่างหาก เครื่องหมายวี แถบเงิน ๒ ชั้นเท่านั้น ยศอย่างมาก ไม่แพ้เมืองเรา รถราชทูตขึ้นได้แต่ตัวทูต ภรรยาและลูก

ผู้เขียนเคยต้องขึ้นคนเดียวกับครู ไปดูละครไทยที่ไปเล่นที่นั่น นั่งบ๊อกซ์พิเศษ ใหญ่โตน่ากลัว มีเด็กตัวกระเปี๊ยกนั่งคนเดียว ครูต้องแอบออกนึกอาย มีคนชะเง้อมองดูบ่อย ๆ โรงละครนี่เป็นโรงละครหลวง หรูมาก ละครนั้นนายบุษมหินทร์พาไปเล่น แต่ขาดทุน เพราะไปผิดฤดูกาล หนาวกันเกือบตาย นายบุษมหินทร์เป็นบุตรเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง นำเอาแบบเจ้าคุณพ่อ ซึ่งมีชื่อดังในเมืองเรามาแล้ว ไปเล่น ละครเจ้าพระยามหินทร์มีชื่อโด่งดังสมัยโน้น ใคร ๆ ก็รู้จัก ไม่ได้เล่นเป็นเรื่องเป็นราว แต่เป็นฉาก ๆ สวยงามมาก เครื่องแต่งตัวก็สวย แวววับ พราวแพรวไปหมด ถ้าไปเหมาะ ๆ คงจะได้เงินบ้าง ทางทูตต้องจัดส่งกลับเพราะไม่มีเงิน

ฉากละครที่จำได้แม่น คือ ชุดรำโคม ชุดรำพัด ชุดรำอะไรต่ออะไรไม่ได้จำ ชุดพระชุดนาง คงจะมีรำฉุยฉายด้วย เหลือกว่าเด็กจะจำได้ ดูอยู่จนเลิก กลับสถานทูต

นอกจากตัวละครซึ่งมีไม่ต่ำกว่า ๒๐ คน รวมทั้งครู ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ไม่ทราบกี่คน ยังมีลูกสาว ชื่อจำรัส หน้าตาดี จัดว่าสวย อายุราว ๑๕–๑๖ กับลูกชายอายุ ๘ ขวบ ติดมาด้วย ชื่อจอน ลูกชายถวายตัวทูลกระหม่อมท่านก็ทรงฝากฝังไว้กับคุณพ่อคุณแม่ เด็กก็เรียกว่าคุณพ่อคุณแม่ เรียก

ผู้เขียนว่าพี่ อยู่ด้วยกันเรียบร้อย จนคุณพ่อคุณแม่จากไป ไม่ทราบว่าทรงฝากใครต่อไป

ผู้เขียนมีครูผู้หญิงมาสอนเป็นชั่วโมง จอนก็เรียนด้วย ขึ้นตั้งแต่ เอ บี จอนเป็นเด็กฉลาด เรียนเร็ว แลก็ซนตามประสาเด็ก บางทีก็แอบใส่กุญแจห้องเรียน ขังผู้เขียนไว้ จนเวลาน้ำชา ต้องทุบประตู จึงเปิดให้ประสาเด็กซน แต่เราก็ดีกันตลอดเวลา ส่วนพี่สาวก็เข้าเล่นละคร เป็นตัวประกอบ คือ นางฟ้าเทวดา แต่งตัวเสียสวยหรู คอยบงการพวกบริวารให้เต้นให้รำในชุดต่าง ๆ น่าดูเหมือนกัน

เมื่อผู้เขียนถึงรุสเซียเป็นเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๐ (พ.ศ. ๒๔๔๓) กำลังจะเข้าหน้าหนาว เดือนที่หนาวจัดคือธันวาคม–มกราคม จัดที่สุด น่าสงสารคนจน ๆ ชาวเมืองแลชาวตะวันออก ไม่เคยประสบความหนาว บ่นจะตายตาม ๆ กัน

จะขอเล่าเป็นตอน ๆ ไป ถ้าเผลอมันจะเลอะเทอะเอา เอาตอนถึงบ้านว่างั้นเถอะ ในบ้านมีห้องดังนี้ เราเช่าเขาทั้งชั้น ถ้าเปรียบเดี๋ยวนี้ก็หนึ่งแฟลต ตึกมี ๔ ชั้น สถานทูตอยู่ชั้นหนึ่ง ต่อขึ้นไปมีนายพลเรือเช่า ต่อขึ้นไปไม่ทราบ

ชั้นของเรามีห้องดังนี้

(๑) ห้องนอนพ่อแม่ (๒) ห้องลูก (๓) ห้องว่างสำหรับแขกที่มาค้างสถานทูต (๔) ห้องเขียนหนังสือคุณพ่อ (๕) ห้องกินข้าว (๖) ห้องรับแขกคุณแม่ เต็มตลอดด้านหน้า อยู่ริมแม่น้ำนิเออร์ เป็นแม่น้ำเอกของเมืองหลวง (๗) ห้องโถง เรียกว่าซาลอง (๘) ติดกับซาลองเป็นห้องบรรทมทูลกระหม่อม (๙) ติดห้องทูลกระหม่อมเป็นห้องเลขา ฯ

(๑๐) ห้องกระไดุ (๑๑) ติดห้องกระไดเป็นห้องบ๋อย มีหนทางขึ้นกลาง อยู่ตรงข้ามห้องกินข้าว (๑๒) ห้องแม่บ้านไทย ตรงข้ามห้องผู้เขียน (๑๓) ห้องน้ำอยู่ตรงข้ามห้องคุณแม่ (๑๔) ห้องแม่บ้านฝรั่งอยู่ติดห้องน้ำ (๑๕) ห้องครัวอยู่หลังบ้าน

คนใช้ต้องขึ้นไปนอนบนหลังคา (attic) คนในบ้านประจำมี คุณพ่อ คุณแม่ แม่บ้านไทย แม่บ้านฝรั่ง เลขา ฯ สาวใช้หนึ่ง สาวใช้ในครัวหนึ่ง หัวหน้าบ๋อยหนึ่ง ผู้ช่วยบ๋อยหนึ่ง คนขับรถอยู่ชั้นดิน ทูลกระหม่อมจักรพงศ์เสด็จมาเฉพาะวันเสาร์ครึ่งวัน อาทิตย์ทั้งวัน เสวยกลางวัน น้ำชา และเย็น มีนายพุ่มคู่แข่งหรือพระสหายตามเสด็จ วันอาทิตย์เสวยที่สถานทูต เช้า กลางวัน น้ำชาและเย็น มักจะมีแขกมาร่วมเสมอ ๒–๓ คน ขาประจำ คือกัปตันครูล๊อพ มิสเตอร์ลอเรล ท่านทองฑีฆายุ ทองใหญ่ (ชื่อเล่น ทองรอด) เป็นนักเรียนนายร้อย พอรุ่นหนุ่มราว ๑๔–๑๕ ผู้เขียนรู้จักดี เพราะอยู่ในวัง ขึ้นอยู่กับสมเด็จพระพันวัสสาอัยิกาเจ้า (สมเด็จพระตำหนัก)

ทูลกระหม่อมโปรดเสวยกับข้าวไทย จึงต้องมาค้างสถานทูต เพราะที่สถานทูตมีเครื่องปรุงกับข้าวไทยทุกอย่าง สำหรับทำถวายทูลกระหม่อม สมเด็จพระราชชนนีจัดส่งครบ เว้นแต่ที่ต้องใช้สด ๆ แต่ก็มีของแห้งแทนอยู่พร้อม แม้รสจะไม่เหมือนทำสด ๆ ก็อร่อยมากเกินคาด คุณแม่เอาญาติหญิงไปทำกับข้าวเสวยหนึ่งคน มีหน้าที่เป็นต้นห้องคุณแม่ด้วย นับว่าเราสมบูรณ์ของไทย ๆ เราพอใช้

เจ้านายเสด็จมาเยี่ยมได้เสวยของไทยเราทุกมื้อ ระหว่างผู้เขียนอยู่ มีเจ้านายเสด็จ ๕ พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมโอรสและทูลกระหม่อมบริพัตร สมเด็จชายยุคลทิฆัมพร พระองค์บุรฉัตร (ในกรมกำแพง) พระองค์

วุฒิไชย (ในกรมสิงห์) และบริวาร มีเจ้าคุณราชวัลลภ พระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรส หม่อมสิทธิ สุทัศน์ สมเด็จพระบรมเสด็จมาก่อนทูลกระหม่อมบริพัตร ราวใกล้ ๆ ปีใหม่ กำลังหนาวจัดมาก ต่อนี้ก็จะเล่าเป็นตอน ๆ ไป จะได้ความดีกว่าเล่าเพรื่อไปเสีย

จะกล่าวถึงตอนถึงรุสเซียในคืนแรก ก็มีเรื่องทีเดียว

ตอนเข้านอนเป็นเวลา ๒ ทุ่ม ที่นอนนุ่ม นอนสบาย ผ้านวมหนาห่มอุ่น รุ่งเช้าตื่นนอนแต่เช้า เด็กเคยตื่นราวย่ำรุ่ง พ่อแม่ยังไม่ตื่น ผู้เขียนแต่งตัวเอง คือใส่เสื้อผ้าที่ผลัดเมื่อวานนี้ สวมรองเท้า เขาวางไว้ให้หน้าเตียงเป็นผ้าสักหลาดสีน้ำเงินแก่ มีดุมหนึ่งเม็ดใส่รอบข้อเท้ากันหลุด ที่ฝ่าเท้าเป็นยางแผ่นมัน ๆ สีดำ บาง ๆ สำหรับใส่ในห้องนอน ผู้เขียนไม่เคยเห็น ไม่เคยรู้อะไรทั้งนั้น

แต่งตัวใส่เสื้อผ้าใส่รองเท้า เปิดประตูมายืนที่ทางเดิน (corridor) มองซ้ายมองขวา ไม่มีคน เขายังไม่ตื่นกัน ก็ย่องไปดูห้องผู้ช่วยคุณแม่ เห็นเขากำลังแต่งตัว เอาผ้าหนา ๆ โพกหัว ถามเขาว่าจะไปไหน เขาว่าจะไปตลาด ผู้เขียนว่าไปด้วยคน คุณพ่อคุณแม่ก็ยังไม่ตื่น ฉันจะอยู่กับใครล่ะ ผู้ช่วยเขาชื่อแม่นุ่ม ต่อมาคุณแม่ให้เรียกว่าน้านุ่ม ตกลงเรียกเขาน้า น้านุ่มลังเลอยู่พักหนึ่งก็ตกลง ไปก็ไปกัน ให้อยู่ก็ไม่มีคนตื่นสักคน ผู้เขียนดีใจวิ่งไปเอาหมวกแบบกลาสีมาใส่ ซึ่งเข้าชุดเสื้อผ้าแบบกลาสีที่แต่งมาในรถเดินป๋อออกไปกับเขา ถึงทางเลี้ยวก็เลี้ยวมุ่งตรงแน่วไปออกถนนเน๊บสกี้ เป็นถนนเอกของเมืองหลวง (อย่างอุลเดอร์ลินเดน) แต่ด้อยกว่า ไม่ได้หนึ่งกระผีกของสายเอกเยอรมัน ทุกอย่างดูแล้วทำให้ใจผู้เขียน แม้จะเป็นเด็ก ก็สงสาร เป็นเพราะได้ไปเห็นดี ๆ มาแล้ว ต่อนี้ไม่ทราบว่าไปไหนกัน

ตามน้ำนุ่มไปเรื่อยจนถึงตลาด ที่รู้เพราะเห็นปลาตัวโต ๆ ในหีบแก้ว มันว่ายไปว่ายมา เห็นคนซื้อเขาฆ่ามัน ผู้เขียนไม่อยากดู สงสารปลา เลยเลี่ยงเข้าไปในร้านของชำ หีบปลานั้นเขาตั้งริมทางเท้า น้ำเปรอะอย่างบ้านเรามีร้านขายของเบ็ดเตล็ดใกล้ ๆ เห็นแล้วคุ้นตาเหมือนบ้านเราอีก ในร้านมีหิ้งแขวนของพะรุงพะรัง บนหิ้งมีชะลอมสาน ใส่หอม กระเทียม พริกแห้งเม็ดใหญ่ แล้วอะไรอีกจำไม่ได้ มีมะพร้าวแก่หนึ่งลูก เขาเกลาขูดเป็นรูปหน้าลิง เขียนปากเขียนตาทาปากเสียแดง ตาดำมีคิ้ว ตั้งอยู่บนร้าน ผู้เขียนยืนดูมะพร้าวเพลิน ไม่เห็นมีที่ไหนที่ผ่านมา มาพบที่ประเทศสุดกู่นี่แหละน้ำนุ่มซื้อของแล้วก็บ่ายหน้ากลับบ้าน ระหว่างเดินทางกลับ ผู้เขียนสังเกตดูว่าคนที่ผ่านเราไปมา เกือบทั้งนั้นดูหน้าผู้เขียนแล้วดูเท้า ตัวไม่ยักดู ไม่แปลกอะไร ตาของเขา เขาจะดูก็ว่าเขาไม่ได้ ประหลาดที่ดูหน้าแล้วทำไมดูตีน แปลกหน่อย เดินมาถึงบ้าน ก็ขึ้นไปดูคุณแม่ ๆ ตื่นแล้ว แต่งตัวจะมารับประทานอาหารเช้า คุณแม่ถามว่าไปไหนมา ผู้เขียนว่าไปตลาดกับน้ำนุ่ม เท่านั้นเองราวกับโลกจะแตกแยก ถามว่าแต่งตัวอย่างนี้หรือไปตลาดผู้เขียนตอบหน้าตาเฉย ไปอย่างนี้แหละ คุณแม่ก็เรียกน้ำนุ่มมา แม่บ้านฝรั่งมา (ชื่อมาดมัวเซลแอนนา) นางสาวใช้มา ส่งภาษาฝรั่งเศสบ้างกับแม่บ้านฝรั่ง ส่งภาษาไทยกับน้ำนุ่ม เสียงฟังไม่ได้ศัพท์เลย ผู้เขียนรู้แต่ว่าถูกดุกันเป็นแถว วิ่งกันวุ่นวาย ผู้เขียนไม่ถูกดุ ถึงถูกก็คงไม่รู้เรื่องอะไรเห็นหอบผ้าเช็ดตัว เสื้อนอนไปทางห้องน้ำกัน ให้ต้มน้ำใส่อ่างอาบน้ำ ปิดประตูรูแกนกัน เอะอะมาก ผู้เขียนยืนงง ๆ หมุนไปหมุนมา ดูเขาเอะอะเพลินไป อยู่ ๆ มาดมัวเซลแอนนาก็มาอุ้มเอาผู้เขียนไปห้องน้ำ ทำไมต้องอุ้มก็ไม่รู้ ไปตลาดก็ยังเดินได้อยู่ ถึงห้องน้ำเห็นควันขึ้นจากอ่างน้ำโขมง

ตกใจมาก เขาจะเอาเราลวกน้ำร้อนกระมัง ๒–๓ คนยืนเต็มห้องน้ำ ห้องก็ร้อนน้ำก็ร้อน เขาเหล่านั้นรีบถอดเสื้อผ้าอย่างเร็ว แล้วเอาตัวผู้เขียนลงจุ่ม ผู้เขียนดิ้นขัดขืน น้ำเป็นควันจะให้ลง บังเอิญคุณแม่เข้ามาบงการให้เอาลงให้ได้ ตัวถูกจุ่มลงไปบ้าง ดิ้นขึ้นมาได้บ้าง น้ำก็ดูหายร้อนไป พอทนได้ ทีแรกคิดว่าจะถูกลวก ให้ตัวจมน้ำอุ่น พอควรแล้วเอาขึ้น เอาผ้าเช็ดตัวผืนโตยังกับผ้าแบล็งเกตปูบนเก้าอี้ พอยกตัวผู้เขียนขึ้นปุ๊บ ก็วางปั๊บ ลงไปบนเก้าอี้ รวบรัดห่อด้วยผ้าเช็ดตัว เช็ดตัวแห้งแล้วใส่เสื้อนอน พาอุ้มวิ่งไปห้องนอน คล้าย ๆ กับว่าถ้าถูกอากาศจะตายงั้นแหละ เราไปเดินมาตั้ง ๒ ชั่วโมง ไม่เห็นมีท่าว่าจะตาย เอามาลวกน้ำร้อนอย่างนี้น่าจะตายมากกว่าหายใจไม่ออก เสร็จแล้วพาเข้าห้องนอน ยัดตัวเข้าในเตียง คลุมหัวตลอดตีน เหลือแต่ปากกับตา ตอนนี้เหงื่อแตก บอกว่าร้อนก็ไม่เชื่อ ซ้ำยังเอาน้ำอะไรก็ไม่รู้ร้อน ๆ จะว่าชาก็ไม่ใช่ เป็นใบไม้หรือดอกไม้ชงเหมือนชาใส่น้ำตาลให้ซดทั้งร้อน ๆ ปล้ำปลุกรีบเร่งกันไปทุกอย่าง ผู้เขียนทั้งร้อนทั้งเหนื่อย ฤทธิ์ที่เขารีบร้อนจะเอาตัวเข้าเตียง ผู้เขียนเจ้าเล่ห์ ขืนดิ้นรนคงมีคนมานั่งเฝ้าเรา สงบไว้ดีกว่า ภายในที่นอนเหงื่อไหลเลย มาดมัวเซลแอนนามาเฝ้าอยู่พักหนึ่ง เห็นเรียบร้อยแล้วเขาก็ไป หน้าต่างประตูปิดหมด ซ้ำเขาปล่อยไอน้ำเข้าท่อ ห้องก็ซ้ำอุ่นอีก พอไปกันหมดแล้วผู้เขียนผลักผ้าห่มนอนออกเสียบ้าง ค่อยสบายหน่อย ได้ความว่าคุณแม่กลัวปอดบวม เพราะประสบการณ์แต่อยู่เมืองร้อน แล้วเขาว่าเป็นโรคปอดอ่อน ตกใจที่อากาศเย็นแล้วในเดือนตุลาคม เสื้อผ้าก็บาง พื้นรองเท้าก็บาง ถ้าเป็นหวัดก็แย่ เลยกาหลกัน รีบเอาเข้าที่อบอุ่น คือที่นอน กาหลกันเพราะไปตลาดในชุดห้องนอน ทำให้ผู้ใหญ่ถูกเอ็ดกันเป็นระนาว

ชีวิตประจำระหว่างอยู่รุสเซีย การกินอยู่ของผู้เขียนพิศดารมาก มีกฎต่าง ๆ หลายอย่าง

(๑) ต้องกินข้าวโอ๊ต ๑ ชาม กับนม น้ำตาล

(๒) ต้องกินน้ำมันตับปลาอันเหม็นคาว น่าอ้วก

(๓) ห้ามกินน้ำตาลตลอดกาล

(๔) ต้องกินนมสดแทนน้ำตลอดกาล

ล้วนเป็นกฎที่สุดแสนจะทนได้ง่าย ๆ ขอบรรยายความสุดจะทนดังนี้

ข้าวโอ๊ตนั้นใครไม่เคยได้ชิม ไม่ต้องเสียใจ (ข้าวหมาเรายังจะอร่อยกว่ามาก) ถ้าไม่เดาะน้ำตาล กลืนไม่ลงแน่ ผู้เขียนบางทีเปลี่ยนใส่เกลือน้านมแทนบ้างแก้เบื่อ

น้ำมันตับปลาต้องกินเพียว ๆ ถ้าไม่บีบจมูกมันคงจะไหลออกมาหมดทั้งของเก่าของใหม่

ห้ามกินน้ำตาลตลอดกาล ผู้เขียนมองดูน้ำบนตู้เก็บถ้วยแก้ว (Side–board) เหมือนดูดาว เอาไม่ถึง ขโมยยากมาก เพราะจะต้องต่อเก้าอี้หนึ่งชั้น ปีนขึ้นตรงที่วางชั้นสอง ชั้นสาม ยังต้องเขย่งสุดตัว กว่าจะถึงขวดน้ำ ยังเสี่ยงพลัดตกแตกอีกด้วย แต่ได้ลิ้มรสน้ำพอชื่นใจ จะทำอีกก็ดูจะไม่คุ้มค่าเหนื่อยใครมาเห็นเข้ากลัวเขาไปบอกคุณแม่ เดี๋ยวถูกดุ ขอต่อข้อสองคือน้ำมันตับปลา ที่โชคร้ายกว่าข้าวโอ๊ตมากอยู่ เพราะมันเหม็นคาวอย่างฉกาจฉกรรจ์หนึ่งช้อนโต๊ะเท่านั้น กว่าจะกลืนก็แทบตาย ผู้เขียนค้นหาวิธีให้กินง่ายเข้าคิดไป คิดมา เกิดปัญญาออกมา คือว่าในห้องเขียนหนังสือคุณพ่อ มีขนมอยู่หนึ่งถาดเงิน เป็นช่องสัก ๖ ช่อง ถาดโต ถ้าวัดดูกะว่าผ่าศูนย์กลางราว ๑๒ นิ้ว มีขนมอยู่เต็มทุกช่อง ขนมแห้ง พวกที่เรียกว่า Sweet มีฝาปิด

เรียบร้อย ขนมนั้นเป็นขนมแขกตุรกี ถวายทูลกระหม่อมจักรพงศ์ เมื่อเสด็จไปเยี่ยมประเทศนั้น ไม่นานก่อนผู้เขียนถึงรุสเซีย ขนมน่ากินหลายอย่าง มีขนม Turkish delight นุ่ม ๆ เหมือน Mashmellow หวานจับใจ สีต่าง ๆ ผู้เขียนชอบที่สุด มันแก้คาวดี ผู้เขียนอมน้ำมันตับปลา ๑ ช้อนโต๊ะจากห้องกินข้าว เอานิ้วบีบจมูกแล้ววิ่งไปห้องคุณพ่อ คว้าขนม ๒ ก้อนยัดเข้าปาก พอเต็ม ความเหม็นคาวก็คลาย ต่อนั้นเลือกกินตามชอบใจ เป็นของเด็กผู้เดียว ไม่เห็นผู้ใหญ่แตะ พอพล่องก็มีคนมาเติม เติม ตลอดจนผู้เขียนต้องออกจากประเทศ ขนมก็เกือบหมดพอดี

ในโต๊ะกินข้าวก็เหมือนกัน ถูกบังคับอีก คราวนี้เด็กจอนโดนด้วยคือ สมองวัวกับเคปเปอร์ซ้อส ความจริงคนชอบก็จะว่าน่ากินไม่น้อย มันเป็นแท่งขาว ๆ เหมือนเต้าหู้อ่อนที่เราแกงจืด ทอดเกรียม ราดด้วยซ้อสเคปเปอร์ มีลูกเคปเปอร์ลอยในน้ำมันเนยสีเขียว ๆ แต่สองเด็กไม่ชอบ แต่ต้องจำกิน เพราะเขาตักให้ บอกไม่ทัน เห็นตาคุณแม่ ก็ต้องกระเดือกกันเข้าไป เพราะมันอ่อนมันจึงลงไปให้ง่าย ๆ แต่จนแล้วจนรอด จนอำลากลับ ก็ไม่ญาติดีกับเจ้ามันสมองลูกวัวนั้นเลย น้ำนมพอสู้ นาน ๆ เข้าชินไปเอง ไม่ค่อยกระหายน้ำ แต่กรรมไม่สิ้น โดนเจ้านมเปรี้ยว (โยกัด) เข้าอีก แหมร้ายเหมือนกัน เปรี้ยวเปรี้ยว ๆ ที่สุด ต้องประเดน้ำตาลเกือบครึ่งตัว คุณแม่คุมเองโดยมีตำรา กินเข้าไป ๆ คุณแม่กินด้วย คุมอยู่ในห้องนอนเสียด้วย ไม่มีที่เททิ้ง ถ้าเป็นห้องผู้เขียน มีอ่างล้างมือ เผลอ ๆ ลงท่อไปครึ่งหนึ่งก็ยังดี ประหลาดอยู่อย่าง ไม่ยักขโมยน้ำก๊อก ซึ่งเอาง่าย ๆ อาจจะเห็นเป็นน้ำบ้วนปากล้างมือ ไม่กล้ากิน กินนมดูจะดีกว่า

คนที่มารับประทานที่โต๊ะเสวยบ่อยที่สุดก็กัปตันครูล๊อพ แกจะต้องนั่งใกล้ผู้เขียน ใครจัดไม่ทราบ แล้วแกชอบจะอวดกำลังของแก โดยบีบลูกมันฮ่อ (Wallnut) ด้วยนิ้ว เพื่อให้ผู้เขียนตื่นเต้นแลชมว่าแกเก่ง แกทำให้เห็นจริง ๆ เสียด้วย แกเอามันฮ่อใส่หว่างนิ้วอันเบ้อเร่อของแก แล้วบีบปลายนิ้วเข้าหากัน เสียงดังแกร๊ก มันฮ่อก็แยกออกง่าย ๆ แกส่งให้ผู้เขียนเห็นผู้เขียนทำหน้าประหลาดใจ แกยิ้มใหญ่ นั่งใกล้แก รู้สึกว่านั่งใกล้ยักษ์วัดโพธิ์ แต่ไม่ดุ ใจดี มาทีไรจะต้องแสดงกำลังนิ้วให้ดู นัทเล็ก ๆ เช่นเฮซัลนัท เชสนัท แกบีบเอาบีบเอา ผู้เขียนกินสบาย

เครื่องเสวยทูลกระหม่อมส่วนมากมีดังนี้ ของฝรั่งแน่นอนมีบิ๊พสเต๊กขึ้นหน้า เขาทำมาชิ้นหนาบึบ ทอดมาเกรียมข้างนอก ข้างในแดงอมเลือดน่ารับประทาน แต่เด็กว่าเนื้อดิบ ไม่ชอบ ผู้ใหญ่ตุ้ยเลย ซุปไม่ว่าข้นหรือใส อร่อยทั้งนั้น ดูเหมือนจะมี ๓ ชุด ล้วนดี ๆ ถัดมาก็กับข้าวไทย มีแกงเผ็ด จะเป็นไก่หรือเนื้อ ขาดไม่ได้ หมี่กรอบ ปลาแห้งผัด เหมือนทำรับประทานในเมืองเรา ไม่มีผิด ปลาแนม คุณแม่ช่างปรนนิบัติ ทูลกระหม่อมจึงโปรดมาก เด็กอดของเผ็ด ต้องห้ามอีก แต่บิ๊พสเต๊กกินได้ เราก็ไม่ค่อยชอบ แต่น้ำซ้อสราดข้าวดีมาก กับข้าวไทยวันเสาร์–อาทิตย์จึงจะได้รับประทาน ไม่ได้ทำทุกวัน ผู้เขียนคิดถึงแกงเผ็ดเนื้อน้ำพริกกะบิแต่อดอีก เป็นเด็กนี่ลำบาก น้ำก็กินไม่ได้ สุดแสนจะทน ผู้ใหญ่เขากินเหล้าแดง คือแคลแร๊ท แทนน้ำ เขาถึงไม่อยากน้ำ เหล้าแทนน้ำกันดี ๆ นี่เอง ทุกมื้อเสียด้วย

พูดถึงของหวาน มีผลไม้ต้มน้ำตาลราดครีม พุดดิ้งต่าง ๆ ผลไม้สดกุ๊กที่นี่ทำของอร่อย ๆ โดยมากล้วนขนมเด็กชอบทั้งนั้น

พูดถึงผลไม้แล้วเป็นเลิศทีเดียว เช่น ลูกพีช แพร์ พลัม องุ่น แอปเปิ้ล ล้วนผลไม้ชั้นเยี่ยม ไม่เคยกินที่ไหนดีเท่า ผลไม้อื่นก็ดี เช่น กรีนเก็ช แต่ผู้เขียนไม่ค่อยชอบ ที่ผู้เขียนชอบที่สุดคือ แอปเปิ้ล มาจาก เมืองไครเมีย มันทั้งหวานทั้งกรอบและฉ่ำด้วย ถัดมาก็แพร์ ทั้งฉ่ำทั้งหวาน หอมด้วย ยังมีเจ้าเชอรี่ของชอบของผู้เขียน สมปากเด็ก ผู้ใหญ่ไม่เห็นกิน ไม่มีบนโต๊ะ น้านุ่มซื้อมาให้ ๑ ถุงใหญ่ กินคนเดียวสบายใจ ดีเท่าที่ มิสเตอร์จอห์นสันซื้อให้ที่เยนัว ต้องขอย้ำชมผลไม้ของรุสเซีย ที่กินที่ สถานทูตคงจะเป็นชั้นหนึ่ง ดีทุกอย่าง ที่ออกชื่อมา จะยิ่งหย่อนก็เป็นเอก หรือรองเท่านั้น ของเขาดีจริง ๆ เคยไปเก็บใน green house ที่อังกฤษ ไม่ดีเท่า

การเรียนหนังสือ หาครูยังไม่ได้ คุณพ่อก็พาผู้เขียนไปขับรถอวดม้า เช้าบ้างเย็นบ้าง ทุกวันต้องออกนอกบ้าน เว้นไม่ได้ เหมือนเฝ้าสมเด็จ เป็นกฎ ไม่ว่าจะเดิน จะขึ้นรถ แม้จะเหาะ ก็ต้องไป ไม่ว่าจะหนาวหรือ ร้อน คุณพ่อพาเที่ยว คุณแม่ไม่ไป นาน ๆ ออกที ไปรถขับเอง นั่งได้ ผู้เขียนหัดขับบ้าง เพราะถนนริมแม่น้ำมันกว้างและตรงดี เรียกว่า Admiralty Guey รถไม่มีมาก นาน ๆ จะเห็นสักคัน ถนนโล่ง ถึงกระนั้นก็ดูเหมือน จะมีนกหวีดสัญญาณ เวลาเอมเปอเรอและเอมเปรสเสด็จตากลม เสด็จประทับ เดี่ยวไม่มี เอมเปรสทุกครั้งที่เห็น รถขับเร็วปรื๋อทีเดียว ไม่ทันเห็นพระ พักตร์ กว่าจะรู้ก็เห็นแต่หลัง มักจะมีผ้าโปร่งปิดพระพักตร์ ปล่อยชายปลิว ตามลมไปยาวเชียว มีราชองครักษ์แต่งเป็นทหารรักษาพระองค์คอร์แซคขี่ม้า ตามเสด็จ เกือบต้องห้อม้าเหยียดทีเดียว เพราะรถพระที่นั่งขับเร็ว ถ้าจะ ต้องเปรัก ก็ไม่ทันแน่

ผู้เขียนไม่ต้องเรียนหนังสือเสียนาน ครูไม่มี แต่แล้วก็ได้ในที่สุด เป็นคนแก่ ๆ เอามากด้วย ผอมโซ แลดูแล้วเหมือนคนกินไม่อิ่ม ดูหน้าตา เสื้อผ้าแล้วน่าสงสาร เสื้อก็เก่า บางก็บาง ไม่สมกับความหนาวในอากาศ ชื่อว่ามิสซิสเพจ (Page) เป็นชาวอังกฤษ ผัวตาย มีลูกหญิง ๒ คน อายุเท่า ๆ ผู้เขียนนี่แหละ สอนก็ไม่ยากอะไร ผู้เขียนเพิ่งจะอ่านได้แต่คำง่าย ๆ เท่านั้น แกก็สักแต่ว่าสอนไป วันหนึ่งแกมาถึงสักครู่ แกก็ควักขนมปังดำ (Black bread) อย่างคนจนกิน ชื่อดำ แท้จริงไม่ดำ แต่เป็นสีแดงเลือดหมู เหม็นเปรี้ยวด้วย ผู้เขียนเห็นแล้วเกิดสงสาร ถามแกว่ายังไม่ได้กินข้าวหรือ แกว่ายัง ที่บ้านไม่มีจะกิน ผู้เขียนอดจะสงสารไม่ได้ จึงวิ่งไปหามาดมัวเซลแอนนา ว่าขออะไรให้ครูกินหน่อย เขาไม่มีข้าวกิน แม่บ้านใจดี ลุกขึ้นกุลีกุจอ ทอดไข่ดาว ขนมปังทาเนย มีกาแฟอีก ๑ ถ้วย มิสซิสเพจกินอิ่มหนำสำราญแล้วจึงไปสอนหนังสือ ต่อมาทุกวัน ผู้เขียนขอให้มาดมัวเซลแอนนาจัดอาหารเช้าให้ทุกวัน จนแกต้องจากไปในเวลาไม่ช้านัก คุณแม่คงจะเห็นไม่เหมาะ จึงหาครูใหม่มาแทน

ผู้เขียนได้ครูใหม่ คราวนี้อังกฤษเหมือนกัน แต่ตรงข้าม อ้วนเบ้อเร่อเทียว อยู่ดีกินดี นุ่งห่มดี สมฐานะ ชื่อมิสสมิธ (Miss Smith) สอนดีด้วย ผู้เขียนรู้สึกกระเตื้องขึ้นมาก สะกด ๔ ตัว อ่านได้ แลเข้าใจง่าย จนอ่านนิทานง่าย ๆ ได้ ผู้เขียนชอบอ่านหนังสือนิทานมาก ชอบฟังนิทานด้วย จึงพยายามเป็นพิเศษ เพราะจะได้ไม่ต้องง้อใคร ๆ เขาเล่าให้ฟัง โดยมากเขาปฏิเสธ เจ็บใจ เพียรเอาเอง เรียน **มูลบท** จบเสียเล่มหนึ่งเมื่อ ๔–๕ ขวบ พอไล่เบี้ยเอาเองได้ แม้แต่เรื่องพงศาวดารจีน แต่ก็ไม่ใคร่ได้เรียนเครียด เพราะคุณพ่อมักจะมาขัดจังหวะ ขอครูให้ปล่อยตัวไปขี่รถเที่ยว คุณแม่ไม่

ค่อยสบาย ไม่ได้ควบคุมเท่าใด มักจะเรียกมิสสมิธไปถามความก้าวหน้า คงรายงานว่าดี ไม่งั้นคงเรียกไปสวดเอาบ้าง จอนก็เรียนดีเหมือนกัน ต่อมาคุณแม่ไม่ค่อยไปไหน ไม่รู้จะทำอะไร เลยจ้างครูสาวหน้าตาน่าเอ็นดูมาเป็นครูระบายสีน้ำมัน ทำเป็นแผ่น ๆ รูปดอกไม้ ๔ แผ่น ว่าจะทำเป็นฉากกั้นห้อง ผู้เขียนก็พลอยได้เรียนภาษาฝรั่งเศส เพราะแม่สาวคนนั้นแกพูดฝรั่งเศส ทั้งเรียนวาดภาพเงาดำขาวด้วย ผู้เขียนชอบทั้งสองอย่าง น่าเสียดาย ต้องเลิกล้มเพราะแม่ป่วย เรียนได้นิดเดียว ภาษาอังกฤษเรียนบ้างเล่นบ้าง ความผิดของคุณพ่อ อาศัยเรารักการอ่านจึงกระเตื้องไปเอง ดนตรีก็ชอบ ขึ้นเปียนโนได้ตั้งหลายบท ยังมีสิ่งประหลาดมาก ที่ว่าครูไม่รู้จนแล้วว่าผู้เขียนอ่านโน้ตไม่ออก แต่เล่นกับครูก็ได้ เล่นเดี่ยวก็ได้ เล่นดูเอ๊ตก็ได้ ไม่เห็นครูว่ากระไร คงไม่ผิด เช้า ๆ ก็ไปทำเอกเซอไซส์เอง สายหน่อยครูสมิธก็มาเล่นด้วย ไม่เข้าใจตัวเองว่าเพราะอะไรถึงทำอย่างนี้ได้โดยครูไม่รู้ ถ้าผิดโน้ตครูจะต้องรู้ เสียงโน้ตมันจะบอก ผู้เขียนเมื่อตอนนั้นภาวนาขออย่าให้ครูรู้เลย ขออย่าให้ผิด ขอมืออย่าให้พลาด

ทูลกระหม่อมมักจะเสด็จไปข้างนอก ไปเที่ยวไหนไม่ทราบ เห็นเคาะแคะกันว่า นางแมวขาว ผู้เขียนรู้แต่ว่าเป็นผู้หญิงละครบัลเล่ต์ ไม่สนใจ บางอาทิตย์ทูลกระหม่อมจะชวนเพื่อนนักเรียน พากันถีบรถจักรยานไปเที่ยวชายทะเล เรียกว่าแหลมอะไรจำไม่ได้ ขบวนเสด็จนั้นจะมีคุณพ่อและผู้เขียนตามเสด็จด้วย คุณพ่อซื้อจักรยานขนาดสมตัวให้ ๑ คัน เพื่อตามเสด็จด้วย กว่าจะไปถึงชายทะเล ต้องข้ามสะพานเกาะถึง ๗ เกาะ บางทีคุณแม่ก็ขึ้นรถม้าตามไป ถีบรถไม่ได้และไม่เป็นด้วย ผู้เขียนช่ำชองมาแต่ในวัง ไม่ไหวหวั่นเลย ทูลกระหม่อมไปไหนก็ตามไปได้ แต่กว่าจะถึงที่ตากอากาศ

ชายทะเล ก็ออกเหนื่อย หยุดพักซื้ออะไรต่ออะไรกินกันสบายมาก เห็นทะเลกว้างใหญ่ มีเครื่องดื่มเป็นส่วนมาก ร้านย่อม ๆ ไม่หรูหรา ไม่กว้างขวาง คนหยุดมองดูผู้เขียนตลอดทาง ที่นี่เขาดูทั้งตัว เป็นของแปลกสำหรับเขา ทั่วเมืองไม่มีเด็กเล็กเท่าผู้เขียนถีบรถกลางถนน บางคนหยุดดูจนสุดตา ยิ้มให้กันเหมือนจะเอ็นดูอย่างนั้นแหละ กลับมาบ้านทันเสวยน้ำชา

น้ำชารุสเซียไม่ใส่นม แต่ใส่มะนาวฝรั่ง เรียกว่าแลมมอน หั่นชิ้นบาง ๆ มีขนมเค้กอร่อย ๑ ก้อน เคลือบด้วยช๊อคโกแลตครีมไอ๊ซิ่งโรยอัมมันบ่น อยากจะว่าไม่มีที่เปรียบ อร่อยจริง ๆ มีเพรตเซล (Pretzel) หนึ่งจานด้วย ทูลกระหม่อมไม่เคยทรงเบื่อขนมชนิดนี้เลย แต่ผู้เขียนถึงรุสเซียจนกลับ ทูลกระหม่อมไม่เคยรับสั่งให้เปลี่ยนขนมเสียที เสวยอยู่ได้จนผู้เขียนกลับก็ยังเสวยอยู่ แปลกมาก แต่ผู้เขียนก็โดยเสด็จตลอดจนอำลาจากประเทศรุสเซียด้วยความอาลัยเหมือนกัน ภายหลังผ่านชีวิตมาถึง ๘๔ ก็อยากจะว่าไม่เคยกินขนมอะไรเทียมเท่า คล้ายโมค่าเค้ก (Mocha) แต่อร่อยกว่า ไม่ทราบทำอย่างไร มันเหมาะเจาะจริง ๆ

ต้องขอชมขนมต่าง ๆ และ Sweet ต่าง ๆ ของเขา ดีอย่างประหลาดไม่น่าคิดว่าจะทำได้ดี ๆ ผู้เขียนรู้จัก Sweet ดีแลไม่ดีอยู่มาก จากในวังเพราะไปเบิกเอามาเล่นบู้ยี่บู้ยำ กินบ้างทิ้งบ้าง ไปเลือกเอาอย่างดี ๆ ทั้งนั้นเช่น ไส้กำยาน อร่อยที่สุดชื่อ Melcato ภาษาไทยเรา แมงขาโต Nugatin ภาษาไทยหนูกัดตีน ลูกกวาดเหล้า ช๊อคโกแลตต่าง ๆ จำไม่หวาดไหว แต่ของรุสเซียมันแปลกตามความเห็นของผู้เขียน แต่ละอย่างที่ผู้เขียนได้รับเป็นของขวัญคริสต์มาส เพื่อนฝรั่งคุณแม่เขาเอามาให้ สองพี่น้อง เป็นลูกหมอประจำพระองค์สมเด็จพระพันปีแห่งรุสเซีย พระราชมารดาพระเจ้าซาร์

ชื่อ ออลก้าและนาสตาซา กล่องสวย ขนมสวีตข้างในก็อร่อย ใคร ๆ อีกหลายคนให้ ล้วนอร่อยเหลือจะอธิบายถูก ขนมในร้านโชว์ที่หน้าร้าน ล้วนน่ากินน่าอร่อย คุณแม่ซื้อมา ๑ ก้อน อร่อยมาก เดี๋ยวนี้ยังนึกไม่ออกว่าทำอย่างไร บรรยากาศแม้วันคริสต์มาสดูซ่อมซ่อ แต่ขนมวิเศษจริง ๆ

วันคริสต์มาสเราออกไปดูร้านที่ถนนแถบสกี้พรอสเพ็ก ก็ไม่หรูหราอะไร ผู้เขียนยังได้ทำบุญทำทานด้วยคืนนั้น คือว่ามีรถม้ารับจ้างจอดอยู่ริมถนนที่เราเดินอยู่ คนขับนั่งเอามือกอดอก สั่นงึก ๆ ม้าเทียมก็ผอม คนขับก็ผอม เสื้อผ้าก็บาง ม้าก็ยืนตัวสั่น ผู้เขียนหยุดดูแล้วถามว่า วันนี้ได้ค่าจ้างเท่าไร เขาว่ายังไม่ได้เลย ผู้เขียนสงสาร แอบไปขอคุณพ่อ ๆ ถามว่าจะเอาไปซื้ออะไร ผู้เขียนว่าจะให้คนรถ (ภาษารุสเซียจำคลับคล้ายคลับคลามันดังว่า "อิสวอยชิก") คุณพ่อควักกระเป๋าสตางค์ออกมา พอเปิดเท่านั้นผู้เขียนก็ฉวยมันทีเดียว คว้าเอาไปมากอยู่ เอาไปยื่นให้คนขับรถ คุณพ่อเสียรู้ ก็ไม่ว่าอะไร คนรถถอดหมวกอันเก่าโขลกออกคำนับใหญ่ แล้วเราก็เดินต่อไป ไม่มีอะไรน่าดู กลับบ้านดีกว่า

(การเดินทางกลับจากรุสเซีย แล้วเข้าไปอยู่ในวังอีก ขอได้อ่านจากบทสัมภาษณ์ในอัตชีวประวัติ)

— ๙ —

วันสวรรคต
สมเด็จพระปิยมหาราช

ข้าพเจ้าประสบอะไรบ้างในคืนวันสวรรคตของสมเด็จพระปิยมหาราช เจ้า รัชกาลที่ ๕ วันปริวิโยคของชาวไทยเรา ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓

ข้าพเจ้าผู้เขียนนี้ เป็นนางพระกำนัล รับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี มีหน้าที่ตามเสด็จเวลาเสด็จทรงเยี่ยมเจ้านายฝ่ายใน บางทีก็นอกพระราชฐานบ้าง มีหน้าที่ตั้งเครื่องเสวยตามเวรและเวลา

พวกเรานางพระกำนัลมีหลายคนด้วยกัน จึงจัดเป็นเวรกัน ๒ ผลัด ผลัดหนึ่งมีรุ่นพี่เป็นหัวหน้า ๒ คน และรุ่นน้อง ๓–๔ คน เฝ้าดูแลถวายบ่รนนิบัติให้ทรงพระสำราญตลอดมา มิได้มีการละเมิดกันเลย ยามร้อนก็ถวายอยู่งานพัด ยามหนาวก็ถวายผ้าคลุมที่อบอุ่น ถือกันว่าหากใครถูกทรงเตือนสิ่งที่บกพร่องก็จะต้องขายหน้านิดหน่อย เพราะไม่เคยทรงกริ้วเลย

ในวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๕๓ นั้น ผู้เขียนทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร แต่ไม่ทราบพระโรค สมเด็จขึ้นไปเฝ้าเยี่ยมบนพระที่นั่งอัมพรฯ ผู้เขียนไม่ได้ขึ้นไป เพราะไม่ใช่เวร เป็นเวรเจ้าจอมถนอม เวรของผู้เขียนเป็นเวรกลางคืน ต่อมาผู้เขียนทราบว่าต้องทรงประชวรหนัก เพราะสมเด็จไม่ได้เสด็จกลับพระตำหนักเช่นเคย พวกเราก็ได้แต่ซุบซิบกัน สมเด็จมีพระตำหนักอยู่ไม่ไกลพระที่นั่งอัมพร ฯ นัก ชั่วคลองกั้น มีสะพานเชื่อม จัด

ว่าทางฝ่ายพระที่นั่งอัมพร ฯ เป็นฝ่ายหน้า ทางพระตำหนักสมเด็จเป็นฝ่ายใน ใครจะข้ามเข้ามาไม่ได้ นอกจากจะได้รับอนุญาต

วันนั้น บรรยากาศเงียบเหงามาก บนพระที่นั่งก็สงัด โดยปกติเวลาใกล้เที่ยงจะมีผู้คนเดินขวักไขว่ เพราะพระเจ้าอยู่หัวบรรทมตื่นแล้ว และจะเสวยพระกระยาหารกลางวัน มีเจ้าจอมเผ้าตามหน้าที่ ตั้งเครื่อง มารับงานและมีพระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ ร่วมเสวยด้วย ดังนั้นคนจึงจอแจ แต่วันนี้ไม่มีเสียงอะไรเลย แม้แต่เสียงพูดกัน ผู้เขียนได้แต่สันนิษฐานว่าคงทรงประชวรหนัก

ขอทวนกล่าวถึงฝ่ายผู้เขียนว่า ในระยะนั้น ต้องนอนพักในเวลากลางวันเพื่อรับเวรในเวลากลางคืน เฉพาะในวันนี้หลับไม่ลง เพราะใจเป็นห่วงและทุกคนก็นั่งจับเจ่าเหงาหงอยตาจ้องไปทางชั้น ๓ ของพระที่นั่งอัมพร ฯ ซึ่งอยู่ตรงข้ามตำหนักสมเด็จและซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า "สวนสี่ฤดู" ส่วนพระตำหนักของสมเด็จพระอัยิกาเจ้านั้นพระราชทานนามว่า "สวนหงษ์" อยู่ห่างออกไปหน่อย

ระหว่างเวลาพักกลางวัน ในวันนั้นผู้เขียนไม่ได้พักผ่อนหรือหลับนอนเลย ได้แต่เดินใจลอย และมิได้พูดคุยจอแจกับเพื่อน ๆ เช่นเคย จนพลบค่ำจึงจำเป็นต้องบังคับตัวเองให้นอน เพราะอีกไม่ช้า ก็จะต้องไปรับเวร ในที่สุดก็หลับไป มาตกใจตื่น เพราะมีตัวอะไรมากัดหัวแม่เท้า จนเลือดไหลพร้อมกันก็ได้ยินเสียงหนูประมาณว่าหลายสิบตัวยกขบวนกันวิ่งไปวิ่งมาเหนือฝ้าเพดานในอาคารที่ผู้เขียนอยู่ นอกจากจะวิ่งไปวิ่งมาตลอดอาคารซึ่งกั้นเป็นห้อง ๆ ยาวไป และมีราว ๑๒–๑๕ ห้องแล้ว พวกหนูยังส่งเสียงร้องกุก ๆ ๆ ตลอดเวลา ผู้เขียนเคยได้ยินผู้ใหญ่เล่ากันว่า เมื่อหนูร้องกุก ๆ จะมีเหตุไม่ดี

เกิดขึ้น แต่ผู้เขียนไม่เคยได้ยินจึงมีความกลัวเป็นอย่างยิ่ง ประกอบด้วยพระเจ้าอยู่หัวก็กำลังทรงประชวรอยู่ด้วย ขณะนั้นเวลาประมาณ ๒๓ น. เห็นจะได้ บรรยากาศเงียบสงัด รู้สึกว่ามีผู้เขียนอยู่คนเดียวในที่นั้น ไม่ทราบว่าคนอื่นไปไหนกันหมด คงจะไปนั่งที่สะพานเชื่อมคลองกั้นฝ่ายในที่กล่าวแล้วข้างต้น ผู้เขียนจึงลังเลใจ จะนอนต่อก็กลัวหนูจะมากัดเข้าอีก จะนั่งรอจนถึงเวลารับเวรก็ทนหนวกหูพวกหนูที่วิ่งกราวๆ และส่งเสียงร้องกุก ๆ ไม่ไหว จึงเปิดห้องไปยืนที่ประตู มองซ้ายมองขวาก็ไม่เห็นใครตื่นอยู่ เปรียบเหมือนเป็นเมืองหลับ แต่เมื่อมองไปยังพระที่นั่งอัมพร ฯ ซึ่งมองเห็นพระบัญชรชั้น ๓ ถนัด ทันใดนั้นผู้เขียนก็เห็นดาวดวงหนึ่งส่งแสงสว่างลอยอยู่ในระดับเดียวกับพระแท่นบรรทมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้เขียนคะเนได้ เพราะเคยขึ้นเฝ้าเวลาเสวยเนือง ๆ ดาวนี้มีแสงสว่างมากยิ่งกว่าดาวใด ๆ ที่ผู้เขียนเคยเห็นและมีหางยาวพาดไปทางพระที่นั่งอนันตสมาคม คล้ายแสงไฟฉายใหญ่ ๆ จึงทราบว่าเป็นดาวหางเฮลี่ที่โจษจันกันในขณะนั้น (Haileys Comet) ผู้เขียนยืนพิงประตูอยู่คนเดียว ไม่อาจเคลื่อนไหวได้อยู่พักหนึ่ง จึงได้สติว่าจะต้องไปเปลี่ยนเวรเจ้าจอมถนอมในไม่ช้า ซึ่งเธอได้ตามเสด็จสมเด็จขึ้นไปเฝ้าพระอาการประชวรอยู่บนพระที่นั่งอัมพร ฯ ชั้น ๓

ผู้เขียนจึงเตรียมตัวและขึ้นไปยังพระที่นั่งอัมพร ฯ ตามทางขึ้นเห็นแต่คนหน้าเศร้า คุณ ๆ พนักงานประจำพระที่นั่งล้วนหม่นหมอง ไม่มีใครทักทายใคร พอถึงชั้น ๒ มีคนนั่งตามขั้นบันไดมาก ถึงกับต้องออกปากขอทางเพื่อที่จะสามารถขึ้นไปได้

ชั้น ๓ เงียบกริบ ได้ยินแต่เสียงคล้ายเสียงกรนมาจากห้องพระบรรทมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีผู้คนในบริเวณนั้นน้อยและไม่ได้สังเกต

เพราะจะรีบไปเปลี่ยนเวร เมื่อไปถึงเห็นสมเด็จทรงบรรทมกับพื้น อยู่สุดห้องพระบรรทมพระเจ้าอยู่หัว เนื่องจากผู้เขียนไม่เคยเห็นอาการเจ็บในขนาดหนัก ซึ่งภาษาสมัยใหม่เรียกว่าเข้าขั้นโคม่า ดังนั้นเมื่อได้ยินเสียงคล้ายเสียงกรนจึงนึกว่า ในหลวงทรงสบายขึ้นแล้ว และกำลังบรรทมหลับสนิท จึงดีใจเป็นอันมาก นึกว่าจะนอนให้สบายเสียที และได้ล้มตัวลงนอน ที่ปลายพระบาทสมเด็จ ขณะเมื่อคลานผ่านพระแท่นในหลวง เพื่อไปยังที่สมเด็จทรงบรรทมอยู่ ได้ชะเง้อดูภาพที่เห็นคือองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอวบอ้วน พระพักตร์อิ่ม ทรงพระภูษาแดงผืนเดียว และทรงกรนสม่ำเสมออยู่

ด้วยอารามดีใจที่ในหลวงทรงสบายขึ้นแล้ว และเห็นสมเด็จบรรทมอยู่ และเนื่องด้วยความตึงเครียดได้หย่อนคลายลง ประกอบกับความเหนื่อยอ่อนมาทั้งวัน ดังนั้นเมื่อล้มตัวลงหนุนพระที่สมเด็จจึงหลับปุ๋ยไปทันที

มารู้ตัวตกใจตื่น เมื่อได้ยินเสียงร้องเซ็งแซ่ ซึ่งในขณะนั้นผู้เขียนเหลือที่จะเดาว่าเป็นเสียงอะไร เหลือบตาไปดูนอกห้องบรรทม เห็นคนจำนวนมากมายกำลังหมอบซบกับพื้นเป็นกอง ๆ ไม่ทราบว่าใครเป็นใคร ผู้เขียนตั้งหน้าที่จะหาสมเด็จ โดยเอามือค่อยคลำที่พระที่ (ในห้องบรรทมมืดมาก มีแต่ไฟแดงดวงเดียว) แต่ก็คลำเปล่าไม่พบสมเด็จ เมื่อผู้เขียนทราบว่าเสียงเซ็งแซ่ข้างต้นเป็นเสียงร้องไห้ ของคนจำนวนมาก พร้อม ๆ กัน จึงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ผู้เขียนตกใจ หายง่วงลุกไปดูที่พระแท่น จึงเห็นสมเด็จ และเห็นหมอประจำพระองค์ (ชื่อหมอไรเตอร์) กำลังถวายยาฉีดสมเด็จ ขณะนั้นทรงหมดสติ พนักงานได้อัญเชิญลงบนพระเก้าอี้เพื่อนำกลับพระตำหนัก ผู้เขียนก็หอบของที่ขนขึ้นไป

รวมทั้งหีบหมากเสวย และบ้วนพระโอฐ (กระโถน) รีบตามพระเก้าอี้ลงไปจากพระที่นั่งอัมพร ฯ ระหว่างเดินผ่าฝูงคนที่หมอบซบกันอยู่ ผู้เขียนยังจำได้สองคนคือ หนึ่ง เจ้าจอมมารดาชุ่มกับพระเจ้าลูกเธอสองพระองค์ (เจ้าจอมมารดาชุ่มเป็นพี่พระยาบรุษรัตนราชพัลลภ – นพ ไกรฤกษ์) สอง เจ้าจอมเอิบ คนโปรดมาก อยู่ข้างพระแท่นเบื้องขวาของพระบรมศพ (เจ้าจอมเอิบเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธ์ ฯ แห่งตระกูลบุนนาค) และคลับคล้ายคลับคลาอีกองค์หนึ่งคือ พระอรรคชายาเธอ เสด็จย่าของพระองค์ชายภานุพันธุ์ยุคล ซบกับเจ้าฟ้ามาลินีนพดาราและเจ้าฟ้านิภานพดล นอกจากนั้น ก็ยังมีอีกมากมาย ไม่ได้ทันจดจำ เพราะจะรีบตามพระเก้าอี้ให้ทัน แต่ก็ไม่ทัน ไปทันเอาเมื่อพระเก้าอี้ถึงสวนสี่ฤดูแล้ว สมเด็จก็ยังไม่ฟื้น หมอต้องเฝ้าพระอาการอยู่ตลอดรุ่ง จนกระทั่งตลอดวันของวันที่ ๒๓ ก็ยังไม่คืนพระสติ

ต่อมาผู้เขียนได้รับหมายให้ไปเป็นนางร้องไห้ ให้ไปตั้งแต่ ๘ โมงเช้าในวันนั้น โดยแต่งขาวทั้งชุด ท่านผู้สำเร็จราชการของสมเด็จ (คุณท้าวบั้ม) ท่านก็จัดไปตามหมาย เมื่อผู้เขียนออกจากพระตำหนัก จะเข้าไปเป็นนางร้องไห้ในวังหลวง สมเด็จก็ยังไม่คืนพระสติ ภายหลังทราบจากเพื่อน ๆ ที่ไม่ได้เข้าไปเป็นนางร้องไห้ว่า พอรู้สึกพระองค์ก็ทรงพระกรรแสงจนหมดพระสติไปอีก หลายครั้งหลายคราว

ผู้เขียนได้ไปนั่งร้องไห้อยู่ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท การร้องไห้นั้นแท้ที่จริงเป็นการร้องเพลงอย่างเศร้าที่สุด เกิดมาผู้เขียนก็เพิ่งเคยได้ยิน ขณะนั้นผู้เขียนอายุในราว ๑๙ – ๒๐ และรู้สึกว่าเพลงร้องไห้นี้ช่างเศร้าเสียนี่กระไร ทุกคนน้ำตาไหลรินจริงและสะอื้นจริง ๆ ยิ่งมีเสียงปี่ที่โหยหวลและเสียงกลองชนะ (เปิงพรวด) เลยยิ่งไปกันใหญ่

นางร้องไห้มีผลัดกันหลายผลัด แต่ละผลัดแบ่งเป็นยาม ๆ คือยามรุ่ง ยามเที่ยง ยามค่ำ และ สองยาม เมื่อได้เวลาผลัดใครผู้นั้น ๆ ก็ไปรวมกันที่พระที่นั่งดุสิต ฯ แต่ละผลัดของนางร้องไห้ จะมีทั้งหมด ๑๔ คน แบ่งออกเป็น ๒ พวก คือต้นเสียง ๖ คน นอกนั้นเป็นลูกคู่ พวกต้นเสียงนั้นโดยมากเป็นคนประจำของวงดนตรีของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ส่วนลูกคู่ ๘ คนก็จัดเอาพวกเจ้าจอมที่ยังสาวอยู่ ไปเป็นรวมทั้งตัวผู้เขียนด้วย การจะตั้งต้นร้องไห้นั้นต้องคอยฟังเสียงประโคมก่อน แล้วจึงจะร้องบทเพลงพิเศษโดยร้องกันไปรับกันไป จนเสียงประโคมหยุด เป็นอันหมดพิธีของผลัดนั้น แต่หากผลัดใดประจวบกับวันทำบุญใหญ่ทุก ๆ ๗ วัน นางร้องไห้จะต้องร้องแทรกระหว่างยามค่ำกับสองยามอีกวาระหนึ่ง วันทำบุญใหญ่จะมีเจ้านายขุนนาง และชาวต่างประเทศมาร่วมเป็นจำนวนมาก นางร้องไห้ต้องปฏิบัติหน้าที่ดีเป็นพิเศษ และต้องทำงานหนักกว่าวันธรรมดาหน่อย ปฏิบัติเช่นนี้ตลอดไปเป็นเวลาร่วมปีจนถวายพระเพลิง

บทนางร้องไห้

๑	*ต้นเสียงร้องพร้อมกัน*	"โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระพุทธเจ้าข้าเอย"
		"พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย"
	ลูกคู่รับ	"พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว"
		"พระพุทธเจ้าข้าเอย"
๒	*ต้นเสียง*	"โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระเสด็จสู่สวรรค์ชั้นใด"
		"ละข้าพระบาทยุคลไว้ พระพุทธเจ้าข้าเอย"

		"พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย"
	ลูกคู่	"พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว"
		"พระพุทธเจ้าข้าเอย"
๓	ต้นเสียง	"โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระเสด็จสู่สารทิศใด"
		"ข้าพระบาทจะขอตามเสด็จไป พระพุทธเจ้าข้าเอย"
		"พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย"
	ลูกคู่	"พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว"
		"พระพุทธเจ้าข้าเอย"

